

ЗАГУБ ЛЕНИЙ ОСТРІВ

ЗАГУБ ЛЕНІЙ ОСТРІВ

Книга
репортажів
з окупованого
Криму

НАТАЛЯ
ГУМЕНЮК

УДК 821.161.2-92
Г94

Наталія Гуменюк

Г94 Загублений острів. Книга репортажів з окупованого Криму [Текст] : Наталія Гуменюк. – Львів : Видавництво Старого Лева, 2020. – 312 с.

ISBN 978-617-679-594-0

Загублений острів – це збірка репортажів з окупованого Криму, куди відома журналістка Наталія Гуменюк їздила упродовж 2014–2019 рр. У книжці – справжні історії і трагедії людей, життя яких кардинально змінилося після 2014 року, бо відтоді хтось із кримчан живе в окупації, а хтось – просто в іншій країні. То ж яка їхня неприхована правда? Підприємці та пенсіонери, кримські татари, студенти й громадські активісти, правозахисники та військові, люди з різними політичними та ідеологічними поглядами відверто розповідають свої історії: одні діляться тихим, глухим болем, інші – просто втомилися мовчати й бояться.

Ця книжка є справжнім голосом анексованого Криму, його багатоголосся, в якому окремі розповіді творять єдину спільну історію, яка ще не завершилася.

УДК 821.161.2-92

 hromadske *Інформаційний партнер*

- © Наталія Гуменюк, текст, 2020
- © Анастасія Власова, Сільвер Мейкар, Олександр Назаров, Олександр Попенко, Анна Цигима, Наталія Гуменюк, фото, 2014–2019
- © Тетяна Омельченко, дизайн обкладинки, 2020
- © Видавництво Старого Лева, 2020

ISBN 978-617-679-594-0

Усі права застережено

ЗМІСТ

Передмова. Голоси острів'ян 7

Вступ 11

Розділ 1. ШОК

Березень 2014: Бахчисарай–Севастополь–
Балаклава–Бельбек–Ялта–Сімферополь 15

Розділ 2. СУМ'ЯТТЯ

Квітень-Травень 2014:
Севастополь–Сімферополь–Судак 51

Розділ 3. СТРАХ

Травень 2016: Севастополь–Бахчисарай–Сімферополь–
Білогірськ–Молодіжне–Євпаторія–Ромашкине 77

Розділ 4. ГНІВ

Лютий 2017: Сімферополь–Бахчисарай–
Ялта–Севастополь 103

Розділ 5. ВІДВАГА

Лютий 2018: Сімферополь–Ялта–Скалисте–
Алушта–Гурзуф 137

Розділ 6. БІЛЬ

Вересень 2018: Київ 185

Розділ 7. САМОТНІСТЬ

Жовтень 2018: Керч 227

Розділ 8. РОЗЧАРУВАННЯ

Березень 2019: Сімферополь–Севастополь–
Бахчисарай–Ялта–Алушта–Скалисте 253

Післямова. НАДІЯ

Вересень 2019: Москва – Київ 297

Подяка. 307

ПЕРЕДМОВА.

Голоси острів'ян

Після анексії Крим втратив статус півострова. Відділеність від України, нові закони, нові кордони і зрештою нова політична міфологія повністю змінили його ландшафт. Існування між «де-факто» і «де-юре» перетворило територію Криму на острів невизначеності, непевності, яка проникає в усі сфери життя і примушує максимально занизити власні політичні надії.

Острови, як відомо, часто є предметом колоніальних фантазій або ж омріяними пунктами призначення завойовницьких авантур. 2014 року на російській ментальній мапі у відповідь на революційні події в Україні червоним вогником заблимав Крим – відтепер це більше не курорт з елементами радянської ностальгії, а цілком сучасна історична мета, мрія, яку російський народ нібито завжди плекав. Для більшої ефектності та ефективності фізичне захоплення території потребує колонізації уяви, віри в безальтернативність «повернення» Криму до Росії. І ось останні шість років, усупереч багатьом прогнаним позиціям, за Крим і досі ведуть ідейну боротьбу, на російських й українських екранах та в пресі триває конфронтація різних тлумачень кримської окупації. Ці тлумачення максимально

розходяться і активно конкурують за право на правдивість серед українських, російських і кримських спільнот.

З одного боку, ми чуємо про повернення, відбудову, історичну справедливість, зростання добробуту держслужбовців та оновлення контингенту туристів, чуємо про місце патріотичного подвигу: тоді, в Другій світовій, і зараз – під час опору «націоналістичному наступу» з української великої землі. Острів Крим став такою собі політичною лабораторією, де випробовуються межі міжнародного права та мілітаризації свідомості, завдяки якій можна мінімізувати кроки назустріч громадянам і при цьому досягти високого рівня лояльності.

В українській колективній свідомості Крим – це рана, травма початку війни, втрачений дім. У нашому медійному контексті Криму часто відводиться лише місце на карті, яке подекуди невротично зникає, так само невротично українці ставлять одне одному та іноземцям питання: чий Крим? Наразі слова про те, що Крим – це Україна, стали чи не єдиним знеболювальним посткримської рани. Водночас викрадення півострова актуалізувало історичні травми, зокрема травму кримськотатарської депортації. Накладаючись на сучасні етнічні переслідування кримського населення з боку російських силових служб, вона породжує невимовне страждання, здолати яке українській сторони не до снаги. Від цього Крим дедалі більше стає фігурою замовчування, зникає з політичного горизонту.

Парадоксальним чином втрачений статус півострова намагається відновити Росія: побудова утопічного Керченського мосту – це, звісно ж, не просто фізична, але й ментальна прив'язка до нового періоду в історії, який передбачає свою фігуру замовчування – нещодавнє українське минуле.

Необхідно порушувати це важке мовчання і змінювати дискурсивну рамку, в якій опинився Крим та люди, які там живуть. Починаючи з анексії й дотепер, Наталя Гуменюк постійно їздить до Криму, намагаючись не втратити зв'язку з реальністю,

значно складнішою за пропоновані нам наративи. Цю складність забезпечує не лише власний погляд, але й підхід її репортажистки. Авторка звертається до людей – представників та представниць різних спільнот, різного соціального й етнічного бекграунду, відмінних політичних поглядів. Будучи свідомою власної політичної позиції, вона шукає і питає незаангажовано, її пошуки й питання – не лише для читачів, але й для неї самої. Щире прагнення скласти для себе картину кримського пейзажу прочитується в матеріалах Наталі Гуменюк, які зібрані у цій книжці. Що ж відкриває цей створений пейзаж?

Цікаво, що він певною мірою акустичний. Його визначає багатоголосся залишених людей. Серед них – «тихі» українські опозиціонери, які ігнорують вибори, не віддають своїх дітей до російських шкіл, ходять до української церкви; це підприємці й соціальні працівники, прихильники анексії, які борються з російськими корупційними схемами. Ніби окремою хвилею лунає оповідь за оповіддю родичок кримськотатарських репресованих, але й водночас – спогади про депортацію. За цими історіями проглядає нова острівна ідентичність. Ув'язнені, покинуті, переміщені – їм доводиться існувати і висловлюватися в умовах крайнього обмеження.

Наталія Гуменюк намагається зафіксувати зміни кожного аспекту матеріального життя, економічних та соціальних реалій, процеси міграції – як одні люди покидають Крим, а інші – здебільшого російські силовики – його населяють. Паралельно авторка змальовує трансформацію пам'яті, процес вживання у щось, що не можна було помислити декілька років тому. І нова пам'ять постає як певний моноліт, разом з яким цементується відчуття ізоляції. Здається, жодних зламів нової історичної структури не передбачається.

Ізоляція експортується й за межі Криму – репортажі про долю Олега Сенцова та Олександра Кольченка, їхнє етапування та зрештою звільнення змушують нас гостро відчутти віддаленість

та самотність Криму. Однак ця книжка є спробою порушити ізоляцію, показати історію у формуванні, з усіма наявними в ній контраверсіями, насильством, зіткненням ідеологічних наративів, практиками щоденного виживання чи пристосування. Стоячи на гуманістичній позиції, Наталя Гуменюк бачить історію як мозаїку мікродосвідів людей-острів'ян, які говорять самі за себе. Така інклюзивна позиція наполягає на відкритому фіналі української історії Криму. Водночас вивчення соціального виміру життя суспільства – це місток не лише до далекого Криму, але й до розуміння реалій на решті української території. Ця книжка – не лише про спротив забутих і залишених. Своєю появою вона сама чинить спротив безальтернативності захопленню Криму. На місце фігури замовчування має прийти мова повернення. Її формування – тривала і кропітка робота, яка, крім авторських зусиль, вимагає чутливості й відкритості до людського в усій його складності.

Мимоволі острів Крим став чи не найбільшим викликом української та міжнародної політики в контексті російсько-української війни. Цей виклик вимагає етичного позиціювання та радикальної фантазії, яка дала б можливість переприсвоїти та повернути Крим. Перед вами – запрошення продовжити розмову про повернення.

*Катя Міщенко,
видавчиня, кураторка*

ВСТУП

– А навіщо ти пишеш цю книжку? – запитує мене іноземна журналістка. Робить це не аби причепитися. Такі питання «в лоб» допомагають кристалізувати думку. Не відповідаю їй одразу, хоча відповідь ніби весь час крутиться в голові.

Цю книжку я пишу, аби люди, які упродовж кількох останніх років не були, не жили в анексованому Криму, змогли хоча б трохи відчутти, як воно. Ідеться не обов'язково про те, як воно – бути матір'ю, дружиною, донькою політв'язня; як воно – бути правозахисником чи активістом, який щодня під загрозою; або військовим, що має обирати – зрадити присязі, але потурбуватися про родину, чи ризикнути; як воно – бути людиною, що плекає українську мову, чи священником, чия церква поза законом, або ж підприємцем, що втратив геть усе... Більшість людей і далі думатиме, що ті, кого торкнулися проблеми анексії – це або особливі герої, які свідомо обрали шлях боротьби, або ті, кому не пощастило, а отже, вимушені до цієї боротьби доєднатися. Тобто вони – винятки. І навіть якщо скласти разом і перших, і других – свідомих і випадкових критиків анексії – їх все одно меншість. Натомість більшість кримчан якось собі живе.

Але як воно – бути людиною, що, на перший погляд, просто опинилася в окупації?

Від часу російської анексії Криму я щороку виступаю на десятках конференцій, спілкуюся з десятками журналістів та експертів – іноземних та українських. І з гіркотою мушу визнати, що навіть у найбільш свідомих з'являється думка: «Крим... – це питання таки доведеться трошки відкласти». Йдеться ж не про гарячі бої, що їх треба негайно припинити, не про масові тортури, катування, арешти десятків тисяч людей. А отже, – «це все в Криму не дуже смертельно», і тому може почекати.

Однак увесь цей час нікуди не дівається біль рутини. Глухий. Щемкий. Часом беззвучний. Але біль. Той, що ховається від сторонніх, але який відчуваєш щодня.

Біль, до якого можна адаптуватися, звикнути, почати сприймати як даність.

Біль, що нагадує про себе щодня, відколи за звичкою готуєш на вечерю ще одну порцію – для чоловіка, але він вже два роки у в'язниці.

Коли при звичайся не обговорювати з колегами нічого, окрім буднів, бо раптом донесуть і тебе щонайменше звільнять.

Коли усвідомлюєш, що кілька років тому мав бізнес, співпрацював із дипломатами, а нині шукаєш роботу продавця на базарі або намагаєшся влаштуватися бодай малярем.

Той біль відчуваєш у чергах на оформлення права власності на будинок, який збудував власноруч понад п'ятдесят років тому, але зрештою отримуєш відмову.

Коли двічі терпиш приниження на КПП на адмінкордоні: ворожому – бо страшно, і нашому – бо образливо, що ставлять ся, мов до потенційного ворога.

Коли водії таксі, які зазвичай без упину говорять про політику, тепер просто мовчать, щоби не бовкнути нічого зайвого перед незнайомими.

Коли, зайшовши не у той район рідного міста, отримуєш штраф за адмінпорушення, але річ не в штрафі, а у тому, що це порушення – вже не перше, і є ризик, що через п'ять років після

анексії тобі не продовжать посвідку на перебування у місті, де прожив усе життя.

Коли для годиться киваєш головою, вітаючись із сусідами чи друзями дитинства, з якими насправді розсварився, бо ваші погляди відтепер непримиренні, але не варто ятрити рану.

Я приїхала в Крим у день так званого «референдуму» – у березні 2014-го, натомість остання описана в книзі поїздка на півострів відбулася під час п'ятої річниці анексії – у березні 2019-го. Загалом за цей час я здійснила сім – коротких або триваліших – мандрівок на півострів. Щоразу намагалася відвідати якомога більше міст і містечок – від Євпаторії до Керчі, від Бахчисарая до Судака, і, звісно, Севастополь, Сімферополь, Ялту. Завжди намагалася вхопити стільки, скільки можна, і зустрітись з десятками людей – українцями, проукраїнськими росіянами, проросійськими українцями, кримськими татарами, поспілкуватися з політизованими й аполітичними, бюджетниками і підприємцями, пенсіонерами й учнями, медиками та вчителями, військовими і адвокатами, з тими, в кого вже зламане життя, і з тими, хто ще тримається, з тими, в кого, на перший погляд, усе добре.

Не найважчими, але складними у роботі журналіста в Криму для мене були не питання безпеки чи те, що люди остерігаються говорити. 2016-й, 2017-й, 2018-й, 2019-й... Повертаючись до Криму, щоразу видається, що, начебто, нічого не змінюється, а отже, – немає історії. Вже написали про ціни, про русифікацію, про приїжджих із Росії. Знову затримують кримських татар і противників режиму. Але це вже двадцятий, п'ятдесятий, шістдесят п'ятий арешт. Проте для кожної родини він новий – один, унікальний, – але не для читача. Та й якийсь абсурдне дійство з військовими і радянсько-російськими прапорами 23-го лютого, в річницю так званого «референдуму» чи на 9 травня виглядає трохи інакше, утім це вже не історія.

Але мені видається, що, попри все, глухий біль анексії, який відчуває хтось саме цієї хвилини, таки можна показати. Так само можна показати, як окупація стала для мільйонів просто іншим життям. Таким, до якого можна призвичаїтися, бо щодня робота, школа... От тільки вже шостий рік діти йдуть до першого класу в школи геть іншої держави, і можуть не знати, що не так давно все було зовсім інакше.

У цій книзі немає сформульованих висновків, окрім одного: умовне щастя й спокій більшості не можна здобути через страждання інших, і якщо умовна більшість не потерпає, системні утиски меншості перекреслюють цю стабільність.

Я не претендую на аналіз причин анексії, не виписую хронологію захоплення і порушення законів. Це збірка репортажів, написаних на основі власних поїздок, інтерв'ю і вражень. Так сталося, що з журналістів, які працювали в Криму під час анексії – у лютому-березні 2014-го – на півострів знову поверталося не так багато. Одна з іноземних журналісток поскаржилася, що її велика редакція не наважиться відправити її «заради історії, яка майже не змінюється», ще й тому, що це забирає забагато часу. З усіма дозволами і дорогою материком до Чонгара чи Чаплинки – це доба туди й назад.

Є колеги, якими захоплююся, і які частіше за мене бувають на судах проти політ'в'язнів, уважніше слідкують за їхніми долями, але не обов'язково були там з початку окупації. Є ті, хто лишився працювати в підпіллі, і ті, хто був змушений змінити професію, хоча більшість місцевих журналістів виїхала на материк. Мені випало спостерігати за тим, що відбувається у Криму вже понад п'ять років, побачити, що змінювалося, а що застигло, і чому біль не стих. Тож маю і другу відповідь, навіщо вирішила написати цю книгу – якщо мені вдалося зустріти цих людей, а вони розповіли мені свої історії, то я просто не маю права лишити їх тільки собі.

РОЗДІЛ 1

ШОК

березень 2014

Бахчисарай – Севастополь –

Балаклава – Бельбек – Ялта – Сімферополь

Уперед у минуле

Так звані «козаки» перевіряють документи в пасажирів, що прямують до Криму. Джанкой – перша зупинка на півострові. Я – на верхній полиці в купе. Удаю, що геть сонна. Заледве підводячи з подушки голову, протягую паспорт. В мене «чистий» телефон – немає жодного фото з Майдану.

У наше купе зазирає чоловік. Паспорт як слід не розгорнули, отже до Криму в'їхати вдалося. 16 березня 2014-го. Сьогодні має відбутися так званий «референдум» щодо автономії Криму. Потяг їде до Севастополя, але я сходжу в Бахчисараї.

У головному кримськотатарському місті значно менше послідовників «русскої весни» і більше її відкритих опонентів. Потяг запізнюється на 20-25 хв. Виявилось, що козаки таки були на станції за розкладом, але, не дочекавшись поїзда, пішли геть.

Насправді Крим уже захоплено, уже окуповано. Найгірше вже відбулося. Людей, що намагалися протистояти захопленню, активістів, що стрімили, викриваючи «зелених чоловічків», – російських військових, – били і затримували. Армія РФ насправді вже контролює територію півострова, хай над кількома військовими частинами ще лишився український прапор – злам відбувся.

Але в день так званого «голосування за незалежність Криму» ми ще відмовляємося це усвідомлювати і сподіваємося, що ситуація не є невідворотною.

Над найвідомішим кримськотатарським кафе «Мусафір» – кримськотатарський прапор. Заклад розташований трохи вище дороги. Знімаю на телефон, як проїздить військова автівка. Російська. Хочу вірити, що знятий кадр буде доказом присутності іноземних військ.

У «Мусафірі» з лептопами працює кілька міжнародних журналістів. Я маю прикриття. Удаю, що я чи то місцева перекладачка, чи дівчина естонського журналіста. Мій приятель – в минулому наймолодший депутат естонського парламенту. Він був тим єдиним політиком ЄС, що жив у наметовому містечку на Майдані під час Помаранчевої революції. Нині – просто журналіст-фрілансер. Я робитиму історії для Громадського, маю контакти героїв, він – спостерігає за всім, що бачить і чує, поки ми працюємо разом, і так пише тексти для естонських ЗМІ.

Майдан щойно закінчився, а Громадське надто на слуху. Фото одного з колег показували на мітингах сепаратистів, мов мішень. В цю хвилину в Криму вже не до стрімів. Мое завдання – не так привертати увагу, як з'ясувати, що відбувається насправді. Мій колега приїхав на кілька днів раніше і встиг познімати разом з естонськими телебаченням, яке вже має залишити Крим. Тож побував у Перевальному, де зафіксував на відео російських військових без нашивок, і віддав нам ці матеріали. Озброєні чоловіки з прихованими обличчями просто мовчали, а місцеві, з георгіївськими стрічками, все ж не дуже хотіли зв'язуватися з громадянами Євросоюзу. Також він побачив останній великий проукраїнський мітинг напередодні так званого «референдуму» перед пам'ятником Тарасу Шевченку в Сімферополі: вся площа тоді була у жовто-блакитних прапорах.

Перед тим, як піти на «виборчу дільницю», дізнаюся, що підтримати анексію Криму прибув одіозний проросійський

активіст у Фінляндії Йохан Бекман*, який системно заперечує існування незалежної Естонії, оголошений там персоною нон гра-та, і якому давно заборонено викладати у фінських вишах. Тоді ми тільки вчилися розбиратися в амбасадорах «руського міра».

«12 дня, уже 461 людина проголосувала. Усі дуже активні! Багато молоді. Я – член дільничної комісії, вже не вперше. Зазвичай думають, що молодь аполітична, але було п'ятьох молодих, що вперше голосують», – розповідає мені жінка на місці голосування у самому центрі Бахчисарая. Стару одноповерхову будівлю, що переважно зачинена, облаштували спеціально до події.

Учасниця комісії не так нарікає, як виправдовується, що часу для підготовки голосування було мало, тож реєстр недосконалий. Тому всім, кого немає у списках, дають можливість «проголосувати». Спостерігаємо за процедурою.

– Ось надійшла заява від Іонової Надії Володимирівни про включення у списки. Голосуємо? Проголосували?

– А от тепер проходите, беріть бюлетень. Голосуйте, – каже організаторка жінці.

За кілька годин на цій же дільниці зустрічаємо знайому журналістку, яка має російський паспорт і розкажує, що щойно проголосувала на іншій дільниці в Бахчисарай.

– Ви вважаєте, що для вас не Європа, а Росія є прикладом? – питає естонський колега в молодій родині, що прийшла на дільницю.

– Звісно, в Росії все добре, стабільно. ЄС – ну точно не приклад. І тим паче не Латвія.

– Ми з Естонії.

* З липня 2014 року Бекман називатиме себе офіційним представником «ДНР» у Фінляндії (тут і далі – примітки авторки).

– Естонія? Також приклад не дуже. Що там хорошого? Люди там гірше живуть. Ми от в Сербії були, то шоковані люди тікають звідти.

– У Сербії? Але Сербія не в Євросоюзі.

– Не ЄС, але вони підписали євроінтеграцію, тож в них щороку країна дедалі більше занепадає. А друзі мої в Ризі теж не дуже раді: підвищують комунальні і пенсійний вік, зарплата зменшується. Заганяють народ у жахіття.

Дільнична наполягає, що приходять і кримські татари. Меджліс ухвалив рішення про бойкот «референдуму». Це підтверджує і Ахтем Чийгоз – заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу і на той час депутат Бахчисарайської районної ради. Малесенький офіс у якихось ста метрах від так званої дільниці відкривається вже по обіді, коли російські медіа звітують про успіхи голосування. Чийгоз говорить впевнено і переконливо: *«Це провокації та фарс, в яких ми не збиралися брати участь. Тут, у Бахчисарайському районі і низці компактних місць проживання кримських татар, не були учасниками формування виборчих комісій. Ми багато років долучаємося до проведення виборів у Криму. Про заявлені цифри годі й говорити – явка низька. За тими даними, які ми отримали з нашого регіону, з понад 25 000 кримських татар, що тут проживають – прийшли одиниці. Ми одностайні в своїй думці – батьківщині загрожує небезпека. Це почуття у кожного в серці – і у тих, хто пережив депортацію, і в дітей, що лягають спати. Завтра ми прокинемося і далі будемо боротися за свої права. А характер боротьби буде залежати від проблеми. Але ми, кримські татари – громадяни України».*

Одна з найбільших дільниць у селі Тургенівка. Середнього віку чоловік в картузі, шкіряній куртці, усміхається і представляється як «дядя Толя». Він «звісно, голосував».

- А за що голосували?
- Та не знаю, як там все воно пройшло.
- Так за що? За приєднання до Росії?
- А куди це відео піде?
- На Київ.
- О, ні! Тоді не треба! Ви так точно не пропустите.
- Чому ж ні?
- Я нічого не скажу. Я от проголосував, але зараз не знаю, йду собі і думаю, що там до чого, – знизую плечима.
- А що завтра станеться?
- Завтра тяжкий день буде, але люди дізнаються, що всі в Криму хочуть до Росії.

Дядя Толя не сумнівається, що кримські татари на референдум не ходили:

– Їхній Чубаров не хоче, заборонив. От вони сидять по хатах, і ніде їх не видно в Бахчисараї. Це факт. Подивіться, ви хоч би побачили одного татарина – ні! Не хочуть до Росії. Татари, може, і правильно бояться. Росія їх, звісно, притисне. України вони не бояться, в Україні – хаос, а вони сидять на базарі, торгують, працюють на себе, державі нічого не платять, але пенсію отримують. А пенсія – з Донецька, де заводи. Росія ж скаже – треба працювати, а не на базарі сидіти, – пояснює він. І ніби сам до себе продовжує міркувати про те, що ж його не влаштовує в Україні:

– Ми хочемо жити нормально. А в нас із Криму стільки забирають... Гроші від приїжджих – знову на Київ, а нам нічого не дістається. Якщо у вас, в Києві, мінімальна 2500 грн, а в нас – це 1000 грн. І ніде не влаштуєшся за такі гроші. Ми телебачення дивимося і бачимо, що там, у Києві, бувають і зарплати по 8000 грн, по 10 000 грн. Звісно, вони там за Україну! А пожили б вони в нас. От обрали Януковича. Голосували за цього засранця. Так, голосували за нього, бо не було за кого більше. Але хіба ми знали, що він такий? Нахапався для себе.

– А що, в Росії, думаєте, корупції немає?

– Не знаю, але Путін кожен тиждень в різних областях знімає цих корумпованих губернаторів-шахраїв. У нас коли Юля була, то світло давали по дві години на добу, газу не було, автобуси не ходили. А тепер вона героїня? А ви бачили, які там триповерхові котеджі набудували? Ми ж тут, на краєчку, як в лайні жили, так і будемо далі в лайні жити.

У Києві видається, що Крим підтримував Януковича. Це ж бастион «Партії Регіонів», що заgravала з питаннями мови, НАТО. Тож нам здається, що кримчани не до кінця знають, наскільки корумпований експрезидент, котрого переміг саме Майдан. Але, видається, вже на кілька кроків спізнилися: російський месседж у Криму – «Всі українські політики – як Янукович. Тільки Путін – інший». Це підтвердить місцевий активіст: «Розумієш, люди вважають, що корумповані донецькі захопили Крим, а в Росії такого не буде».

Я все ж далі питаю дядю Толю, чи сподівається він, що Москва просто так даватиме гроші. Той ностальгує за часами СРСР, коли в селі були три тракторні бригади. Дядя Толя вірить, що війни не буде і всі житимуть мирно:

– Ми – Україна і Крим – одна родина. Але ми ліпше окремо. Гірше не буде.

*«Чого ми боїмося? З'явився вислів “етнічні чистки”, тобто виживання з Криму корінного населення, створення умов, щоб ми покидали рідні місця», – геть інші настрої панують у цьому кримськотатарському домі. Тут збр'ялася група шкільних вчителів – і молодих, і вже пенсіонерів. Очі прикуті до екранів – трансляція кримськотатарського телеканалу АТР. Шевкет**

* Шевкет – ім'я змінене задля безпеки. Надалі в книзі я змінювала імена співрозмовників або ж взагалі уникала називати тих, хто продовжує

уточнює (навіть розуміючи, що працює пропаганда, складно не заплутатися): *«Часом і сам починаєш сумніватися у слушності своїх думок. От скажімо, знаєш: беркутівці били людей на Майдані. Дивися телевизор – і ніби це все зробили кримські татари. І це мусується, мусується... Перед Другою світовою німецький народ був заслплений Гітлером, підтримував його на хвилі націоналізму, доведеного до шовінізму. І це призвело до світової війни. Так і зомбування російського народу через ЗМІ становить загрозу для всього світу».*

Жінки цього дня зібралися на спільну молитву: *«Аллах дав нам батьківщину, щоб ми жили в дружбі і злагоді з іншими народами. Ми тішимося, що за нас вболівають на Західній Україні, ми підтримуємо Майдан. І самі заспокоюємося, коли чуємо слова турботи й солідарності. В Аллаха ми просили, щоб дозволив і далі жити на своїй батьківщині, в єдності з Україною. І щоб він і Путіну дав трохи справедливості, розуму, аби той вивів звідси свої війська, й солдати, які сюди приїхали, живими і здоровими повернулися до своїх родин, матерів, дружин, а в нас був мир, як до їхнього приходу».*

Ленур Османов – адміністратор кафе «Мусафір» – категоричніший. Він би хотів, щоб влада у Києві відімкнула електроенергію та водопостачання, і кримчани усвідомили, наскільки залежні від материка: *«Я знаю, що в Києві є дилема: чи використовувати такі інструменти тиску, адже не хочеться завдавати людям шкоди. Але ми, кримські татари, пережили депортацію. Були в значно гірших умовах – без газу і води. Всі*

мешкати в окупованому Криму, у випадках, якщо цих людей можливо ідентифікувати, а їхні висловлювання можуть становити для них ризик. Не йдеться про публічних осіб, або ж тих, хто сам волів би наголошувати на своїх історіях, як, наприклад, родичів політв'язнів.

наші родини втратили близьких. Тому хіба можна говорити, що ми не можемо перетерпіти? Хай Україна не переживає, що вона зажене своїх людей в такі умови. Крим інтегрований в українську економіку, суспільство. Ми виживемо».

«Наталю, ну скажіть, хіба це можливо? По радіо кажуть, що вісімдесят відсотків кримських татар проголосували на референдумі. Не вірю. Можливо, удвічі менше, але ж не вісімдесят?», – при зустрічі перепитує Світлана – вчителька української мови та літератури з Севастополя. Задумуюсь, як працює пропаганда. Людина здатна повірити у те, що та чи інша цифра перебільшена, підтасована, але не може уявити, що можна брехати геть нахабно.

Світлану колись зустріла буквально в прямому ефірі – стрімила на Інститутській у Києві, коли люди клали квіти загиблим Небесної сотні в перші дні після трагедії. У неї надзвичайно правильна, майже театральна вимова. Зі сльозами вона нарікала, що в Криму ніхто не знає правди про Майдан, і туди треба їхати й розповідати. Поки не пізно. Бо – застерігала – жителів півострова налаштовують проти України. Чоловік Світлани керує хором української армії. Серед її знайомих чимало дружин військових. Кілька тижнів ми тримали зв'язок, пускали в ефір розповіді про блокування частин і потребу допомоги. Але після «референдуму» дружини військових одна за одною відмовляються: у понеділок – давати інтерв'ю на камеру, у вівторок – зустрічатися, в середу – спілкуватися телефоном. Бо все втратило сенс. Як згортається свобода у ці дні, в Криму можна відчутти погодинно.

На околиці Севастополя, де мешкає Світлана, майже немає кав'ярень, та й розумію – люди її покоління, ще й з їхніми зарплатами, не звикли ходити на каву. Вона просить зустрічі десь у місті, неподалік ринку. Мені видається не дуже безпечним

привертати увагу, записуючи відеоінтерв'ю просто неба. Заледве знаходимо закуток у піцерії в торговельному центрі. Світлана прийшла з донькою-школяркою. Дівчинка втомилася. Нам складно налаштуватися на розмову. Щойно починаємо, за великий зарезерований стіл поруч всідається група кремезних бороданів, які говорять якоюсь слов'янською мовою. Мені складно зрозуміти, що саме вони роблять в Криму: стоять на блокпостах, приїхали стати свідками, чи то пак соратниками анексії? Наважуюся перепитати, звідки вони. Пропонуючи зробити селфі, відповідають – Новий Сад. У потоці новин з Криму, хай і небагато, але є згадки про четників – сербських націоналістів, що підтримують Росію. Ми точно маємо шукати інше місце для спілкування. Я ж через замінку запізнююсь на інше інтерв'ю.

– Юрію, допоможіть. Ми не встигаємо доїхати до вас вчасно, але є прохання. Ми маємо поспілкуватися з іншою жінкою, а в неї дитина втомлена, і ми не змогли знайти місце для розмови. Можна ми приїдемо до вас? – звертаюся по суті до незнайомого хлопця, на якого вийшли через приятеля. Юрій займається ІТ-бізнесом і має розповісти, як до подій у Криму ставиться неполітизована молодь і підприємці. Я хочу зустрітися з різними людьми, що мають відмінні погляди, щоб хоч якось зрозуміти, що реально турбує людей у Криму.

Ще година в дорозі; нарешті добираємося до сучасного офісу. Ми поспішаємо, тож маю якось поєднати такі різні розмови. В ту мить мені здається, що складно уявити менш схожих людей – емоційна викладачка української мови і літератури, яка може годинами розповідати про те, як пишається учнями, що отримують нагороди і премії на Шевченківських олімпіадах, і спокійний російськомовний айтішник, який намагається триматися осторонь політики.

«Найбільше мене турбує поляризація думок. Ми з друзями до хрипоти сперечаємося. Поки нам вистачає терпіння, щоб суперечку не переносити на особисті взаємини, але стає дедалі складніше, – говорить Юрій. – Одні мої друзі возили передачі на блокпости самооборони. Виправдовуються, ніби ті нас захищають, і їм потрібні сигарети й теплі речі. А я перепитую: “А від кого вони нас захищають? Я не бачу жодної небезпеки.” Чую лише пропаганду, що на під’їзді до Криму – “бандерівці”. (Зауважую, що в Криму, власне, як і в російських телепрограмах, “бандерівці” кажуть через “е”. Річ вже давно не в Бандері, це – окремий пропагандистський лексикон). Це смішно. Але ці “блокпости” – гра у “войнушку”. Здається, декому хочеться більше напруження, щоб взяти до рук зброю. Є й інші друзі, які їздили до військових частин і через паркани передавали передачі».

«Вот если я буду говорить на русском языке и признаю своей родиной Россию-матушку, я буду всем угодной, буду своей полностью», – Світлана переходить на російську. Її російська вимова так само сценічна. «А якщо я так само сумлінно, або й більш професійно, буду виконувати свої обов’язки, але говоритиму українською, то наражатиму себе і рідню на небезпеку. Як можна з мови розпочати війну між братніми народами? Ця війна вже почалася в родинах, родини розпадаються. От сьогодні в транспорті кажуть: “С праздником!”. Я наважилася спитати: “С каким праздником?” – “Ну как, у нас же сегодня независимость!”. – Я говорю: “А какая независимость?” – “Ну мы сегодня присоединились к России”. Але “незалежність” і “присоединение”, за тлумачним словником, це різні поняття. Ти не маєш права не прийняти це “свято”. І якщо відстоювати право на те, щоб Севастополь був українським, нас просто повбивають. Заріжуть одразу», – ніби намагається виговоритися вона.

– Ви таке слово вжили – «заріжуть»...

– Бо було сказано прямо: «Вас всіх, бендеровцев, надо зарезать! Вы фашисты!». Що у людей відбувається в свідомості? Чуєш одну інформацію, іншу – душа рветься. Ми тут як заручники живемо, не знаючи, як діяти: чи говорити, чи мовчати. Багато вже перефарбувалися, хтось втік, хтось сховався, а хтось замовк. Севастопольське телебачення, кримське телебачення, – усюди інформація спотворена. Люди бояться виїздити. Кажуть: в Україні вбивають, там до влади прийшов фашизм, краще залишайтесь в Криму! Але я була там і фашизму не помітила».

Я розумію Світланин запал. Вона і в спілкуванні з колегами намагається переконати незгодних. Переживає, що не може ні на що впливати. Юрій спілкується обережно, тож я запитую, чи не боїться він. «А чого боятися? Я кажу те, про що зараз говорять усі. Ми зіткнулися з тим, що вже заблоковані банківські рахунки. Вже перед «референдумом» не можна було зняти гроші. Боюся, що тим, хто прийшов до влади в Криму, просто дадуть Крим на розграбування. Вони стануть місцевими князьками, продовжуватимуть все те, що робив Янукович, заберуть його дачі і збудують собі інші».

* * *

*«Что ты, милый, задаешься, думаешь, что ты хорош.
Тебя девочки не любят – ты на кролика похож.
На базаре я была, видела комедию,
тетка лошадь целовала, называла Федею.
Украина и Россия словно куст смородины –
Пограничник охраняет родину от родины».*

Підтанцювуючи, співає частівки жінка з георгіївською стрічкою. Їй акомпанує дідусь з акордеоном. Це, так би мовити,

«стихійне» святкування. На севастопольській Площі Нахімова – група з тридцяти людей, переважно пенсіонери. У багатьох прапорці з зображенням Путіна й Медведєва.

– Ми, севастопольці, люди Росії, нині найщасливіший народ, і я хочу, щоб по всій земній кулі усі були такими ж щасливими, як ми сьогодні. Ми 23 роки були в окупації і ось повертаємося додому. Ми готові бігти вночі, вдень, увечері, коли нам скажуть! Ми були містом російського підпорядкування, мову українську не вивчали, старші люди не могли анотацію в ліках прочитати. Як так можна? Усі ці 23 роки ми приходили і брали словник, щоб не отруїтися і не померти від цих ліків, – натхненно говорить убрана в пілотку і тільняшку жінка середнього віку. Щойно вона також танцювала в парі з дідусем у військово-морському кашкеті.

– Ми дочекалися найголовнішого. Все відбулося вчасно! А що поробиш?! – із щирою усмішкою додає той. – Дівчинко, ви розумієте? Київ узяла група бойовиків. Якби у Києві одразу ж її придушили, нічого б цього не було. Ми з вами б у Росію не потрапили. А доки б ми тягли резину, вони би створили гвардію, а гвардія могла нас тут придушити. Могла б, якби ми це все не зробили вчасно.

Йому близько вісімдесяти. Каже, що він севастополець російського походження, хоча все дитинство провів у Сибіру з українцями хлопцями:

– Як я можу на українців ображатися? УРСР в СРСР – найпотужніша республіка. Це ще й житниця. От тільки якби Донецьк і Луганськ знайшли лідера, як наш Аксьонов, й організували свою самооборону, могли б створити Південно-Східну республіку. А так їхніх народних мерів затримали. Я розумію, там їх не підтримали, а тут за нашою спиною таки Чорноморський флот стоїть.

– Українці теж хорошиий народ. Ну хорошиий же, – продовжує жінка у пілотці. – Але прийшла банда, яка організувала цю

смуту. Я 2008 року відпочивала в Карпатах разом з родиною з Бориспільського району. Такі чудові люди! Ми були готові говорити будь-якою мовою. Такі люди миролюбні. Не треба нас заганяти в цей кут.

Поки я записую відео, не кажу, що з Києва чи Громадського. Але і не вдаю кримчанку. Тож люди починають говорити про відносини між Кримом і материковою Україною – щоб «там» почули.

– *Турчинов же ж говорив, що росіян на коліна поставить, буде судити і карати!* – говорить серйозна жінка в окулярах. На відміну від решти співрозмовників, в її погляді ані найменшої доброзичливості.

– *Це вам таке по телебаченню показують?*

– *Звісно! Сидів такий, брови насупив, губи надув. Ви думаєте, чому люди так піднялися? Жили собі 23 роки тихенько, мовчали і нічого говорили. Досі у людей страх був, – і знову, як багато хто, повертається до «мовного питання»:*

– *І розумієте, ми товари дитячі купували: все китайською, англійською, а також українською. І так і не зрозумієш, це крейда від тарганів, чи дитині малювати на дощі!*

Мені здається, що історію про крейду від тарганів я вже десь точно чула. Акордеон перебирає молодий чоловік у військовій формі. Саме такий, як бачитиму потім в окупованому Донецьку.

– *Після всіх податків від зарплати лишається 50 доларів на місяць. Але якщо рахувати, то 18 доларів тільки обійдеться сніданок, обід, вечеря. В Росії такого не буде, – до мене підходить ще одна жінка, щоб додати про своє. Люди мов вишикувалися в чергу.*

– *Дівчино, немає проблеми між Україною і Росією, – долучається до дискусії статечний вусань у картузі. – Люди живуть у мирі й злагоді, а коли в основу ставлять націоналістичні*

ідеї – це погано. Ніхто ж не каже, що у Західній Україні погані люди. Але націоналісти та екстремісти, що прийшли до влади – це взагалі що таке? Конкретно – лідер партії Свобода Тягнибок, член партії «Свобода» і депутатка Ірина Фаріон, яка закликає винищити всіх неукраїнців. Вони з трибуни говорять жакливі речі. Ярош, що оголосив війну всім москалям. Так, Ярош не при владі, але хоче бути і балотується у президенти! Україна може бути і в Євросоюзі, і в Митному союзі. Заради бога! Але без нацизму, екстремізму, як нормальна цивілізована держава. Я вірю, що в Україні люди рано чи пізно зрозуміють це все і очистяться. Тоді хвала і честь такому народу, і я йому низько вклонюся!

Акордеон замовкає. Вся група людей хором починає виводити:

*– Севастополь-Севастополь –
гордость русских моряков.
Легендарный Севастополь –
неприступный для врагов!*

* * *

Із площі Нахімова маємо перебратися на інший берег – Північну сторону. Так називають район Севастополя – там ще остаточно не захоплена військова база і гуртожитки український військових. Рейсовий катер – громадський транспорт, що ходить зранку до ночі, пливе не більше 15-ти хвилин. Більшість пасажирів – люди, що повертаються з роботи у спальні райони міста. Є й ті, хто їде з концерту, «присвяченому майбутньому приєднанню (читай – анексії) до Росії». Формально до нього ще доба. Хоч дорога надзвичайно коротка, мені незатишно заводити розмови на кораблі – на суші можна піти геть, а тут ти, мов в оточенні. Нам радили звернути увагу на бетонний причал

по прибуттю. З катера має бути видно великий, намальований фарбами, жовто-блакитний прапор – символ ненасильницького спротиву (прапор зафарбовуватимуть, потім знову відновлюватимуть ще кілька місяців). Ми намагаємося фільмувати, але у темряві це майже неможливо.

На пристані чекає український військовий у відставці – довести до знайомих своїм авто. Поспішаємо. На вказівнику заледве встигаю помітити: «Аеродром Бельбек». Тут розташована бригада тактичної авіації. Власна назва «Бельбек» зараз не сходить з язиків. Як і ім'я Юлія Мамчура – командира Севастопольської бригади тактичної авіації Повітряного командування «Південь». Цими днями «Бельбек» – ще один символ спротиву. Приблизно за два тижні до того, 4 березня 2014-го, українські військові, тримаючи жовто-блакитний прапор і співаючи український гімн, під командою Юлія Мамчура пішли до озброєних вояків, що блокували прохід до військової частини. Українцям під ноги стріляли. Впродовж дня частина повернулася під український контроль. Однак 12 березня у частині, яка все ж була захоплена російськими спецпідрозділами, сталася пожежа. Українці її загасили.

І зараз біля воріт, навіть попри темряву, можна помітити український прапор. Цієї ночі командира не буде вдома, але на місці його дружина Лариса. Офіцерська родина мешкає в маленькій кімнатці в гуртожитку, розташованому поряд.

Лариса пряма, категорична. Немов сама виконує воїнський обов'язок. Попри зміст сказаного, в її голосі не чути розпачу.

– Все скінчено. Запізно. Єдине, що термінове, – але і це треба було зробити ще тиждень тому – дозвіл залишити штаби. Те, що частина має охороняти – вже або захоплено, або знищено. А захищати чотири стіни, ризикуючи життями людей, немає сенсу. Ми розуміємо, що російська армія стоїть на кордонах України. Якщо щось почнеться там, нас ніхто звідси не випустить на підмогу нашій армії. Але й виводити наші війська

треба було раніше. Хай не 20000, а 10000, але це – підготовлені спеціалісти.

– А які накази отримуєте наразі? Що взагалі відбувається?

– Кажуть, що «виришують». Натомість мало не всі почуються кинутими. Ми – заручники ситуації. Наказ «діяти відповідно до обставин» – найвигідніший. Хоч би як ми вчинили, нас будуть судити як зрадників. Так чи інакше. Командир відповідає за всю власність, яку вже знищено. Вийти зі штабу він не може, хіба собі кулю в лоба пустити. Але якщо він залишить штаб – вважатимуть зрадником. Ви питаєте, що буде у найближчі дні? Говорити треба про години. Є ще три не захоплених полки, зокрема й наш. Ми чекаємо на захоплення. Інформація лише з телебачення, та й то не українського. Наш аеродром, техніка – все вже розбито. Довкола – озброєні люди.

Попри відсутність надії, хочемо допомогти. А раптом? Тому допитуюся, яка допомога потрібна військовим і родинам вже після «референдуму».

– Ми можемо все бачити лише зі свого малесенького закутка. Ніхто не сміє казати про втечу, боягузтво. Але ми просто сидимо, бо немає вказівок. Найбільше боїмося, що почнеться війна в Україні. За три тижні ми встигли адаптуватися і морально, і фізично. Допомогти зараз мало як можна, хіба коли військових переведуть на материк.

– Житло, гроші?

– Бодай щось! Уявляєте, люди кидають усе – меблі, речі. Дай Боже хоч якісь сумки взяти. Ми куди маємо приїхати – в поле? Тут майже в кожного хоча б кімната в гуртожитку, квартира чи батьки. А там – нічого.

Лариса витримує довгу паузу і додає:

– Я не можу сказати, що народ України не допомагає. Нам телефонують з усіх областей України, підтримують морально. Передали і планишети, інтернет маємо. Єдина підтримка, яка

справді відчувається – від народу України. Коли ми чуємо слова, що підбадьорюють нас, в ефірах... вони до сліз пробивають. Так і живемо. Дев'яносто дев'ять відсотків військовослужбовців тримається за народ конкретно. За уряд – складно. От заради цього народу і будемо стояти.

– А що відбувається? Російські війська нас витісняють, ми вже на чужій території. Ми для них після «референдуму» – бандформування, які мають бути зачищені. Вони, певно, мають це в Києві розуміти, але зв'язку немає, – до розмови доєднується сусід Мамчурів – майор Леонід Лісовий. – Я вважаю, що застосовувати зброю вже зараз немає сенсу. Це просто братовбивство буде. Але з Міністерством зв'язку немає. Якби була влада і приїхала сюди, в Крим, у Сімферополь, може, сіли б і домовилися. А так день за днем нас витісняли.

Майор Лісовий визначився. Він родом із Вінниці. Там його батьки, і нещодавно він відправив туди дружину. Житло в Криму не отримував:

– Офіційно мені ніхто нічого не пропонував. Коли доберуся до Вінниці, запишуся на зустріч до командувача і попрошу дослужити ще рік. Я б хотів. Вирішить командувач, що я потрібен – буду служити. Як ні – напишу рапорт і звільнюся. А що робити? Я не знаю. Це вже влада повинна думати.

Лісовий пояснює: так думають чимало військових, які не з Криму. Натомість місцеві, в кого родичі, батьки, дружини – залишатимуться тут.

Поки ми виходимо, мій естонський приятель зауважує, в яких скромних умовах живуть українські офіцери. У коридорах стоять великі картаті сумки: родини таки готуються до від'їзду*.

* 22 березня 2014 року без додаткової підтримки 204-та бригада тактичної авіації на чолі з Юлієм Мамчуром самостійно обороняла військову частину А-4515. Після штурму російські військові та невідомі озброєні

«Місцеві» лишаються не тільки через квартири і родини. Віктор Васильович – офіцер у відставці. Саме він привіз нас у цю частину і гуртожиток. Каже, не може покинути півострів. Не так давно в ДТП у нього загинув син. А людина, через яку він загинув – не покарана. Тривають суди. «Я зараз взагалі не розумію, як це має бути, але не можу залишити цю справу нерозкритою, щоб вона просто загубилася», – тихо пояснює він.

З іншим військовослужбовцем ВМС України зустрічаємося в центрі міста. Вся його родина – корінні севастопольці. Роман ніби проводить невеличку екскурсію. Показує, де і Дім Москви, і російський офіцерський клуб, який вже давно діє в Криму, і постійно, мов мантру, повторює, як давно Росія гартувала тут свій бастион: *«Севастополь і Крим, які і Прибалтика, – регіон пенсіонерів, військових пенсіонерів. Вони відслужили в Росії і виходили на пенсію сюди. А тепер хочуть покращення. Просто сьогодні їм потрібна ця російська пенсія. Але вони аж ніяк не пов'язані ані з Кримом, ані з Україною, тому підтримують приєднання до Росії. Так само і ті, хто працює на підприємствах, що опікуються забезпеченням Чорноморського флоту. А ще «професійні» росіяни з проросійських організацій. Молодь, яка виросла в Криму за роки незалежності, вчилася в українських вишах, була у Європі, не жила в СРСР, багато хто і в Росії не був. Але, якщо порівняти з пенсіонерами, вони не такі активні. Ті ж не пропустили жодних виборів».*

особи захоплять полковника. Згодом Мамчур пояснить, що упродовж трьох днів російські військові тримали його в одиночній камері і намагалися переконати перейти на службу в армію РФ. 26 березня 2014 року полковник Мамчур разом з 5 іншими захопленими українськими офіцерами у супроводі російських автоматників залишив територію Криму. Його військова частина була передислокована до Миколаєва. З 2014-го до 2019-го Юлій Мамчур був народним депутатом від Блоку Петра Порошенка

На вулицях майже безлюдно. Поки йшли на зустріч, побачили силуети так званих «ввічливих людей» — озброєних військових, які патрулювали квартали. З одного боку, є спокуса знову зафіксувати росіян, з іншого — маємо бути обережні, бо не дуже хочеться показувати документи: мій паспорт з київською пропискою і паспорт громадянина Естонії. Про всяк випадок знаходимо спокійніше місце. В барі — мабуть, єдиному, що так пізно працює в центрі — також, видається, нікого, крім нас трьох. Телевізор транслює якийсь український канал. Перепитую, чи показують інші. Дівчина за стійкою каже, що в її батьків є всі. Але вони їм не вірять: *«На каналі показують, як звідси масово виїждять біженці, а ви ж бачите, що це не так»*.

— *Найбільша проблема, з якою стикнулися воєнно-морські сили України і громадяни України в Криму, в тому, що Київ не ухвалював жодних рішень. Упродовж трьох тижнів у військових не було ніяких письмових наказів. Лише телефонні дзвінки з Міноборони, Генштабу. Кажуть триматися, а що робити — не знають, — пояснює Роман.*

На його думку, варто або всіх виводити, або домовлятися, на яких умовах тут можуть лишитися військові підрозділи. Але часу не лишилося:

— *За кілька наступних днів захоплять інші військові частини. Без підтримки з материка військові не протримаються. Керівник Ради міністрів Криму сказав, що уся власність на території півострова буде націоналізована, а значить, і те, що належить військово-морським силам. Отже, вони планують забрати зброю, військову техніку, кораблі, усе зі складів. Лише зараз у нас у Стрілецькій бухті кілька кораблів і підводних човнів, і на Південній військово-морській базі в Донузлаві є також кораблі України, а там — моряки. Якщо і їх, як каже Аксьонов, будуть захоплювати, то кораблі треба або віддати, або виводити, або затоплювати. Люди тримаються на власній ініціативі, без чітких вказівок з Києва. Так довго не буде.*

У Новоозерному вже захопили військове містечко. Щонайменше половина кораблів виготовлена за роки незалежності на Миколаївському судноремонтному заводі. І цього всього Україна може позбутися через нерішучість Києва».

Ми розходимося і прощаємося. Увесь вечір Роман говорив спокійно, викладаючи аргументи і факти... Аж раптом в голосі наростає роздратування, мов головного ще не сказав:

— Як ми, козацька нація, здалися без бою? Це дуже й дуже прикро. Не знаю, як ви там собі думаєте в Києві, а в нас тут усі думають, як будуть жити в Криму по-російськи.

— А що, погодитися взяти російський паспорт?

— Доведеться, якщо Крим стане російським. Що робити? Нас же кинули. За уставом, ми мали право стріляти у нападників, але не робили цього. Не робили і тому, що військові не були певні, що за них заступиться Київ. За нападниками йшли російські військові, чи, можливо, російські військові вже були перевдягнені в цих самооборонівців. У нас тут буде бандитський уряд, як у Чечні, а там буде Україна – член ЄС та НАТО, – Роман ніби продовжує внутрішній діалог. – Сильна армія, сильна економіка – і тоді кримчани самі до України попросяться, але на це піде занадто багато років. А може, тут будуть етнічні чистки українців, і тих, хто постраждав, буде більше, ніж тих, що загинули б в гіпотетичній війні, якби замість російського вторгнення почалася відкрита війна.

З Романом ми зустрінемося через пів року в Одесі. Туди переведуть служити частину кримчан. У Севастополі Роман говорив рідною російською. За пів року в Одесі він принципово не скаже російською ані слова – це мова зради.

На Севастопольських дев'ятиповерхівках – російські прапори. Критики швидко опинилися в умовному підпіллі. В іншому спальному районі міста, що видається мені гігантським, бо ми їздимо від однієї околиці до іншої, і щоразу дорога займає не менш ніж годину, зустрічаємося з саме таким подружжям.

Вони – парафіяни Євангельської церкви, і страшенно бояться, що буде далі. Розповідають про тиск і ризики щодо вірян інших конфесій, аніж Православна церква Московського патріархату. Козаки й беркутівці жорстоко побили бабтистського священника на блокпості біля Армянська. Також вони разом з іншими вірянами допомагають розшукати молодого хлопця зі своєї церкви, який пропав нібито на тому самому блокпості «кримської самооборони». Розмови про хлопця передають з вуст в уста парафіяни. Ми трохи розгублені: як усе встигнути? Чи можна кинути все і шукати одну людину? Ми у Севастополі, і до півночі з півострова не доберемося. Я записую всі телефони і передаю в редакцію.

«Пробачте мені за мій кримський суржик, – говорить російською чоловік. – Це мерзотне почуття. Ніколи в мене не було проблем з тим, якою мовою говорити. А тепер є, якщо я хочу цим баламутам сказати: “Проблеми є, ви самі мені їх створили, дякую”», – останнє слово промовляє українською.

На півострові досі стоять проросійські блокпости, де перевіряють документи. Щоб вибратися з міста, ми вирішили поїхати з водієм естонського бізнесмена, в якого на кілька днів зупинилися в Балаклаві. Олександр – із тих, що стояли на блокпостах в очікуванні «Правого сектора». На дорогій машині – георгіївська стрічка. Я майже всю дорогу слухаю і мовчу – якась українська дівчина земляка його естонського боса.

У мого приятеля зрештою є дуже конкретне завдання – в Симеїзі мешкає відомий естонський баскетболіст, чемпіон СРСР, а тепер ще й письменник Міхкель Тікс. У Крим він переселився на пенсії. Як пояснив, «якщо британські пенсіонери переїзять в Іспанію», естонським до душі Крим. Із вікна його невеличкого світлого будинку краєвид на кипариси, за ними – море. Тікс живе на півострові вісім років. У неспокійні

дні на південному березі зазвичай тихо – немає військових частин, а отже, мало що відбувається. Хоча новини страшні: *«То пропаде український військовий, то французький генерал, аж от знайдуть загиблого кримського татарина, а ті, хто незгодні з окупацією – мають ліпше промовчати, адже їм загрожує небезпека, і тому їм ліпше залишити Крим»*. Тікс розмірковує про те, що Крим знову буде українським, якщо країна стане на ноги, а жителі Криму за п'ять років самі хотітимуть повернутися:

– *Я зрозумів за ці роки, що кримчани ніколи не відчували, що таке демократія, що таке правова держава. Їм складно пояснити те, чого вони ніколи не бачили. Навіть більше: я, здається, спромігся осягнути, що думають люди, яким страшенно набридла уся ера Януковича, влада олігархів, тотальна корупція, але вони чомусь вирішили, що Росія все це владнає, – говорить з подивом. Мабуть, він багато думав і чекав на розмову із земляком. У своєму містечку він у ці дні мало спілкується з сусідами.*

Ми зовсім недалеко від Ялти, тож вирішуємо хоча б ненадовго побачити, що там. Заводимо прості розмови з продавцями сувенірів, перехожими на Ялтинській набережній. В часи екстремальних подій в медіа найменше думок саме таких людей – на перший погляд, байдужих обивателів. Натомість довкола їх точно більшість. Більшість із тих, з ким спілкуємося, кажуть, що «вони не проти й не за, бо нічого ж насправді не змінилося і не має змінитися». Дорогою бодай на кілька хвилин зупиняємося біля Ластівчиного гнізда. Ніби сфотографуватися. Здається, тоді ми робимо чи не єдине селфі за всю мандрівку. Для себе. Туристичні краєвиди вже видаються особливо цінними. (І дійсно, відеозображень Криму наступні роки в українських медіа буде небагато). Повернувшись, чи не вперше за всю подорож заходимо повечеряти в ресторан. На увімкненому телевізорі – Георгіївська зала Кремля. Лідери сепаратистів, «народний

мер» Севастополя Олексій Чалий, так званий очільник уряду Криму – Сергій Аксьонов, і спікер парламенту Володимир Костянтинів підписують з Путіним «договір про включення Криму та Севастополя в склад Росії як нових суб'єктів». Той підписує указ про приєднання Криму. Я намагаюся «прочитати» емоції відвідувачів. Тішаться? Обурюються? Перше чи друге? Все нагадує сцену з антиутопії, в якій люди з підпілля потрапляють у бар, але остерігаються, що їх викриє хтось з присутніх, вказавши пальцем: «Дивіться, це вони – повстанці». Хочеться піти геть. На стіні сусідньої будівлі напис: «Кто в страхе живет, от страха погибнет».

Плануємо повертатися до Києва. Наступного дня я маю вести церемонію відкриття правозахисного фестивалю «Докудейз». У Криму затримали знайомих режисерів колективу Вавилон-13: оператора Юрія Грузинського і Ярослава Пілунського. В останнього батько – відомий в Криму політик, що відкрито виступив проти російського вторгнення. Їх затримали на блокпосту Чонгар*.

Мені чомусь здається, що, повернувшись із Криму, зможу розповісти, що там насправді відбувається. Отримую ще кілька контактів активних учасників кримського Євромайдану. В такій ситуації не буває забагато співрозмовників.

Вони – сестри. Молодшій близько 65-ти, старшій – 75. У них затишний приватний будинок на околиці Сімферополя. Вони знають, що ми поспішаємо, але все ж мають якщо не погодувати перед дорогою, то принаймні заварити нам каву.

– *Наталко, ми щодня ходили на мітинги, але нас було надто мало,* – говорить молодша.

– *Ні, все це не тому, що нас було мало, все було вирішено задовго до цього,* – заперечує старша.

* У полоні ув'язнених протримають шість днів.

– Тут, в Криму, не зрозуміли, що таке Майдан, лише згодом почали цікавитися. Але були і люди з проросійськими поглядами, які таки збагнули, що це – не сплановано, просто люди борються за свої права, за честь, за гідність, за свободу. От лишень після інформаційних вкидів, що снайпери стріляли з боку опозиції, кримчани знову стали пригнічені й остаточно заплуталися. Але тут найчастіше дивляться Інтер, а той бодай трохи об'єктивно почав мовити хіба після розстрілів 20-го лютого. Проте й київська, українська інтелігенція ментально з Кримом не пов'язана. От у Ялті є маленький музей Лесі Українки, але я не знаю, чи бувала там Оксана Забужко, чи бував там Юрій Андрухович. Але він одного разу заявив: «Віддаймо Крим!» «Віддамо їм Крим!» А що говорить автор «Чорного ворона» Василь Шкляр? Як можна було скасовувати цей закон Колісніченка-Ківалова! Так, це жахливий закон, але треба було думати тонше, глибше, гнучкішу політику щодо мов проводити. Культуру треба прищеплювати, любов до неї, до мови, а не мечем рубати.

– Не треба! – перебиває старша сестра, вважаючи, що молодша забагато говорить.

– Це всі знають, Господи!

– Валю, ти хочеш бути п'ятнадцятою у переліку зниклих безвісти?

Одна з тем, яку обговорюють вже після так званого голосування – що має робити Київ. Молодша міркує:

– Особисто я настільки люблю Україну, що готова терпіти. Пічку побудувати, дровами палити. Але вважаю, що Україна не мала би припиняти електропостачання. Варто підтримати людей, які 23 роки були її громадянами. Тут дійсно є ті, хто підтримує українську мову, і то не лише етнічні українці – це і російськомовні, і етнічні росіяни. Це все складно, не знаю, як можна сідати за стіл перемовин із цією нелегітимною владою. Але надія вмирає останньою.

– Але на що ви сподіваєтеся?

– На себе. А ще на те, що Аксьонов і ко не кидатимуть нас за ґрати через те, що маємо інші погляди...

– Ми собі шукаємо розраду. Виходимо з будинку в свій чудовий садок. Приїжджайте за місяць, побачите, як все зацвіте... – хіба на хвилину Жінка змінює тему. Відтак продовжує:

– Але ми не знаємо, які права матимемо. Як зберігатимемо зв'язок з Україною? Закликають евакуювати цивільне населення. Але чому ми маємо залишати свої домівки? По-перше, ми боїмося, що їх розграбують. А по-друге, чому ми взагалі маємо їхати з місць, де прожили пів століття?

Старша сестра додає:

– Я будинок почала будувати в 1963-му, і вже пів століття живу тут. Руками своїми все робила – мазала, фарбувала, сподівалася на свою спокійну старість.

За два з половиною місяці обидві сестри приїдуть до Києва двічі, перший раз – щоб зареєструватися на позачергових виборах президента України і проголосувати. Дорога – це гроші, час, здоров'я. Для них – це громадянський обов'язок. Бодай щось, що літні кримчанки можуть зробити. Вони дуже раді бути в Києві. На дільницях святковий настрій і жовто-блакитні прапори, які в Криму стали символом опору. Ми спілкувалися на вході до дільниці в самому центрі Києва, за якихось сто сотні метрів від Майдану. Одна зі спостерігачок, яка була волонтеркою Майдану, перепитала, звідки жінки. «Ви, кримчани, як же не відстояли Крим? – каже з докором. – От у нас в Києві жінки в хутряних шубах бруківку розбирали, коктейлі Молотова робили». «Що ми могли вдіяти? Ми теж виходили на вулиці. Але у нас озброєні люди», – намагається виправдатися молодша сестра. Старша мовчить.

Зазвичай я рідко втручаюся в розмову, просто спостерігаю. Але не стримуюся і прошу відійти спостерігачку в бік: «Ви розумієте, що кажете? Це літні жінки, які були на Євромайдані,

Загублений острів

вони приїхали в Київ лише щоб проголосувати. Вони страшенно переживають. Ви уявляєте, з якими думками вони повернуться до Криму?». Та йде вибачатися.

Потяг Сімферополь-Київ проїжджає Джанкой – останню зупину на півострові. Це означає, що ніякі козаки, активісти «Кримнаш» більше у вагон не зайдуть. Ще кілька хвилин усі пасажири просто мовчать – займаються своїми справами, дивляться в екрани смартфонів. А потім підводять очі і починають говорити. Стає очевидно, що в нашому купе немає тих, хто підтримує анексію.

– Зрадники. Вони просто взяли і перейшли на службу іншій державі, – обурюється дівчина, яка, як виявилось, працювала в сімферопольській прокуратурі. – Їх всіх треба судити. Ви журналістка? Можливо, знаєте, нас там візьмуть на роботу? Я просто збрала речі і поїхала в Київ. Буду дзвонити в Генеральну прокуратуру і питати: де мені зараз працювати? Куди йти? Сподіваюся, це можливо. Я сама кримська, але працювати разом зі зрадниками, порушивши присягу, не буду.

РОЗДІЛ 2

СУМ'ЯТТЯ

квітень-травень 2014

Севастополь – Сімферополь – Судак

Усе буде в шоколаді, або Озеро, якого немає

«За ці півтора місяця продукти подорожчали», – пояснює чоловік, котрий продає овочі на севастопольському ринку. Записую його відеокоментар на свій телефон. Це бачить подружжя передпенсійного віку і втручається у розмову: *«Та що ви таке кажете! Усе стало дешевше»*. «Але ж я був змушений підняти ціни. Вже ж з материка продукти не доставляють», – з подивом заперечує торговець. *«Так, але якщо перерахувати підняття пенсій і зарплат – виходить дешевше»*, – знову заводить подружжя.

Не можу до кінця осягнути: як це – покупці доводять продавцю, який підняв ціни, що товар подешевшав?! І річ не в тім, що на той час квітневі зарплати та пенсії ще не встигли виплатити. Під час цієї ж поїздки до Криму почую не менш сюрреалістичну розмову – суперечку двох сусідів на курорті поблизу бухти Капсель, неподалік Судака. Кримом ширитимуться чутки, що Україна от-от перекриє водопостачання. *«Але це не стане проблемою, бо в селищі є підземне озеро»*, – переконуватиме один сусід. *«Але в нас немає підземного озера»*, – відповідатиме інший. (Те, що підземного озера там дійсно немає – незаперечний

факт.) Судак же на травневі свята буде порожнім – більшість ресторанів на набережній зачиняють. Одні казатимуть, що сезон ще просто не розпочався. Інші пояснять: на короткі свята, на два-три дні, зазвичай приїздили українці – росіянам надто далеко, а дорогою з Ростова через Донецьк – страшно. Згодом курортна галузь таки перелаштується і під туристів з Росії.

Я повертаюся до Криму через півтора місяці після анексії – наприкінці квітня 2014-го. Російські військові вже не ховаються за образом «зелених чоловічків». Увага українців прикута до Донбасу, де одне за одним захоплюють міста і села. Але я обіцяла людям, з якими зустрілася на початку анексії, повернутися. Затримуюся – їду на півострів з Донецька й Луганська, де міцно стоять «антимайдани», але ще тримаються українські прикордонники; з Краматорська, де на площі біля СБУ стоїть російський бойовик Бабай, а на аеродромі – реальні АТОшники, спецпідрозділ СБУ «Альфа».

Крим уже не гаряча точка. Все вже відбулося. А кримчани, як і можна було передбачити, захлинаються в бюрократичних колізіях життя після анексії. Прописка, реєстрація, посвідка на проживання... Російські номери на автівках ще не обов'язкові, російські паспорти видають наразі лише держслужбовцям. Випускні іспити – незрозуміло за якою програмою, вступ у виш – незрозуміло з якими атестатами, лікарні – не зрозуміло в чиему підпорядкуванні і за якими процедурами. Досі ходить потяг Київ-Севастополь, працюють українські мобільні оператори, а в обігу – гривня. Банки вже всі не працюють. «Не работает по техническим причинам» – фотографую на кожному банкоматі в найбільшому до анексії «Приватбанку», рахунки якого заблоковано. У багатьох людей там лишилися і зарплати, і аванси. Чимало банків – півтора місяця закриті. Але згодом потрохи почали відкривати. Щойно банк запрацює – там вишикується довжелезна черга. Людина, з якою я говоритиму, розповість, що записана

4625-ю, але потрібно щодня ходити на переклик, якщо пропустити – місце втрачене. Зранку до ночі є про що думати, є чим бути заклопотаними, і точно немає часу на політику, а тим паче – на геополітику! Буквально у кожного – термінова особиста справа.

У цій поїзді моє завдання – не тільки розповідати винятково про героїчний спротив або ж утиски. Навесні 2014-го ми, журналісти, ще віримо, що наші матеріали на щось впливають, а отже, якщо розказати про проблеми – їх можуть вирішити або ж принаймні випустять якусь директиву чи вказівку, як діяти громадянам України в окупації. На той час здається, що проблеми не розв'язують лише тому, що про них не знають.

З Іриною їдемо в маршрутці у якусь бюрократичну установу в одному з житлових районів Севастополя. Жінка в Криму вже дев'ять років. Однак немає прописки. Тут у неї цивільний шлюб, тому вона не знає, чи матиме право лишитися в Криму з українським паспортом, і чи має шанс отримати російський. За день до того Ірина виходила на мітинг «Севастопольців без прописки». Люди просили роз'яснень в окупаційній владі. Найскладніше питання: що робити з донькою, і чи може вона виїхати до Ірининих батьків на Сумщину без нотаріально завіреного дозволу колишнього чоловіка, стосунки з яким погані. Онучку на якийсь час колись забирали батьки, а тепер, напевне, не зможуть. Зараз між Кримом і Україною росіяни встановили державний кордон.

Майбутня випускниця й абітурієнтка Віка також турбується, чи зможе без батьків поїхати складати ЗНО на Миколаївщині, а також вступні іспити – в Києві. А якщо треба дозвіл на виїзд неповнолітньої, то за якими законами його робити? Тим паче нотаріуси вже/ще не працюють.

«Не уявляю, як зробити так, щоб мене не зняли з поїзда. А їхати всією родиною – занадто дорого. Навіть якщо батьки відвезуть мене до Києва, то не зможуть дозволити собі

довго бути в столиці. Для вступу треба з іспити, між ними по 4-5 днів. Я ще одна зможу зупинитися в родичів. А мама з татом мають платити за готель. Та й в Криму справ забагато – і так проблеми з майном і нерухомістю».

Віка незабаром закінчує школу. Вже одного разу їздила до Миколаєва реєструватися на право скласти ЗНО там, була і в Києві на дні відкритих дверей в одному з інститутів. Чутки про організовані поїздки школярів з Криму на тестування на «материку» так і залишилися чутками. Кожна родина вирішує сама, що робити далі. Віка планує вступати на інженера-програміста на факультет інформатики та обчислювальної техніки. *«Квитки на поїзд наперед вже не продають, тому я не уявляю, як доїхати до Києва. Цього разу в Джанкої потяг тримали три години».* Віка телефонувала в столицю, але дізнатися, чи можна надіслати документи до вишу поштою, не змогла. Її однокласники спробували поштою відправити документи на реєстрацію ЗНО, але ті по 2-3 тижні пролежали в Сімферополі, й діти спізнилися. Складати українські іспити планує половина однокласників Віки: переважно ті, в кого батьки – військові з материкової України, що служили в Криму і повертаються додому. І хоча самі військовослужбовці виїхали, діти лишилися завершити навчання. Кримчани, які не планують покидати півострів, відпустити дітей самих на материк побоялися.

З полковником ВМС України у відставці зустрічаємося в парку. Йому варто бути обережнішим – допомагав колегам під час анексії. Півтора місяця – час, коли спогади ще детальні, але вже немає гарячки. Чоловіка більше турбують події на Донбасі і те, наскільки досвід Криму може допомогти: *«Ситуація в Донецькій та Луганській областях надто нагадує нашу. От у нас в Севастополі також вимагали обрання народного мера. А в цей час український прапор змінюється на російський. Правоохоронні*

органи й армія деморалізована. І от цим користаються російські військові і надіслані загони самооборони».

Мій співрозмовник – активний діяч проукраїнських організацій, але молодші учасники таки мали виїхати: *«Віцеадмірал Сергій Міняйло, якого прислали з Москви виконувати обов'язки губернатора Севастополя, сказав, що має викорінити з Криму український дух. Уже знесли пам'ятник гетьману Сагайдачному і зняли кам'яну пам'ятну дошку до 10-річчя військово-морських сил України. Хоча навіть на севастопольських форумах пишуть, що це не зовсім те, що треба, коли ціни ростуть».*

Військовий пенсіонер так докладно перераховує максимальну кількість деталей і фактів, ніби підготувався до доповіді: *«Принишкли також екологічні активісти. Натомість російські бізнесмени приїздять і скуповують нерухомість, поки ситуація «мутна». До речі, чимало людей хочуть отримати російські паспорти саме через нерухомість. Це ж Крим. Люди все життя працювали, щоб заробити на квартиру. Пенсіонери покладають надії на російські пенсії, а от бізнес раніше був пов'язаний із материковою Україною. Турфірми ще не перелаштувалися. Багато з них останні роки почали гарну співпрацю з іноземцями. Але міжнародні лайнери вже сюди не зайдуть».*

Мій співрозмовник сам подав заяву на відмову від російського паспорта і попросив посвідку на проживання. На це людям дали три місяці. Номер його довідки – приблизно тисячний. Каже, після нього в держустанові була чимала черга, бо не всі встигли за місяць написати заяву. Тепер розмірковує, як буде жити в умовах окупації і захищати свої інтереси з українським паспортом: *«Україна має просто вистояти як держава. Аби не вийшло, як у нас в Криму та Севастополі. Людям треба зрозуміти, що вони захищають не якихось чиновників, а життєвий уклад, майбутнє дітей та онуків. Краще жити за демократії, в умовах вільного суспільства, щоб був спокій і мир на наших вулицях, коли є дискусія, демократія, влада, що підконтрольна суспільству,*

громадянам України. Майдан дав нам такі можливості, але Путін скористався тим, що режим Януковича повалено, а громадяни не спромоглися швидко самоорганізуватися і стати на захист держави. Зараз така мить в історії України, що громадяни і є основною силою захисту, бо держава – це вони самі».

У Севастополі я зупиняюся у викладачки української мови Світлани. Її чоловік досі керує хором військово-морських сил, але разом з ансамблем перейшов служити Росії. Хизується, як швидко колектив оновив репертуар, вивчив російські пісні і знайшов російські костюми – кокошники і сарафани. Дружина погляди чоловіка не поділяє і його дії не схвалює. Стосунки в родині вкрай напружені. Але разом виховують доньку. Мають спільний будинок.

Світлана енергійно допомагає мені знайти співрозмовників із різноманітними проблемами і поглядами. Мені здається, що мій приїзд бодай трохи відволікає її від сімейної чвари. Вона телефонує друзям і знайомим, запрошує додому вдень, поки чоловік на службі.

До деяких співрозмовників я їжджу на інші околиці міста. Зауважую, наскільки юридичні колізії є проблемними через брак коштів. Усі залежать від своїх зарплат, та й квартири не можуть залишити. Кожна дрібничка має значення. Скажімо, бюджетникам зарплатню видають рублями, а в магазинах приймають тільки гривні. Люди стоять у черзі в обмінниках, а курс невідгідний. В маршрутці проїзд коштував 2,5 гривні, а в рублях – 10, хоча мало би бути 7,75 рублів. Ціни округлюють до більшого.

Серед знайомих Світлани вочевидь чимало викладачок української мови і літератури. Колегу звати також Світлана, вона викладає українську в одній з найкращих шкіл у Севастополі. Прожила тут 36 років. Чоловік старшої доньки служить в українській армії. Цей навчальний рік їм дали закінчити без особливих заборон, але іспити скасували.

– Перед «референдумом» терміново зібрали батьківські збори в усіх школах Севастополя й оголосили, що після нього в Криму буде три державні мови: російська, українська і татарська, у школах уроків російською та українською буде порівну, і ніяка мова не буде домінувати, а всі вчителі української збережуть робочі місця. Але вже за два тижні різко скоротилися години викладання українською. Там, де було чотири, стала одна, тож дві третини педагогів не потрібні, – пояснює вчителька. Зараз у школі чекають на комісію з Москви, що перевірятиме вміння працювати з комп'ютером, знання російської та профільного предмета.

– Але скажіть: ви, викладачка української, прожили тут 36 років. На деяких святкових мітингах мені скаржилися люди, що їх силували українською, що вони не розуміли інструкції до ліків. Чи було це? Чи насправді мова була проблемою?

– Несприйняття української було і є. Десь 50/50. Найбільший негатив – стосовно рецептів. Зазвичай їх читають дідуся і бабусі, які ніколи не вчили української. Спротив був точно. Майже усі севастопольські бабусі, дивлячись на якесь оголошення на вулиці, запитують: «А що там таке?». Дехто робив це без злості. Але ситуація почала змінюватися, престиж української зріс. Пригадую проблемні 1997–2000 роки. Тоді у мене був учень, що підписував зошит з української мови «Тетрадь по русскому языку». А коли я диктувала диктант, то дитина перекладала російською і так писала. Мама учня потім зі сльозами казала, що це батько не дозволяє вивчати українську і порвав усі зошити. З такого ми починали, але останні роки діти вчилися залюбки. Я от, коли вивчали якийсь твір, завжди інтригувала найцікавішим моментом. Приходили батьки і питали: що ви з ними робите? Вони прибігають додому і починають дочитувати, що ж там далі. Ми й інтерактивну технологію запровадили. До того ж в старших класах діти отримували подвійну дозу синтаксису, бо в російській

й української він однаковий. Дружно співпрацювали з російськими філологами. Скажімо, мій директор школи – викладач російської, старався програми зіставляти: вивчаємо тему українською, і подібну – російською».

З останнього випуску Світлани дев'ятеро учнів вступили до Києва, двоє – до Харкова, ще одна – до Одеси. Колишня учениця, з корінних севастопольців, стала волонтеркою на Майдані. Світлана знає лише двох, що хотіли б перевестися в російські виші. Їм пообіцяли, що робитимуть це без проблем, але виявилось, треба складати іспити. Ще одна колишня учениця, тепер вже студентка, розповіла, що перед референдумом обіцяли перевести на безоплатну форму навчання в університетах та інститутах Криму, на що багато хто сподівався. Але цього не сталося.

У голосі Світлани немає нарікань чи подиву. Все було очікувано. Жінка жаліється на атмосферу: *«Раніше ми з колегами в тролейбусі спокійно спілкувалися українською, а зараз – скрізь несприйняття України і всього українського. Ніби штучно створюють умови, щоб люди зненавиділи українців».* Те, що Україна для деяких севастопольців чужа, вона пояснює тим, що в місті-герої багато військовослужбовців-росіян, переведених з Росії: *«Вони не бачили в нас українських дружин, матерів, сестер українських, які плакали, коли захоплювали українські частини. Вони тоді святкували. Моя донька втратила усіх друзів, бо коли розповідала свою біду, їй казали: «Ти що, дурна? Хай чоловік переходить в російську частину, і все!».*

Юля – також вчителька української. Народилася в Севастополі. На відміну від старшої, розважливої Світлани, налякано каже, що говорити українською боїться:

– Українці, як виявилось, для жителів Криму – фашисти, бандерівці. А тому не можуть бути добрими, розумними, і укра-

їнська мова, значить, – теж. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х мені також було страшно вато українською на вулиці розмовляти, але згодом вже було неважливо. Стільки відпочивальників приїздило! Діти вивчали українську по-різному: хтось – сумлінно, хтось – ні, але з повагою до мови ставилися. Мені важко тут жити, коли не відчуваєш себе на батьківщині. Я тут тепер – мов зайва людина. Відмовляючись від російського громадянства, маю просити посвідку на проживання там, де жила все життя, де ходила в дитячий садок, школу, де знаю кожну вулицю. І я маю питати, чи можу я тут жити? І мені повинні або дозволити, або заборонити? У мене тут всі друзі, по-друзи. Одне діло, коли виїхати – твоє рішення. Інше – кинути власну квартиру. Та й не про квартиру йдеться! Тут життя! Душу доводиться лишати! В мене тут мама і брат поховані.

– Юлю, а якщо не викладати українську мову, що можна робити?

– Нічого по суті.

– А що пропонують?

– Нічого. А що мені можна пропонувати?!

«У шоколаді! Усе буде в шоколаді. Життя по-новому. З чистого аркуша. Латки робити не будемо, все з нуля», – піднесе-но декламує ще одна подруга Світлани Олена. Світлана дуже хотіла, щоб я поспілкувалася з тими «звичайними людьми», що тішаться анексії, щоб зрозуміла, в якому середовищі доводиться перебувати.

Олена – ревна християнка, і дуже хвилюється, що західні цінності поширюватимуться і в Криму. Переконає нас, що бачила, як починає відновлюватися приладобудівний завод «Парус»*, поряд з яким живе.

* На збудованому в 1960-х заводі зокрема розроблялися бойові інформаційно-керовані системи для атомних підводних човнів СРСР та бортових цифрових обчислювальних комплексів для крилатих ракет.

– Починає також працювати завод «Мусон»* і Севастопольський морський завод. Робочі місця! Мені у центрі зайнятості повідомили: витягайте свої інженерні дипломи, усі спеціальності потрібні. Буде держзамовлення на навчання щодо спеціальної технічної освіти. Для молоді – це подарунок долі. І пенсіонери вже задоволені – пенсія на двадцять п'ять відсотків зростає. У лікарні, зокрема в онкологічних центри, везуть нове обладнання. У випуску місцевих новин показували, як розвантажували машину.

Я коли-не-коли перебиваю Олену, щоб уточнити, чи все, що вона розповідає, жінка бачила на власні очі, чи чула в медіа або знає з чуток.

– Можна сказати, люди воскресли. Народ був на хресті, на розп'ятті, а тепер воскрес! В душі у кожного ця фраза: «Ми воскресли!». Звісно, образливо, що цілих 23 роки ми просто виживали, та й то завдяки приїжджим з Росії. Але й тепер з російськими туристами проблеми не буде. Це ж борг росіян перед Кримом – вони мають тепер сюди їздити. І підприємцям добре буде: пообіцяли, що п'ять років весь Крим і Севастополь не будуть платити податки, лише підприємства. Бо й так вони скільки натерпілися – не дай Боже нікому.

У 2000-х на території заводу створили один з найбільших торгівельних центрів міста, спортивні зали, каток, ресторани. За часи анексії його будуть закривати через порушення пожежної безпеки тощо, він знову відкриватиметься. У 2020-му компанія ТЦ «Муссон» подасть позов до окупаційного Арбітражного суду Севастополя проти уряду за неотримання прибутків через закриття.

* Судноремонтний «Севастопольський морський завод» заснований водночас з містом 1783-го року. Підприємство було приватизовано за незалежності України, виконувало замовлення як Військово-морських сил України, так і Чорноморського флоту РФ. Після анексії завод було «націоналізовано», тобто привласнено Росією.

Найбільше ж Олена сподівається, що в школах будуть уроки духовних цінностей:

– Водіїв вчать правилам дорожнього руху, тож вони знають, що станеться, якщо поїдуть на червоне світло, а наша молодь не знає, що з ними буде, якщо вони якийсь вчинок зроблять, скажімо, аборт. Бо аборт – це ж убивство. Треба православ'я підіймати.

– Слухайте, а кажуть, що тут зону розваг влаштують, – перепитую, бо дійсно про це багато говорять, – усілякі казино? Вас, вірянку, це не бентежить?

– Чули таке. Ну ми, звісно, не надто схвалюємо це. Та все залежить від того, як все організують. Якщо ж прибрати емоції, то воно все одно існує у підпіллі, тому ліпше це легалізувати і отримувати прибуток, тримати в рамках закону і змиритися.

Мені, людині з Києва, Олена зумисно підкреслює, що саме Майдан навчив кримчан громадянської активності:

– Ми Майдан побачили, навчилися і розуміємо, що маємо контролювати владу. От вийшли севастопольці, які не були прописані, з вимогою, щоб їх почули і дали російські паспорти. І думаю, що депутати їх почують і такий закон ухвалять.

– А раніше ж не робили різниці – росіяни, українці?

– Та й зараз ніхто відмінності не робить. Просто тепер всі щасливі. Хочеться і українця розцілувати, та хоч негра – бай-дуже. Ми просто раді, бо не снили, і не мріяли про те, що знову повернемося в Росію. Ну і хай подорожчали послуги і всі продукти, що раніше з України привозили. Це такий перехідний період. Пенсію ж ніби ще удвічі підвищать. От мій батько обмивав цю пенсію у російських рублях. Просто Бог нам допоміг. За 23 роки були почуті наші молитви. Ми висіли на Хресті, а нині воскресли!

Кримчанка Ольга Василівна давно живе й працює в Москві. Терміново повернулася до Сімферополя. Рятувати доньку.

Оксана Гриценкова сім років була пацієнткою замісної терапії – коли наркозалежним під наглядом лікаря видають опіоїд метадон. Тепер центр, пацієнткою якого та була, закривають.

На відміну від України та країн ЄС, в Росії цю практику заборонено. Хоча Всесвітня організація охорони здоров'я вважає, що замісна терапія – «один із найефективніших засобів лікування опіоїдної залежності», Віктор Іванов, директор російської Федеральної служби ФР щодо контролю за обігом наркотиком, яка була розформована в 2016-му, наполягав, що така практика не має «доведених клінічних методів».

Загалом в Україні до початку російсько-української війни було зареєстровано 8,700 пацієнтів, допомогу їм надавали у 170 закладах по всій країні. Це було великою перемогою для всього пострадянського простору, до того ж кримська програма – одна з найуспішніших в Україні. До анексії в Криму було зареєстровано 800 пацієнтів замісної терапії, близько 200 з них – ВІЛ-позитивні.

«Для нас це було життя, нормальне життя. Я була спокійна, бо знала, що донька не вживатиме якісь важкі наркотики. А тепер виходить, що нам просто не дають шансу вижити. Це не таємна якась програма, пацієнти всі зареєстровані, можуть працювати», – в голосі Ольги Василівни відчай і страх. Лікарі кажуть, що якщо в дівчини проблеми з наркотиками – їй просто треба піти в реабілітаційний центр. Родина цьому не вірить – не раз пробували, але це згаяний час. А ще Ольга Василівна постійно ніби виправдується.

Вона – красива білявка з акуратним макіяжем і у випрашуваній сукні. Її донька Оксана – струнка дівчина середнього зросту. Майже без макіяжу, в темних окулярах, із зібраним у хвіст пофарбованим рудим волоссям. Сидить поруч, на лавці. І мовчки курить. Її емоції складно зрозуміти. Спершу видається напрочуд спокійною, ніби весь цей час розмовляємо не про неї.

– *Може, я сама розповім?* – таки вступає в розмову сама Оксана, добираючи кожне слово. – *Тільки-но наш Крим після «референдуму» став Російською Федерацією, одразу сказали, що програму закривають. Обіцяли перехідний період, щоб ми могли підготуватися, осмислити, пояснювали, що різко нічого не закріють... А потім в один день оголосили: програми не буде, ми вам упродовж місяця знизимо дозування... Я інвалід другої групи. Такі зниження дозування просто не витримую фізично. Рецептів немає, допомоги немає, а нам тільки кажуть – знизуйте дозу, швидше, швидше, швидше. Препарату лишилося до 20 травня. У мене було дозування 80, зараз 55. Це постійний біль, слабкість, депресія.*

– *Сльози, горе, – киває головою мати.*

– *Сльози, горе, – продовжує донька. – Не знаєш, куди бігти, як жити. Все ж було добре: налагодилися взаємини в родині, все стало якимось по-людськи. Я своє особисте життя влаштувала, а зараз просто не знаю, що робити.*

Ми зустрілися в скверіку неподалік лікарні. З Оксаною та її матір'ю прийшли ще двоє чоловіків. Говорити зголошується один – Андрій. Як і Оксана, він був на «референдумі», але тоді їм обіцяли, що медичні установи працюватимуть без змін: *«Якщо онко працює так само, як раніше, то чому наркологічна лікарня – ні? Що з того, що я проголосував? Нас викинули, мов котів на смітник. Сказали: три місяці на вихід, а зараз і трьох місяців не дають»*. Наркотики Андрій почав вживати, повернувшись із армії, зараз йому за сорок. Із 2000-го намагався лікуватися у наркодиспансерах. Жодна програма реабілітації не допомогла. (Як і Оксані та іншим кримчанам, йому пропонують стандартну реабілітацію в накродиспансерах. По суті, це просто тимчасова детоксикація, часто поєднана з релігійними практиками)

Андрій – пацієнт замісної терапії із 2007-го. Має роботу – працює сторожем на меблевому заводі. Тримається лише завдя-

ки метадону: *«Найбільше боюся, що моя пряма дорога – зрив, депресія. Як було раніше, коли я йшов у старе місто, купував ширку і коловся. Закриття програми штовхає назад до вуличних наркотиків. Якщо зірвуся, то ані дружина, ані майбутня дитина не зупинять. Я дуже переживаю і не знаю, як далі жити. Переїхати в Київ я не можу. Для цього треба гроші. А я гроші можу заробити тільки тут. Кому я потрібен із залежністю в незнайомому місті?».*

Я тримаю зв'язок з Павлом Скалою – київським правозахисником, який роками займається допомогою наркозалежним. Він пояснює, що одразу після анексії самопроголошена окупаційна влада зробила формальний запит до українського Міністерства охорони здоров'я і замовила запас метадону та бупренорфіну на шість місяців, щоби програма бодай якийсь час тривала. Оскільки влада вважалася нелегітимною, їм відмовили. Трохи згодом, після протестів пацієнтів і правозахисників, український МОЗ погодився надати препарати. Відмовилася натомість окупаційна адміністрація і оголосила про закриття програми до кінця травня. Коли ми спілкуємося з пацієнтами, надія на те, що препарат таки пропустять, іще є.

Першого травня у столиці Криму, Сімферополі – демонстрація. Я ніколи не була на першотравневій ході. Ця щось середне між тим, що бачила на радянських фотографіях, і карнавалом – колони не такі рівні, часом костюмовані. Видається, що це парад-повернення в СРСР. «Поліклініка №1», якийсь палатний будинок, «Школа №8», «Гімназія №9», група учнів у червоних радянських галстуках, дівчата на височезних підборах і у квадратних академічних картузах із китицями та чорних мантиях з «Інституту права». Учениці «Школи-колегіуму» в кокошниках. Знову думаю, звідки вони взялися в Криму. Ще трое підлітків у шароварах і гетьманській шапці. За ними – п'ятірко

пенсіонерів з офіційним білоруським прапором і в національних костюмах. Певно, це має демонструвати «мультикультурність Криму».

«Нет росту цен!», «Спортивная нация – здоровая нация» – нарешті з'являється більше гасел, іде група з 10 військових в уніформі – такій самій, як потім бачитиму у бойовиків «ДНР». Чорна автівка везе велике зображення Путіна.

Аж ось ціла колонна з портретом Віктора Медведчука і партії «Український вибір»: «Страной управляешь ты! Референдум! Власть народа!». Саме такі плакати майже рік були розклеєні на ескалаторах київського метро. Упритул до колони Медведчука – «Русский блок» із транспарантами «Крым и Россия – одна семья. Первомаю, народу – ура!», «Пока мы едины – мы непобедимы»

За кілька метрів чутно сутичку: «Пидарасы, Пидарасы! Ты – тряпка половая. Путин наш президент!» – верещить жінка з російським прапорцем на грудях і повітряними кульками із триколом. Вона кидається на учасників, намагається зірвати плакати, але їй не дуже вдається – рука тримає кульки. Її обурила група молоді, що крокує з плакатами «Гречка!», «Не сломано – не чини», «Молоко сырое молоко», «Медвед, хочу велосипед», «100 грамм сахара на 100 грамм сметаны», «Я прошел с 3500 игр и не задрот», «The end is near», «Be positive. Such monstration is very original». Це монстрація – сімферопольська версія флешмобу, яку 2004-го у російському Новосибірську створили місцеві анархісти. За задумом, учасники імпровізують і виходять на площі й вулиці з максимальними абсурдними гаслами. Упродовж років монстрації набули популярності, їх проводили у десятках міст Росії.

– Чому ви нам заважаєте? Не за геїв ми! – відповідає дівчина іншій жінці, що стала на заваді колони з іншого боку. – Ми за свободу, рівність, щастя!

– Дурдом! Вы – дурдом, – заперечує та.

«Ты – предатель, чего ты там разговариваешь! Пидарасы! Пидарасы!» – знову знаходить силу в голосі бабця – зачинателька контракції.

«Бандеру на кол!» – у кількох метрах унісон підкрикує бабці група молодиків.

«Педарастов на кол!» – непорушно відповідає хлопець з довгим волоссям.

«AAAAA!!! – просто «AAAA!» – знову верещить жінка. Здається, її голосу не вистачає на двоскладні слова: «Ураааааа!! Россия! УРА! АААА! Путин! Пидарасов на хуй!»

Колона монстрації майже пройшла, але позаду відстала дівчина з плакатом «Грузите апельсины бочками», яка, здається, поки що не помітила бабусю-пересторогу. Та, трохи перепочивши, намагається вирвати в неї гасло з рук.

«Мою дружину не чіпайте, читайте класиків!» – звертається до бабусі юнак.

«Не позорься, ты и так позорная! Путин – наш президент», – і далі кричить та...

Дівчина таки не витримує і згортає плакат.

Із центру Сімферополя, набережною річки Салгір, крокую до Меджлісу кримськотатарського народу. Уздовж дороги – дерева, на кожному з них намальовані жовто-блакитні прапорці.

У квітні 2014-го окупаційна кримська і російська влада ще мають намір якось «домовитися» з головним органом, що представляє інтереси кримських татар і не визнає окупацію. Лідера народу, легендарного Мустафу Джемілева, вже оголошено персоною нон грата в Росії і Криму. Меджліс працює, але за кілька днів до того представники так званої самооборони намагалися зірвати з його будівлі кримськотатарський прапор

і повісити російський. Жінки, що були в будівлі, триколон зірвали. Самооборонівці такої сміливості не чекали.

У Меджлісі зустрічаюся із кримськотатарським активістом Синавером Кадировим. Він – фактично останній політв'язень СРСР. 1988 року, коли відбував ув'язнення в якутській колонії за участь у кримськотатарському русі (складно уявити, що частину свого строку саме там через 30 років відбуватиме Олег Сенцов), Синавер лишався останнім зі списку 300 політв'язнів, яких мали звільнити після промови генсека СРСР Горбачова в ООН. Народжений в депортації в Узбекистані, навчаючись у Ташкенті 1984-го разом з однодумцями створив історико-етнографічне видання «Къасевет». Після двох випусків журналу Синавера за *«виготовлення, розповсюдження документів теоретичного характеру, які ганьблять державний лад СРСР»* на три роки відправили в заслання у Якутію.

Після анексії Синавер Кадиров залишається в Криму і займається громадською діяльністю. Одне з болючих питань – що роботи з російськими паспортами. *«Якщо людям буде дозволено мати доступ до медицини, маючи посвідку на проживання і українське громадянство, більшість, звісно, не візьме російський. А якщо ні – маємо діяти відповідно до теперішніх реалій»*, – роз'яснює. Нагальне питання одне – як зробити так, щоб кримчани могли проголосувати на президентських виборах, що заплановані на кінець травня. Синавер пояснює, що це неможливо зробити без участі української держави. У Меджлісу просто немає ані права, ані грошей, щоб організувати додаткові дільниці на Херсонщині.

Він максимально критичний до окупантів і Росії. Говорячи про «референдум», згадує українських силовиків, що зрадили присязі: *«У Криму силові структури не те, що не чинили спротив, а ніби чекали на анексію. Спецслужби, правоохоронці... Ми зверталися до Києва, щоб вони якось зреагували, а також*

акцентували на тому, як силовики дискримінують кримських татар. Ще раніше ставили питання: на скільки відсотків СБУ працює на українську державу? Зараз вже зрозуміло, що СБУ працювало на ФСБ. І це доконаний факт. У Києві і раніше не уявляли, що відбувається в Криму. Хотілося, щоб зараз українська влада усвідомила, що тут лишається багато громадян України, насамперед корінне населення – кримські татари. Разом ми могли якось впоратися з ситуацією і повернути це коло історії в інший бік. Повернутися до України, але для цього треба, щоб і Україна працювала не покладаючи рук».

Маленька блакитна двоповерхова будівля Меджлісу – острівець затишку і спокою. Усюди синьо-жовті і жовто-блакитні кримськотатарські й українські прапори. Інколи заходять кримськотатарські журналісти, з якими я познайомилася напередодні і в час анексії. Окрім всього, що пов'язане з анексією, у кримських татар чимало планів на травень. По-перше, вони планують на адмінкордоні символічну зустріч Мустафи Джемілева. Його, швидше за все, не пропустять російські прикордонники. Кримськотатарський визвольний рух із радянських часів відомий акціями ненасильницького спротиву*. Радянські дисиденти добре розуміють значення символічних дій. По-друге, в 2014-му геть по-особливому мають відзначити трагічну дату 70-ліття депортації кримських татар. Бажаю удачі і обіцяю «розповісти там, у Києві, що коїться Криму». До нашої війни я робила репортажі переважно з інших країн

* Лідеру кримськотатарського народу Мустафі Джемілеву заборонили в'їзд до Криму 22 квітня 2014 року, коли той був у поїзді. 3 травня 2014-го обурені кримські татари намагались домогтися, аби Джемілев все ж повернувся на півострів. Люди пройшли адмінкордон із контролюваною Росією сторони, щоб зустріли Джемілева на підконтрольному Україні боці. На шляху стали озброєні російські спецпризначенці. Згодом, в'їзд до Криму заборонили й іншим діячам кримськотатарського Меджлісу – зокрема і його голові Рефату Чубарову.

Загублений острів

і часто обіцяла співрозмовникам пояснити людям деінде, «як там насправді». Мені страшенно боляче робити це в своїй країні. Упродовж усіх наступних років більшість співрозмовників і в Криму, і на Донбасі, далі говоритимуть: «Хай вони там дізнаються».

* * *

Станція Джанкой. На виїзді заходить російський прикордонник і вперше ставить печатку про перетин «російсько-українського кордону» на адмінкордоні з Кримом. Менш як за місяць залізничне сполучення з материковою Україною – той самий найбільш звичний з дитинства спосіб добиратися до Криму – буде скасовано. Через 10 днів – 10 травня 2014-го – в Криму буде затримано режисера і активіста кримського Євромайдану Олега Сенцова. Його звинуватять у тероризмі.

РОЗДІЛ 3

СТРАХ

травень 2016

**Севастополь – Бахчисарай – Сімферополь –
Білогірськ – Молодіжне – Євпаторія –
Ромашкине**

Відріжте мені язика, я вже нічого не боюся

«До мене підійшов голова кримськотатарського культурного товариства польських татар, які корінням з Криму – я тоді був у Польщі – і сказав: “Вибач, тобі говорити прямо?”. Я кажу: “Однозначно”. А він: “Тримайся, зараз мені подзвонили, батько помер”. Всі готові до того, що люди похилого віку вмирають. Але інша річ, коли ти просто не можеш поїхати попроситись... Я розумів, що мене або не пустять, або, якщо пустять, то в будь-якому разі вже пустять не туди...»

Батько Синавера Кадірова помер в квітні 2016-го. За півтора року до того, 23 січня 2015-го, на адмінкордоні з Кримом російські силовики затримали Синавера разом із членами Меджлісу. Міський суд Армянська ухвалив рішення депортувати активіста кримськотатарського національного руху.

«Мене просто повезли в суд міста Армянська і рішенням суду депортували. У судовому рішенні йдеться про мене як про іноземного громадянина, який порушив термін перебування на території Російської Федерації», – розповідає Синавер моїй колезі вже в Києві, куди переселився. Він готує матеріал до річниць депортації кримських татар. Через анексію Криму ця

дата таки стала важливою і для решти українців. Цього року Україну на Євробаченні має представити кримськотатарська співачка Джамала з піснею «1944», що також акцентує на роковинах депортації. І виявляється, що про саму трагедію, як і про ненасильницьку боротьбу кримських татар за повернення додому, ми, ті, хто ходив до школи вже після здобуття незалежності, все одно знаємо дуже мало. Синавер – один із тих, хто може розповісти. Та й очевидці депортації живі. От тільки тепер вони в окупації. В окупації, у Сімферополі, лишився і домашній фотоархів Синавера – знімки мітингів в Узбекистані, у Москві. Там, в окупації – могила його батька, на похорон якого він не міг поїхати. Я давно не була в Криму. Друга половина 2014-го і 2015-й таки були часом загострення війни на Донбасі. Уже рік на Громадському працює редакція «Громадське. Крим» і деколи наші журналісти потрапляють на півострів, але нам вдалося, що під час останнього відрядження у колеги виникли проблеми, тому їду я. Залізничного сполучення давно немає, регулярні рейси скасовано, а легальної інфраструктури не створили. Тож не маючи вибору, люди їздять самоорганізованими маршрутками, котрі щодня курсують з Києва до Сімферополя.

При в'їзді на півострів миттєво зникає телефонний сигнал – саме в ту мить, коли є сенс повідомити, що КПП пройдено. У Криму вже давно заблоковано український мобільний зв'язок. Від Чаплинки до Сімферополя – понад дві години, і я ніяк не можу дати знати редактуру, що чекає на повідомлення, що зі мною все гаразд. У наш час мобільності дві години – це нестерпно довго, а надто коли ти на умовній території ризику. Куплена в Росії картка не спрацьовує. Мене лякали, що без кримської рєстрації і паспорта сімку не придбати.

«З паспортом 200 рублів, без паспорта – 500», – каже продавчиня на вокзалі. Так само можна поміняти гривні на рублі. (Вже через пів року цього не буде. Звичні обмінники в переходах закривають, а сім-картки продаватимуть в магазинах, а не

на вуличних ятках. Через пів року я приїду 23 лютого, в День захисника вітчизни, у вихідний день – буду шукати і гроші, і зв'язок.) Поки ж пощастило, особливо якщо врахувати, що сьогодні 9-те травня. Я таки встигаю дістатися Севастополя до початку святкового параду на Площі Нахімова. В голові колони – Безсмертний полк. Цю акцію, що почалася як згадка про рідних – загиблих у Другій світовій – вже давно апробовано Кремлем. У вічі впадають малюки у військовій формі. Чотирирічні хлопчики в галіфе кольору хакі. П'ятирічні дівчатка в пілотках і з георгіївськими стрічками. Ну й собаки, на яких так само вчеплено символ, що став для українців знаком війни. Замість звичних фото з ветеранами старші люди підходять до малих і просять батьків сфотографуватися з дітьми у формі.

«Я учасник бойових дій на Кубі 1962-1964 років, в Єгипті – 1967-го, тридцять років служив на флоті, я такий же ветеран, як усі», – нахиляється літній чоловік в мундирі з медалями. Батьки дивляться скептично, бо він явно молодший за учасника Другої світової. Називає таємні операції за кордоном, в яких брав участь Радянський Союз. Приховано. Як революціонери. Майже так само, як 2014-го – зелені чоловічки.

Знову «щастить» натрапити на сутичку. Блискавично швидко скрутили якогось козака за кілька десятків метрів. Тільки починаю знімати – агресивні чоловіки не просто натякають, а чітко кажуть – не смій.

Човен до станції Північна повен курсантів чи просто вбраної у військову форму молоді, і якби не мобільні телефони, можна було би уваяти себе в радянському фільмі.

Я поспішаю у Бахчисарай. Дістатися туди можна за кілька десятків рублів за пів години, якщо їхати з іншої севастопольської бухти. Поки чекаю на маршрутку, спостерігаю за великими групами військових чи вбраних в хакі людей, що випивають на пляжі, співаючи радянських пісень. В цю хвилину це більше нагадує День десантника.

На знайомій автостанції (минулого разу я жила неподалік) – розклад автобусів. Окрім внутрішніх кримських маршрутів, дописано напрямки і тривалість поїздок із Сімферополя: «Астрахань – 23 години, Брянськ – 29, Волгоград–21, Воронеж – 21 (двічі на день), Геленджик – 21, Дербент – 27, «границя «Армянск» – 5, «границя «Джанкой» – 4», Донецьк – 21, Москва – 32 (3 рейси на день), Краснодар – 12 годин (16 рейсів на день). Від руки дописано: «Чебоксари – 35 годин». На стовпах чимало оголошень про продаж майна, але куди більше – юридичних консультацій (трудове, цивільне, сімейне, житлове право). Ще стоїть червоний намет від «Чернігівського пива» з написом «Народжене в Україні», довкола – сувеніри з портретом Путіна

Тим дивніше і провокаційніше виглядає хлопчик з жовто-блакитними кульками у маршрутці до Бахчисарая. Але це радше випадковість.

«Ми своїх дітей на парад не повели. Це не про Другу світову. Це парад російського мілітаризму. Як це – малечу в форму військову вбирати, що це за мода!» – обурюються знайомі кримські татарки, яким показую фото з Площі Нахімова. Родина пояснює, що тепер на камеру звичайним людям ліпше не спілкуватися. Я ж приїхала за історіями про депортацію. А про це старші люди готові говорити – вони вже нічого не бояться.

«Мені йшов сьомий рік, коли нас депортували. Бахчисарай тоді був звільненим від німців, і до нас підселився радянський офіцер, що жив у бабусиній кімнаті. Їй було 78 років», – розповідає Ельвіра Мамутова. У день розмови їй так само 78. *«Мама за цим армійцем доглядала, готувала, молоко заквашувала йому; щось приготує, а він і каже: «Господине, що не виперете мені..?», і мама прала йому. Самотній, військовий... Так ми і жили. 17 травня був сильний дощ. Ми з сестрою бігали у дворі. Темніло, і мама нас покликала додому. Вже був вечір, вже й їсти треба, і спати треба вкладати нас. Прийшов офіцер і мамі каже:*

«Господине, ви знаєте, нас не чекайте, лягайте спати. Тільки я вас одне попрошу – ви о 3 годині ночі мене розбудіть, будь ласка».

Родина лягла спати, а о 3-й ночі мати Ельвіри розбудила військового і повернулась до ліжка. За 5 хвилин почула стукіт у двері. *«Мама відчиняє, а він каже: “Можна до вас зайти?”. Бабуся спить, мама спить, тітка спить – всі ми спимо. Він сів на край дивана і каже: “Так, сьогодні всіх висилають із Криму, крім росіян, українців, греків, болгар і турків”*. Мама каже: “Це що, виходить, тільки кримських татар висилають?”. А він каже: “Виходить, так. Тому зберіться, не турбуйтеся”. Він же міг ввечері сказати нам?»* – здається, цей подив і досі лишається з Ельвірою. Бабуся згадує, як кілька сімей тіснилися у вагоні для худоби. Якщо поїзд зупинявся на 5 хвилин і була водокачка, одні встигали набрати воду, інші – ні. Так і їхали.

«Раптом приїжджаємо на якусь станцію. Плач, крики – хтось помер. Виходять чоловіки і швидко-швидко, за 5-10 хвилин, повинні встигнути викопати могилу. Сантиметрів 20-30 викопали, померлого закопали, і поїхав далі потяг». Їхали разом з євреями, тому думали, що везуть на розстріл. Сім'я Мамутових потрапила в різні області: мамина мама зі своїми чотирма дітьми – в Узбекистан, в Бухарську область, Ельвіра з татовою бабусею і сестрою – в Ферганську область, де їх зустрічали солдати з автоматами. *«Узбеки кричать нам, що ми зрадники: “Ось, зрадники приїхали!”.* Вони озброїлися камінням і палицями, щоб нас бити, розумієте? Ось так нас зустрічали». В Узбекистані поселилися в одній кімнаті дев'ятеро людей: троє дітей і мама, бабуся і четверо дітей. *«У них вікон не було, вони навіть не знали, що таке вікна. Нагорі під стелею така ось*

* Депортація з Криму греків, болгар та вірмен почалася 27 червня 1944 року.

дірка зі склом – це, значить, вікно, звідти світло б'є, і двері постійно відчинені».

Там Ельвіра вивчилася на лікарку. Вийшла заміж та народила двох дітей. Наприкінці 1970-х років уперше повернулася до Криму. Як туристка. Радянська влада забороняла кримським татарам перебувати на території кримського півострова. Лише 1989 року, коли радянська політика стала трохи лояльнішою до депортованих кримських татар, сім'я приїхала на півострів. В Бахчисараї Ельвіра таки знайшла будинок, де виросла і звідки їхню родину вислали: *«Підійшла, дивлюся – двері, які тато поставив. В 1940-му робив ремонт в будинку і у дворі поставив хвіртку, навіть засувка була та сама – все, як тато робив. Я хоч і маленька була, але пам'ятаю, як зачинялися ці двері. Я тітці, з якою була, кажу: “Знайшла! Іди сюди! Знайшла!”. Аж дивлюсь – йде жінка, повертається в наш бік і каже: “Що вам там треба?! Набридли! Ідїть!”. Я кажу: “Це ви мені чи кому говорите?” А вона: “А кому я ще буду говорити?! Що вам тут треба?!”, а я кажу: “Я до себе додому прийшла!”».*

Ельвіра безуспішно намагалася повернути будинок. Складно було й влаштуватися на роботу. Не брали, бо кримська татарка, хоч терапевтів і бракувало: *«Пощастило влаштуватися лише після того, як побачили, як я працювала. Пам'ятаю, як виїхали до одного хворого ставити крапельницю. «Докторе, а де ви були 5 років тому?». – А я кажу: «В засланні». – «В якому це засланні?». А я кажу: «В сталінському».*

Головний лікар допоміг із дозволом на будівництво будинку в Бахчисараї, де жінка живе й досі.

«Щастя цієї влади, що я не ходжу нікуди», – говорить вона сьогодні. – У мене є наш маленький національний прапорець, я візьму його і піду з ним. Кажуть: «Прапори можна. Тамгу не можна вішати (тамга – герб кримських татар – авт.)» – я онукові дала вчора гроші, сказала: «Купи мені тамгу – плювати я хотіла на їхні заборони!». Я буду одягати і ходити.

Навіть не знаю, як це назвати, мені слів бракує. Прийти в чужий будинок, в мирний будинок прийти і відібрати в людини Батьківщину, і ще командувати, знущатися з цілого народу, з дітей – «путінська реабілітація» називається. Він нас «реабілітував». Нехай мені хоч язик відріжуть – я буду говорити до останнього подиху. Я чекаю повернення Криму і молюся Аллаху, щоб він нам повернув нашу Батьківщину.»

Обидві доньки Ельвіри Крим залишили. Одна з них – шкільна вчителька. Мати запевняє, що працювати не дали через її погляди: *«Вона ось така ж різка, прямолінійна. Всім сказала, що думає, і написала заяву директору на звільнення, а та отертіла. Вона була про неї дуже хорошої думки, тому що усі комісії водили в клас моєї доньки. Ми дочекаємось. Витягнемо всі свої прапори, які ми надійно заховали, вийдемо знову на дорогу і будемо радіти. Звичайно, дуже шкода, що когось з нами уже не буде – як-от Решата Аметова*.*

*Дуже шкода, що ось уже понад рік хлопці сидять ні за що**. Ні за що! Жодних звинувачень немає, а їх тримають. «Підпалювали машини» – звинуватили невинних хлопців, а тепер знайшовся палій, зізнався і сказав, що він спеціальні фарби приніс, які підпалюють. Він зізнався і його відпустили, а наших хлопців тримають досі, і буде суд! Де справедливість? Це російська справедливість? Сьогодні, як в Крим приїжджають*

* Решата Аметова закатували невідомі поблизу Білогірська 2014 року під час анексії Криму.

** Йдеться про першу «Севастопольську трійку». Це перші звинувачені у справі забороненої в РФ організації «Хізб ут-Тахрір». 23 січня 2015 р. поблизу Севастополя затримали кримських татар Руслана Зейтуллаєва, Рустема Ваїтова і Нурі Примова. У вересні 2016-го вони були засуджені: Руслан Зейтулаєв до 7 років, інші двоє та Ферат Сайфулаєв – до 5 років ув'язнення. Згодом вирок переглянули й Зейтулаєву присудили 15 років колонії суворого режиму.

росіяни, дивуються з нас і кажуть: «Хоч би де ми були, ніхто не сказав, що стало матеріально важче жити, ніхто не сказав, що став менше отримувати». А я їм кажу: «Ви знаєте, наш народ це все за труднощі не має. Ми вийдемо, попрацюємо, знайдемо, що поїсти – але нам прикро, нам потрібна свобода в думках, в справах. Ось, що нас понад усе гнітить».

Ми говоримо ще пів ночі. Роздивляємося фотографії. Фінал Євробачення, де виступає Джамала – за кільки тижнів. Ельвіра показує старенький мобільний телефон і каже, що буде вболівати. Під час національного українського конкурсу голосувати вони не могли – в них російські телефони. Я тоді так само отримувала у вайбері прохання від кримських татар проголосувати за землячку. Зранку прошу Ельвіру показати будинок у Бахчисараї, де вона жила. Нас везе кримськотатарський таксист – для надійності тут користуються послугами своїх. Пішки старенька не дійде. Кримськотатарські райони на околицях. Будинок, де народилася, – неподалік відомого Ханського палацу, що в центрі Бахчисарая. За його зеленими воротами – російський триколог.

Меджиту Мамбетову 84. Коли вночі 18-го травня 1944 року у двері їхнього будинку постукали солдати, йому було 12. Пригадує, як на початку травня у його селі Мамбет-Алі з'явилися солдати – приблизно рота. Два офіцери – старший лейтенант та капітан – оселилися в їхньому будинку. Батьки російською майже не розмовляли, а от старший брат Меджита спитав у солдатів, нащо вони ходять по дворах та описують усе майно – навіть свійську худобу. *«Вони кажуть: “Ну ми ж відступили, потім знову взяли Крим, тож записуємо, що залишилось за цей час, що німці у вас забрали, а що ні”. Вони записували, скільки чого є, скільки худоби, яка – все записували, розумієте? Вони днів десять ось так ходили, знайомились із селом.»*

Селяни спочатку повірили у таку версію. Коли у ніч проти 18-го травня до будинку увірвалися військові, родині Мамбетових дали на збори лише 15 хвилин. Поки брати вдягали хворого та переляканого батька, мати спробувала зібрати хоча б якісь речі: *«Скриня з хорошими речами була у залі, де спали офіцери. Солдат став у дверях і нас туди не пустив. Не можна, мовляв, сюди заходити, тут речі офіцерів. Усіх зібрали на колгоспний двір, на двох воротах стали озброєні арміїці. Підїхали годині о десятій машин зо п'ятнадцять вантажівок... посадили нас і повезли до ешелонів. Загнали у вагони для худоби, туди дошки вставлені – хіба навколїшки внизу ходиш і нагорі також, на повний зріст ходити ніде. У нашому вагоні – 60 людей. Туалету немає, води немає, чотири маленьких віконечка нагорі – та й ті колючим дротом затягнуті.*

Лише тоді хтось із військових обмовився, що кримських татар примусово виселяють, – наче б то за зраду батьківщини. *«Він сказав, що як зрадників батьківщини нас висилають із Криму. В той час так було – євреїв розстрілювали німці. Хто його знає – прийшли наші, а може, нас теж будуть розстрілювати, хоча у мене два брати на фронті були».*

Перші смерті трапилися ще у дорозі. В Узбекистані ж депортованих поселили у кибитках, які в мороз промерзали наскрізь. У їхньому поселенні, пригадує Меджит-аджі, у перший рік із 61-ї дитини вижило лише кілька. Самому довелось у 12 років піти працювати чоботарем. Дорослих послали на шкідливе для здоров'я збирання бавовни, де смертність була масовою.

«Пайок, який давали, комендант забирав собі, продавав, пив – і все. А людям нічого не давав. Тому їсти було нічого. Те, що давав інколи радгосп, скажімо, якусь допомогу – ось на це і жили. Тому дуже багато – 50% людей – на бавовняних полях померли».

У спецпоселенні діяв комендантський режим. За перетин межі селища одразу давали 25 років «зони». Режим трохи послабили лише у другій половині п'ятдесятих. Меджит уперше

потрапив до Криму у шістдесяті. Так само – як турист. Коли Радянський Союз от-от мав розпастися, Меджит звільнився з роботи, сів у машину та чотири доби добирався до Сімферополя. Купив будинок в селі Ромашкіно біля Євпаторії, проте навіть прописатись там перший час кримським татарам не дозволяли.

«Усі 50 років ми боролися, аби повернутись. Боротьба тривала весь час. Народ у нас згуртований був тоді. Тепер, звісно, ми повернулись, але бачите, в якому становищі ми зараз опинилися. Я бачив, як війна почалась, я бачив, як наші відступали, як німці наступали! Я бачив, як німці відступали, а наші наступили, я бачив, як депортували нас, я бачив комендантський режим, як розпався Радянський Союз – я бачив усе!»

28 років він живе в рідному Криму, у власному будинку. Пишається своїм садом. Але коли йдеться про давні події та нинішні утиски кримських татар, починає плакати: *«Ми з Криму нікуди не поїдемо, я завжди кажу: якщо надумують мене вислати звідси, нехай розстріляють мене тут і все, я нікуди не поїду!»* (плаче).

У Сімферополі я ночую в порожньому будинку. Господиня нещодавно виїхала до Америки. По всьому дому – родинні фотографії і речі. Це красивий будинок, але в ньому геть незатишно. Це не схоже на перебування в гостях, адже господарі, на відміну від мене, не можуть тут бути. Поки вкладаюся, пригадую історії депортації. Мені складно уявити, як одні люди можуть вселитися в домівки інших людей і користуватися їхніми речами.

Приходжу в іще один дім, господар якого не може тут бути. Це Синавер Кадилов. Розбираємо з його сестрою речі. Я маю зняти на відео архівні фото – мітинги за права кримських татар і повернення на батьківщину в Узбекистані, Москві, Києві. Це доволі марудна робота – зняти кожну. Механічна. Почуття дивні, бо під час знімання фото зазвичай є людина, яка коментує,

що і де відбувалося. Так, звісно, сестра старається розповісти, але на фото — не вона. Ми знову говоримо про те, як це — не мати права бути вдома.

Вистоюючи години в заторах, ми разом із племінником Синавера їдемо на кримськотатарське кладовище, на могилу батька Синавера. Я теж маю просто зняти відео. За інших обставин, звісно, мала би поспілкуватися з героєм. Але він не може бути в Криму.

Прямую до Меджлісу, де ми востаннє спілкувалися з Синавером. Будівля давно зачинена. Врешті не розумію, чи слідкують за цим будинком російські спецслужби, але покинути будівлю на вулиці Шмідта, 2 Меджліс кримськотатарського народу мав ще у жовтні 2014-го. Проти головної організації, що представляє права кримськотатарського народу, починаються судові процеси. Одного з очільників Меджлісу, Ахтема Чийгоза, звинувачують в організації масових заворушень під стінами парламенту АР Крим у справі «26 лютого» 2014-го року. За це йому загрожує 15 років ув'язнення. Спершу так звана прокуратура Криму за клопотанням Наталі Поклонської обмежила публічну діяльність Меджлісу. Далі окупаційний суд заборонив діяльність організації. От уже третій тиждень — з 26 квітня 2016-го — Меджліс внесли до списку екстремістських організацій, зокрема й за співпрацю з «Хізб ут-Тахрір». Ця організація заборонена в Росії та Казахстані як терористична, та політично обмежена — у Німеччині. В більшості ж країн світу, зокрема й в Україні, «хізби» як ісламська політична партія існують цілком легально.

Російські силовики у Криму започаткували практику раптових обшуків у кримських татар одразу після анексії — навідується і до будинків, і до мечетей. Виписують штрафи за нібито знайдену у них заборонену в Росії ісламську літературу. На початку 2015-го у Севастополі арештовують трьох кримських

татар, звинувачуючи їх у тероризмі через членство в «Хізб ут-Тахрір».

«Якщо пам'ятаєте, існував такий жарт у юристів: була б людина, а стаття знайдеться. Ось зараз – був би кримський татарин, а статтю підшукають. Не важливо, як назвати його – хізбуттахріровцем, меджлісовцем, та ким завгодно», – каже кримський правозахисник Абдурешит Джеппаров. Адвокат Еміль Курбедінов погоджується: «Ми бачимо, що Росія поділила нас на дві категорії – це екстремісти і терористи. З'являються дві такі полярності: якщо ти мусульманин, то тебе можуть підвести під статті про тероризм, якщо ти світська людина – то під статтю про екстремізм». Кримські адвокати та правозахисники наполягають: звинувачення кримських татар у тероризмі – безпідставні, справу «Хізб ут-Тахрір» вони називають суто політичною. Її мета – приборкати суспільно активних кримчан. У той час увесь світ бореться з терором, десь там перемагає ІДІЛ. Еміль нарікає, що навіть частина правозахисників стоїть осторонь справ, якщо ті стосуються мусульман: «На моїх підзахисних навішали ярлики терористів. Але останнім часом стіна ламається, люди усвідомлюють, що це – просто інструмент тиску. Люди гуртуються».

Він додає, що серед затриманих – і правозахисники, і ті, хто вів активний спосіб життя у своєму регіоні. Або ж просто люди, які демонстрували свідому позицію після приходу Росії до Криму, як-от Емірусейн Куку*, член контактної групи з прав людини: «Абсолютно ніяких доказів слідство не мало. Всі докази були зібрані з порушенням закону. І стосовно тих, хто зараз

* Після 3,5 років ув'язнення у листопаді 2019 р. суд у Ростові-на-Дону (РФ) засудив правозахисника Емірусейна Куку до 12 років колонії суворого режиму «за участь у діяльності ялтинського осередку терористичної організації “Хізб ут-Тахрір” і замах на захоплення влади в країні».

заарештований, немає жодних підтверджень, що вони є членами цієї організації», – каже адвокат.

У маленькому офісі Еміля у Сімферополі я зауважую двох дівчат в хустках і довгому одязі, що носять мусульманки. До Майдану працювала і писала про Близький Схід та ісламські країни. Для жителів решти України мусульманство – досі щось екзотичне, що асоціюється з небезпекою. Навіть приїжджаючи в Крим, туристи з материка насамперед бували в курортних містах Південного Берега, куди депортовані кримські татари повернутися не змогли. Мало хто заїздив до Бахчисарая, де компактно живуть кримські татари. Згадала, як за рік до анексії приїхала на семінар до Сімферополя, де місцева організаторка-українка завила для учасників стандартний обід, навіть не подумавши, що віряни не можуть їсти не халяльне м'ясо, а місцева офіціантка не могла зрозуміти, чому кілька гостей відмовляються від обіду.

Досі більшість інформації про мусульман українці отримували з російських медіа, які найчастіше писали про ісламський радикалізм на Кавказі. Працюючи на центральних українських телеканалах, нерідко чула, як деякі кримські кореспонденти подеколи пропонували розповісти історії про модну після 11 вересня тему ісламського радикалізму, шукаючи «терористів» десь поряд. Здебільшого це були ті, хто приятелював з шовіністичними організаціями кубанських чи місцевих «казаків», які плекали «слов'янське братство». Українські силовики на півострові так само найбільшою загрозою називали «радикалізацію». І навіть іноземні журналісти – до Майдану нечасті гості в Україні – їдучи до Криму, хотіли розшукати «місцевих джихадистів». Аж до сьогодні в Криму кримські татари не скоїли жодного теракту. Натомість Меджліс – організація політична, не релігійна.

Жінки в хіджабі – це дружина і донька Мусліма Алієва. Той за ґратами з 11 лютого 2016-го року, звинувачений у справі причетності до «Хізб ут-Тахрір». Йому загрожує 20 років ув'язнення.

Наджіє Мамутова — дружина Мусліма Алієва.

«Четверо було в масках, у чорному, з автоматами. Вони притиснули його до підлоги з вигуками: «Лежати! Не рухатися!». Дітей налякали страшенно. Нашому синочкові 8 років. Він каже, що боявся прокинутися, лежав у ліжку і думав, що це просто сон. Вони у нас були шість з половиною годин. І ця дитина весь цей час чекала, коли нас будуть вбивати. Син каже: «Анайко, хто їх народив? Анайка – це мама». Я кажу: «Мама народила, всіх народжують мами». А він так дивиться на одного, на іншого в масках і каже: «Не може такого бути, мама таких народити не могла», – пригадує Наджіє.

Муслім Алієв, з яким Наджіє прожила понад 20 років, був активною людиною в кримськотатарській громаді в Алушті. На запрошення місцевих мусульман брав участь в організації поховань, проведенні ритуалів одруження та наречення новонароджених.

Родині так і не дозволили побачення. Найбільша радість – коли затриманого приводять до зали суду, а не лише включають через конференц-зв'язок. Складно повірити, що доньці Наджіє майже двадцять, бо жінка виглядає набагато молодшою. Вона дуже красива. Красива і її вимова – вслухаюся у кожне слово. Дізнаюся, що Наджіє за освітою режисерка, закінчувала університет Карпенка-Карого в Києві. Наразі не працює. Виховує дітей. Батько був єдиним годувальником в сім'ї. Я хочу поговорити з Наджіє довше, але вона поспішає – вдома син, він часто хворіє. Вирватися і дістатися до Сімферополя для неї проблема – час і гроші. На той час «Кримської солідарності», яка домагати-ме родинам політв'язнів, іще немає.

З адвокатом Абдурешидом Джеппаровим прямуємо в Молодіжне – селище неподалік Сімферополя. Там одразу після п'ятничного намазу поліція прийшла переписувати дані всіх, хто був у мечеті. Ми приїхали не у святкову для мусульман п'ятницю – на місці немає ані імама, ані людей. Те, що мусульман, які

зібралися разом в мечеті чи у кафе, масово відвозять до так званого «управління Е» – Головного управління з протидії екстремізму МВД РФ, і без жодних законних підстав у затриманих збирають відбитки пальців, зразки слини та записують їхні голоси, для Криму щось нове. Ця тактика звична для російського Кавказу, звідки Росія переводить своїх силовиків до Криму. Ми стоїмо в звичних для Сімферополя заторах – тут весь час лагодять дороги, збільшилося число автовок. А ще – надворі дощ. Абдурешид також поспішає – до Криму з Москви приїздить російська обмудсманка Москалькова. Правозахисники мало на що сподіваються, але ніяких інших міжнародних правозахисних організацій в Криму немає – для таких організацій як ООН, Крим – територія поза законом. Приватним фундаціям треба мати дозволи для в'їзду і від російської, і української влади. Але навіть коли вони діють в Криму, то за ними назирці можуть ходити правоохоронці.

До адмінкордону наша маршрутка приїздить після опівночі. Надворі злива. Після російського КПП близько півтора кілометра нейтральної зони. Вона ще ніяк не обладнана. Це просто темна дорога, уздовж якої заледве можна розгледіти тополі. Кожен із пасажирів сам по собі. Ми не спілкуємося, лише пройшовши українських прикордонників, можна зайти в малесеньке кафе-крамничку. Через непогоду немає світла, тож там запалені свічки. Люди потроху обсихають, поки чекають на водія – автомобілі проходять контроль окремо.

Поки я добираюся до Києва, читаю новини: ФСБ провела обшуки та затримання у Бахчисараї. Чотирьох чоловіків арештували у «справі Хізб ут-Тахрір». Того ж дня силовики прийшли до заступника Меджлісу кримськотатарського народу Ільмі Умерова. Його відвезли у Сімферополь, оголосили підозру в екстремізмі, взяли підписку про невиїзд та обшукали його будинок.

РОЗДІЛ 4

ГНІВ

лютий 2017

**Сімферополь – Бахчисарай –
Севастополь – Ялта**

Покинути Крим — все одно, що залишити хвору матір

«А навіщо ви їздили в Америку?» — запитав російський прикордонник, коли я перетинала адмінкордон із Кримом попереднього разу. Тож тепер вирішую їхати з українським паспортом без віз і позначок перетину кордонів західних країн. На підконтрольному Україні боці співробітниця прикордонної служби таки вимагає голосніше назвати професію і місце роботи — чують усі, хто в черзі. Щоправда, людей небагато — видається, до Криму їдуть тільки ті, в кого є нагальна потреба. Скажімо, двоє україномовних заробітчани із Західної України, які прямують на будівельні роботи до Севастополя. Намагаються переконати, що в них є гарантія працевлаштування і що раніше працювали на будівництві у Москві.

Щоб дістатися на той бік адмінкордону, треба вийти з авто і з речами хвилин п'ятнадцять пішки йти до російського КПП. Пів на третю ночі, жодного освітлення, зорі незвично яскраві. В тиші чути хвилі, хоча море — далеко. Але жодної романтики — кінець лютого, йти пішки посеред ночі холодно.

«Чого у вас такий потріпаний паспорт?» — прискіпується до мене молодий російський прикордонник на паспортному

контролі. — Чи ви вже вирішили не міняти документ до заміжжя? Але щось Ви, Наталю Петрівно, в дівках засиділися. Я б запропонував вийти заміж, але, зрозумійте, наступного дня звільнять — нам з іноземками одружуватися заборонено. А чо-го в Крим їдете? Бо гарно? Та хіба ж гарно? От у Пітері гарно, а тут — ні. Та й клімат такий самий. Кажете, тепліше? Але ж вологість ну така самісінька».

У Криму зараз чотири вихідні дні — так тут святкують 23-те лютого — День захисника вітчизни. Нічого не працює. Обмінні пункти у Сімферополі взагалі закриті. Знала, що банкомати не працюють, але не поміняла достатньо рублів, а Крим став геть недешевим. З валютою працюють лише місцеві банки — в тому ж віконці, де оплачують комунальні послуги і штрафи. Курс гривні навіть не вказано — тільки євро та долари. Міжнародні платіжні системи *Visa* та *Mastercard* заблоковані одразу після анексії. Три-валий час на півострові обходилися готівкою. Нині навпаки — повсюди банкомати спеціально перепрофільованих для роботи в Криму «Генбанку» та «РНКБ». Зняти кошти можуть тільки власники їхніх рахунків. Великі ж банки не хочуть потрапляти під санкції.

«Ну и дела, ночь была, все объекты разбомбили мы дотла», — лунає з динаміка сучасний російський поп-гурт, переспівуючи пісні Другої світової. Це мітинг біля кінотеатру «Сімферополь», організований партією Жиріновського ЛДПР. Депутат російської Держдуми починає зі згадок про бій на Чудському озері 1242-го року, а закінчує привітаннями з нагоди третьої річниці «Кримського ополчення». Саме 23-те лютого нарекли Днем їхнього «народження». Школярі з георгіївськими стрічками співають патріотичних пісень.

У цьому ж скверику «Поставлений комуністами України пам'ятник жертвам ОУН-УПА», а у кількох метрах звідси червоні гвоздики покладено радянському дисиденту — генералу Петру Григоренку, який вболівав за права кримських татар.

«От Распутина и до Путина — это Родина моя», — це вже співи на площі Леніна перед тепер будівлею Ради міністрів республіки Крим. На виставці озброєнь малеча фотографується зі зброєю в руках на БТРах та «Уралах», а дівчата роблять селфі з юнаками у формі.

Неподалік від Верховної Ради Криму — пам'ятник «Ввічливим людям»: дівчинка дарує квіти військовому. Саме тут 26-го лютого 2014-го зібралися два мітинги — на підтримку територіальної цілісності України, а також руху «Русское единство».

Передивляючись архівне відео, можна побачити, як Ахтем Чийгоз — заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу (який 2016 року в РФ визнано екстремістською організацією) — намагається утримувати порядок, щоб між двома гуртами не було сутичок. На той час от уже як два роки Чийгоз перебуває за ґратами — йому інкримінують «організацію масових заворушень», що передбачає позбавлення волі на 10 років.

Зауважую кримськотатарський прапорець в одному з таксі, але це радше виняток. Поїздка торік до Криму запам'яталася тим, що водії промовисто і не скаржилися, і не вихвалялися. Невідомо, хто може опинитися поряд. Та й мені не хотілося зайвий раз пояснювати, що тут роблю.

«Ви, певно, здалеку? В нас так російською не говорять. На Західну автостанцію? У Севастополь зібралися?» — перепитує вже інший водій. В тому ж напрямку і Бахчисарай, але хай думає, що хоче. Зрештою, таки відповідаю, що з Києва.

«А у вас там, мабуть, за російський прапор затримують. А в нас, бачите, бувають номери українські», — водій в деталях пояснює, як відбувалася процедура заміни автомобільних номерів. Головне — зрозуміти, що власникам автовок у Криму довелося обирати — їздити всередині півострова чи на решту території України. З російськими номерами, виданими у Криму,

на українську територію не пускають. Одні з моїх знайомих, яким важливо їздити до дитини до Києва, вирішили залишити машину по той бік адмінкордону і платити за паркування в Чаплинці, а в рідному Криму обходитися громадським транспортом.

Все ж у Криму автомобільний бум. У Сімферополі, попри величезні, величезні затори. Машини подешевшали: «Ладу» можна купити за 10 000 рублів (200 доларів), тоді як новий *Ford* середнього класу – 9000 доларів.

До того ж на півострів, насамперед у столицю Криму, передислоковано військових, силовиків та бюрократів із Росії. В прокуратурі, судах, поліції та держорганах чимало «варягів», як їх тут називають. А з ними приїхали і родини.

У знайомої викладачки з'явилася колега з Іжевська. Інші здають квартиру хлопцю з Кубані, якому обіцяли «золоті гори» на будівництві – 3000 рублів на день (трохи більше, ніж 1000 грн), але не платять зовсім, тож той заборгував оплату.

У Джанкої, наприклад, розквартирувався вертолітний гарнізон. Стало багато новобудов. Ціни на нерухомість підскочили в рази. Квартира, яка коштувала 25 000 доларів США, тепер вартує 35 000. Щоправда, за таку ціну – відповідно до оголошень – можна купити житло і в Ялті. Набережна там переповнена оголошеннями про «елітне житло». Утім, про гарантію права на цю власність в окупованому Криму воліють не говорити.

«Бачив, який гігантський санаторій в управлінні справами президента?» – звертається до чоловіка жінка з відчутним російським акцентом, проїжджаючи повз містечко Симеїз. – “Міра” чи якась схожа назва».

Йдеться про курорт «Mriya Resort&Spa» – українська назва «Мрія» написана латинкою, але для пасажирки це очевидно незрозуміле слово. Реконструювати цей радянський пансіонат ще до анексії взявся «Сбербанк России». Перебудова за проектом британського архітектора Нормана Фостера почалася восени 2013-го, готель відкрили вже в серпні 2014-го. Комплекс

належить до турецької готельної мережі Rixos, байдуже, що Туреччина не визнає анексію Криму.

Насіння «Тамбовский волк», «Смоленская тушонка», «Тульський сахар», сметана «Кубанская буренка», клініка «Сибирское здоровье». Далекі для українського вуха географічні назви ніби сигналять про те, як швидко, виявляється, можна провести це гео-заміщення. Гугл-мапа і далі показує, що одна з центральних вулиць Ялти називається Київською, хоча новісінькі вивіски стверджують: Московська. В Ялті я – менше доби. Мені здається, що розповідати про Крим лише із Сімферополя чи Бахчисарая, не поцікавившись і не побачивши курортні міста – до кінця не зрозуміти настрою. Там, як завжди, в будь-який час набережною гуляють люди: пенсіонери, батьки з візочками. Помітно, що магазини з одягом західних брендів – мов на початку 1990-х, не є частиною мережі. Як і в Сімферополі, Макдональдз, вже три роки закрито. В новинах пишуть, що в будівлях мають відкрити заклади російського фаст-фуду. Спіймала себе на думці, що й далі, поянюючи, куди має приїхати таксі, кажу біля «Макдональдзу», хоча звичних жовто-червоних корпоративних написів вже немає. Американська компанія майже одразу припинила роботу в Криму.

«У Росії 8 мільйонів людей мають алкогольну залежність», – з вуличного динаміка говорить диктор в рамках загально-російської боротьби з пияцтвом. «Трезвий Крым непобедим. Слушайте нас от Крыма до Чукотки, от Иваново до Новоросийска».

«Я народилася в депортації, але нас виховували, що наша батьківщина – це Крим. Батьки зробили все, аби ми сюди повернулися. Коли ми приїхали, то ніколи не казали «Віддайте нам наші будинки». Ми прийшли до влади і сказали: дайте нам землю, ми побудуємося і будемо жити. І ми навчилися спілкуватися, культурно інтегруватися, навчилися ділитися

радощами», – розмірковує Ельміра Аблялімова, дружина ув'язненого два роки тому Ахтема Чийгоза. Йому закидають організацію масових заворушень 26 лютого 2014, коли Крим був підконтрольний Україні. Стаття передбачає до 10 років позбавлення волі.

Ми спілкуємося в самозабудованому кримськими татарами мікрорайоні Бахчисарая. В Ельміри великий кам'яний будинок із красивим садом. Все довкола охайне і доглянуте, лише площа обійстя дає зрозуміти, що тут бракує господаря. (Коли Ахтем Чийгоз вийде з ув'язнення і буде змушений жити в Києві, зізнається, що постійно дивиться за камерами спостереження у дворі свого будинку, сумуючи за домом).

Ельміра згадує: до 2014-го не усвідомлювала, що опиниться по інший бік барикад з людьми, яких вважала друзями і сусідами. *«Перший рік ми жили в умовах постійної небезпеки. Потім заарештували Ахтема. Це було таке показове затримання, аби усім було зрозуміло: «Ось, дивіться, що може бути. Якщо такого, як Чийгоз, можна засудити, то що казати про інших?» Але це було шоком для усіх. Якоїсь миті я зрозуміла, що втомилася боятися. Я дуже добре усвідомлюю, що ми нічого ні в кого не вкрали і живемо на власній землі. Саме тому вкрай боляче, що кримське питання, на жаль, значно менше звучить в Україні. Боляче бачити якісь опитування українців, що кажуть: «А навіщо нам Крим? Вони самі проголосували, нехай там і живуть». Ну і, тим паче, ще більше болить чути божевільні плани якихось політиків здати Крим в оренду. Ми не кріпаки, щоб здавати нас в оренду. Ми господарі цієї землі, і з нами треба розв'язувати ці питання. У нас запитайте, як ми хочемо».*

Додає, що кожен кримський татарин – чи він працює на ринку, чи він співак, артист, журналіст, працівник культури –

бореться по-своєму: *«Я часто думала, що ж з нашим народом такого, що ми постійно постаємо перед труднощами, гоніннями. Можливо, тому, що ми – як птах фенікс: можемо повністю спопеліти, а потім знову відродитись».*

Того тижня, коли я приїхала, на півострові затримано одинадцять кримських татар. Формально чоловіки начебто заважали пішоходам. Насправді їх забрали до відділку просто за те, що вони прийшли підтримати активіста Марлена Мустафаєва*, якого в той день затримали, звинувативши у розміщенні у соцмережах «екстремістського матеріалу».

За словами адвоката Еміля Курбедінова, йшлося про розміщене кілька років тому відео з мітингу. Щоправда, єдиний свідок звинувачення на суді сказав, що просто підписав те, що йому наказав поліцейський. Арешт був адміністративний, тож чотирьох чоловіків випустили, а ще шістьох, крім Марлена Мустафаєва, якого затримали на 11 діб, обіцяли звільнити. Якщо за цю статтю затримують вдруге, то можуть посадити на 30 діб, а далі – кримінальна справа. Еміль Курбедінов вважає такі дії силовиків попередженням: *«Головне – зробити так, щоб арешти не висвітлювалися. Вони ж бачать, що є небайдужі, які приходять підтримати під будинки заарештованих. Певно, хочуть, щоби було, як в інших регіонах Росії, – щоб усі розбігалися, коли приїздить автозак».*

Методи тиску на кримських татар все більше нагадують ті, що застосовують в російських республіках, де мешкають

* Марлен Мустафаєв – активіст «Кримської солідарності». 21 лютого 2017-го року в його будинку у с. Кам'янка під Сімферополем провели обшук щодо «екстремістської символіки» і вилучили комп'ютерну техніку і книги. Активіста прийшли підтримати десятеро людей, котрі знімали обшук на відео і показували в соцмережах. Мустафаєва затримали на 11 днів, інших пристуніх – на п'ять. З-під арешту він вийшов 4 березня 2017 року. Відбув низку адміністративних арештів у наступні роки.

мусульмани – Закавказзі, Татарстані та Башкортостані. В цей час ФСБ Криму очолює генерал-лейтенант Віктор Палагін, який перебрався до Сімферополя зі столиці Башкортостану, з Уфи, де займався справами забороненої в РФ мусульманської партії «Хізб ут-Тахрір», членів якої звинувачують у тероризмі. Еміля Курбедінова напередодні теж тимчасово затримували, хоча це суперечить будь-яким юридичним практикам. В одному зі спальних районів Сімферополя у переповненій галасливою малечєю кімнаті важко усвідомити, що майже всі діти довкола – діти політв'язнів.

У сусідній залі, де п'ють чай зі солодощами, більшість – жінки з покритою головою. Це дружини та доньки затриманих. На чільному місці за столом – та сама четвірка кримських татар, яких щойно випустили з СІЗО. Це зустріч «Кримської солідарності» – ініціативи, що збрала найближчих родичів потерпілих заради підтримки один одного. Вона об'єднує не лише затриманих у справі «Хізб ут-Тахрір», а й усіх, кого звинувачували за політичними статтями.

«Вперше ми невеличким колом зібралися у кафе в Севастополі щоб поговорити про затриманих там (їдеться про справу так званої «Севастопольської четвірки» – авт.). Нині у нас традиція збиратися кожну останню суботу тижня. Наше товариство поповнюється. Допомагає нам в цьому російська держава, проводячи нові арешти», – з іронією говорить інший адвокат, Абурешид Джеппаров. Він згадує, як зустрічі небагатьох переросли в помітну ініціативу.

Його колега Еміль Курбедінов додає, що масовість арештів призводить до того, що перелякані родини ув'язнених перестають боятися, адже їм нічого втрачати: *«Маски скинуто. Кожен показав, ким він є. Це вже не ті розхлябані люди, яких я бачив тут до приходу Росії».*

Свято для малечі влаштувала волонтерська група «Наші діти» («Бізім балалар»), заснована у червні 2016-го. Це спорідне-

на з «Кримською солідарністю» волонтерська ініціатива. Вони збирають кошти для 66 дітей кримських політв'язнів*, зокрема й для родини Олега Сенцова, а також допомагають сім'ям трьох зниклих безвісти кримських татар. Щомісяця кожна неповнолітня дитина отримує 5000 рублів (2500 грн).

Бачу Наджіє Аджи-Мамутову – дружину Мусліма Алієва. Через 10 місяців ми зустрічаємося, мов давні знайомі. За цей час вона так і не мала побачення з чоловіком. Наджіє більше не виглядає розгубленою. Навпаки – саме допомагає іншим жінкам. Вона дуже хотіла б вважати цей день бодай трохи святковим для дітей. Удамо, що всі присутні зібралися на сімейну подію. Здається, так думають і перехожі в цьому житловому районі Сімферополя. Мені стає цікаво, що думають аніматори – веселі хлопець і дівчина, вбрані в костюми мультиплікаційних персонажів – посіпак, що жваво проводять конкурси для малечі. Чи розуміють вони, що ці кримські діти залишилися без батьків, яких звинувачують в тероризмі? Але програма насичена, аніматори роблять свою справу добре, діти регочуть. Недоречно псувати свято своїми питаннями.

«Такий день – все ж розрада, але дитинство моїх дітей скінчилося в день арешту чоловіка», – стримано каже Наджіє. *«Саме діти не дають загрузнути в цьому всьому, вони – наші енерджайзери. Хоча усе, що відбувається, дуже на них позначається. Увесь цей рік мій найменший постійно хворіє»,* – нарікає жінка. Аби триматися, каже вона, весь час нагадує собі, що, на відміну від чоловіка, вона на волі, тож і їй, й іншим родинам необхідно робити якомога більше для тих, кого утримують за ґратами**.

У більшості затриманих – а це мусульмани – багатодітні родини. Жінки або не працюють, або ж не можуть влаштуватися

* На час публікації книги дітей політв'язнів у Криму – 168.

** Після 3,5 років ув'язнення у листопаді 2019-го суд у Ростові-на-Дону (РФ) засудив Мусліма Алієва до 19 років колонії суворого режиму.

на роботу. Організація не зареєстрована офіційно, але діє в правовому полі, бо така благодійність дозволена російським законодавством. *«Хай лишень посміють щось зробити тим, хто допомагає дітям»*, – впевнено говорить одна з волонтерок.

«З родин забрали годувальників. Ті судові процеси, які відбуваються, не дають нам надії вирішити щось у правовий спосіб, тож принаймні ми можемо допомогти фінансово», – говорить Ділявер Меметов. Молодий хлопчина, який навчався на хімічному факультеті, не мав стосунку до правозахисної діяльності, доки менш ніж рік тому, 12 травня 2016-го року, в Бахчисараї не затримали його батька – Ремзі Меметова. Тоді, окрім нього, за звинуваченням в тероризмі, а також у зв'язках з організацією «Хізб ут-Тахрір» затримали ще трьох кримських татар – Зеврі Абсеїтова, Рустема Абільтарова, Енвера Мамутова*. Сам Ремзі Меметов за освітою інженер-механік, але коли після депортації родини повернувся до Криму в 1995-му, став кухарем, потім долучався до підготовки мусульманських святкувань у Бахчисараї. Син наполягає, що за цей час слідчі дії по суті не ведуться, просто подовжується термін перебування батька в ув'язненні.

Загалом у справі «Хізб ут-Тахрір» на цей час затримано 19 кримчан. Більшості з них інкримінують статтю 205.5 КК РФ, за якою ув'язненим загрожує від 3 до 10 років позбавлення волі. Адвокат Еміль Курбедінов вкотре наголошує: навіть якщо серед усіх 19-ти заарештованих є члени «Хізб ут-Тахрір», то обвинувачі так і не надали вагомих доказів їхньої терористичної

* Усі четверо перебувають за ґратами з травня 2016-го. Ремзі Меметов, Рустем Абільтаров, Зеврі Абсеїтов 2018-го були засуджені до 9 років ув'язнення, влітку 2019 після численних апеляцій Верховний суд скоротив ув'язнення до 8 років 9 місяців суворого режиму. Енвера Мамутова назвали «лідером групи», у 2018-му засудили до 17 років, а згодом до 16 років й 9 місяців.

діяльності. *«Російське законодавство недосконале і вкрай узаконене, тому можна використовувати його як інструмент боротьби з інакодумством».*

«Наші можливості у Криму доволі обмежені. Ми не визнаємо «референдум» 2014 року, не визнаємо юрисдикцію Російської Федерації. Такий мовчазний ненасильницький протест. Але головне – продовжуємо тут жити», – говорить заступник голови Меджлису кримськотатарського народу Ільмі Умеров, який і сам перебуває під слідством та підпискою про невиїзд. Він – ще один легендарний кримськотатарський діяч. Йому дозволено бути вдома, найімовірніше, тому, що хворіє. Затримати його в той час видавалося б надто нахабно.

2014 року Умерову пропонували роботу в Києві, але той вирішив залишитися в Криму. 12 травня 2016-го року ФСБ в анексованому Криму порушила проти Ільмі Умерова кримінальну справу за статтею 280.1 за нібито заклик в ефірі телеканалу АTR до дій, які «загрожують територіальній цілісності Російської Федерації».

«Те, що ми залишаємося тут жити – це найважливіше. Це – як більмо на оці». З 300 000 кримських татар за час анексії близько 20 000 наважилося покинути батьківщину. «Покинути Крим – все одно, що залишити хвору матір», – говорить мені ще одна відома кримчанка. На відміну від частини кримських татар, вона категорично проти блокади Криму, бо вважає, що більшість має лишатися на омріяній землі.

«Дуже складно визнати, що живеш у концтаборі», – кажуть одні. Інші ж адаптувалися і буденно говорять про відмінності життя в іншій країні.

«Я завжди їжджу об'їзною дорогою, щоб просто не бачити міста. Ми створили паралельний світ і живемо в ньому. Тільки так можна не збожеволіти».

«Страх та емоції роблять людей слабкими».

«Спершу було обурення, потім – біль, а тепер – байдужість. Головне – ставити собі маленькі цілі, наприклад, вивчити дитину... і так крок за кроком рухатися», – говорять інші.

Паралельний світ, в якому немає арештів кримських татар, існує для тих, хто погодився на статус-кво. Деякі жителі півострова демонстративно просто не вірять в переслідування. Інші апелюють до цифр і до того, що «умовна більшість» вже звикла до змін. Ця «умовна більшість» – так ніким і не зафіксоване за три роки поняття, яким найчастіше підкріплюють особисту позицію чи враження: чи це розмови про тотальне розчарування, чи всенародна підтримка режиму, чи незадоволення одних, чи єдність інших. Згодом один український пенсіонер, що лишився в Криму, скаже: *«Виїжджати варто, коли тобі загрожує небезпека, або якщо можеш впливати на щось з материка».*

Для кримських татар вибір залишатися на півострові зумовлений сталінською депортацією 1944-го, однак не тільки вони не згодні з окупацією.

«Перша моя замітка в газеті опублікована в 1967 році. Можете підрахувати, скільки я в журналістиці... (усміхається). У школі у восьмому чи дев'ятому класі тоді був. Отож у медіа я вже пів століття. Лише в Криму я працюю понад тридцять років. І весь час у журналістиці», – розповідає Микола Семена. Тепер йому – кореспонденту, фотографу і публіцисту газет «День» та Радіо Свобода – заборонено працювати журналістом. Російські силовики затримали Семену 19-го квітня 2016 року. Підконтрольна Кремлю прокуратура Криму оголосила про порушення проти нього кримінальної справи за по суті думкозлочин.

«Від імені Російської Федерації мене звинувачують у написанні статті “Блокада – необхідний перший крок до звільнення Криму”, опублікованої на сайті «Крим. Реалії». Ніби ця публікація

містить заклики до порушення територіальної цілісності Російської Федерації. Ми заперечуємо це, говорячи лише участь у світовій дискусії на тему статусу Криму. А стаття 29 Конституції Російської Федерації дає право будь-якій людині висловити свою думку стосовно будь-якої проблеми у будь-який час. Цей матеріал якраз і надруковано у рубриці «погляд», що повністю відповідає Конституції. Адвокати вже подавали чотири клопотання, щоб припинити цю справу через відсутність складу злочину, але поки що слідство у цьому відмовляє. У статті 280.1, яка внесена в кримінальний кодекс Російської Федерації, і яку мені інкримінують, є санкція до п'яти років позбавлення волі. Займатися журналістикою тепер я не можу. У мене взяли підписку про невиїзд з Криму, а також “о надлежащем поведении”. А ця фраза – “надлежащее поведение” – якраз і передбачає припинення того, що я робив раніше. Так, це фактично заборона на професію. Тому я зараз займаюсь своїми судовими справами. Ми сподіваємось, що зможемо довести свою правоту.»

Без жодних судових рішень Росфінмоніторинг додав Миколу Семену до списку екстремістів. Та його справа розпочалася задовго до відкриття кримінального провадження. 2014-го його та кількох інших кримських журналістів російські силовики забирали на «бесіди» стосовно їхньої професійної діяльності. За офісом редакції «Крим. Реалії», на яку працював Микола Семена, почали стежити. Його комп'ютер заразили вірусом, який не просто зливав всю інформацію ФСБ, а й періодично робив скріншоти екрану. Слідчі отримали сотні знімків екрана ноутбука журналіста тоді, коли він писав свої статті. Саме ці отримані у сумнівний спосіб «докази» і стали основою для справи проти нього. За словами адвокатів Семени, у справі майже нема важливіших доказів зазіхання на кордони Росії.

«З 2014-го до 2016 року я працював інтенсивніше, ніж будь-коли в своєму житті. Давав не менше ніж 5-6 репортажів

з Криму для газети «День» і публікував від 15 до 25 статей на сайті «Крим. Реалії». Ми бачили все, що відбувається навколо, ми розуміли, що якісь утиски будуть, але сподівалися, що не дійде до репресій. У нас навіть був тут офіс. Але коли я одного разу зайшов до редакції, побачив якраз над дверима в офіс відеокамеру, що реєструвала всіх відвідувачів. Ще у березні 2014 року нова «влада» склала список небажаних журналістів і ЗМІ, який розіслали керівникам усіх підприємств та галузей, міністрам. Нам не надавали ніяких прес-релізів чи інформації, хотіли відрізати нас від життя. Ми освоїли нові методи роботи. Багато журналістів просто виїхали, тому що не бачили можливостей для себе. Як і багато колег, які тут залишилися, я зрозумів, що наша цінність – дати гарячий матеріал саме з Криму. Вважали, що виїхати звідси – професійне дезертирство. Ми не могли собі дозволити покинути своїх читачів.»

З Миколою ми зустрічаємося майже випадково – він прийшов до офісу іншої тепер вже колишньої і легендарної журналістки, яка – аби залишитися в Криму – перестала писати про політику. З розмови також стає зрозуміло, що серед матеріалів справи, які нібито свідчать про «неблагонадійність» Семени, є доноси його колишніх колег. Чую знайоме прізвище журналіста, з яким також перетиналася на зйомках – це колишній кореспондент одного із загальноукраїнських телеканалів.

Я прийшла на українське телебачення студенткою 2002 року, знаю багатьох, які «перейшли на той бік», і через кредити, родини, машини, залишалися працювати на олігархічних медіа, які слугували політичним партіям. Та уявити, що таке донос, коли йдеться не про зраду професійним принципам, а свідоме свідчення проти іншої людини, яку можуть посадити до в'язниці, – складно. Водночас Семену підтримують колеги на материковій Україні, в Росії та Європі. Журналістські профспілки офіційно закликали звільнити Семену або дати можливість виїхати до Києва хоча б на лікування. На той час представниця ОБСЄ

з питань свободи медіа Дуня Міятович вимагала припинити його кримінальне переслідування. Наприкінці 2016-го, у грудні, в «Кримському домі», в Києві відкрилась виставка із 11 фотографій Миколи Семени – це все, що залишилось після обшуків ФСБ в його будинку.

«Найважливіше, що люди в Україні мають знати про Крим – це як за ці роки на півострові відбувся катастрофічний регрес в усіх галузях. Так, «влада» і підконтрольні їй журналісти малюють позитивну картину всього, що відбувається. «Влада» доводить, що працює цілодобово над тим, щоб покращити життя кримчан, але насправді їх обкладають все більшими податками, ціни ростуть. Зараз на ті гроші, які отримують кримчани, не можна придбати, можливо, і половину того, що вони могли придбати на українські гроші на початку 2014-го. Найбільше утиски стосуються громадського життя: тут не можна створити незалежну громадську організацію, не можна працювати незалежним журналістом, не можна брати активну участь у суспільному житті, бо до тебе одразу прийде поліція чи спецслужби. Якщо тільки ти не вихваляєш «успіхи влади»... Люди побачили, що їх просто обдурили. Обіцяли дуже багато, а ніяких благ, якщо порівняти із 2013 роком, не додалося.»*

Зустрічаюся з молодого українською парою, яка, хоч і не ідентифікує себе як «відносно аполітичних», все ж займає найближчу до цього позицію. Під час кожної поїздки до Криму домовитися про такі зустрічі – з людьми, які просто собі живуть і яким ніби немає про що говорити з журналістами – найскладніше.

* Майже через три роки після цієї розмови, 14 січня 2020 року, підконтрольний окупаційній владі РФ Залізничний суд Сімферополя задовольнив клопотання адвокатів і достроково припинив випробувальний термін і зняв «судимість» з Миколи Семени.

Ризик без причини. Мене ж цікавлять найменші подробиці – медицина, освіта, ціни.

«Всі купили собі автоівки, а для наших людей машина – досі ознака розкоші. Та й бензин по 42-45 рублів за літр (20 грн). Почали відправляти у відрядження літаком. І от у людей відчуття, ніби й справді рівень достатку піднявся. Принаймні таке враження.»

Рейси «Сімферополь – Москва», зокрема і компанії «Аерофлот», відправляються щогодини. Зарплати дійсно зросли. Офіційна середня зарплата в Криму 32 000 руб (14 500 грн) – повідомляє Росстат – Федеральна служба державної статистики РФ, тоді як проросійські сайти пишуть, що насправді «чи не вдвічі більше».

Люди, з якими спілкуюся, – а це питання ставлю мало не кожному, – називають цифри від 19 000 руб (8600 грн) до 25 000 руб (12 000 грн). Викладачі мають ставку до 6000 руб (2700 грн), але з різними стимулами (перемога учнів в Олімпіадах тощо) можуть отримати до 20 000 руб (9500 грн). Найвищі ж зарплати у силовиків.

«Нащо цим депутатам зарплати платити, все одно вони нічого не вирішують. А потім ще й пенсії їм плати», – починається розмова в сімферопольській маршрутці. Йдеться про місцевих депутатів. Зважаючи на ціни, пенсії досі бракує.

Середня пенсія – 5000 до 15 000 руб (2000-7000 грн) – таку отримують ті, хто закінчив роботу, як тут кажуть, «за України». Пенсія була збільшена удвічі та індексована за завищеним курсом. Ті, хто виходять на пенсію сьогодні, мають вже менше – виплати зрівняли із загальноросійськими.

Але справді суттєва різниця в пенсіях держслужбовців – до 30 000 руб (14 500 грн) і дуже рідко – 60 000 (29 500 грн) для ветеранів Другої світової, які отримали бойову травму і мають нагороди.

Та все частково нівелюється дорожнечею продуктів. За різними мірками, ціни підскочили відповідно до зарплат. Товари дорожчі, аніж у Росії, ще й тому, що їх доправляють поромом через Керченську протоку. «Кримський міст» – нова мрія, яка прийшла на зміну сподіванням на «російські пенсії та зарплати».

Якщо розмова про погану якість російських продуктів проти українських доводиться вірити на слово, то вартість можна бодай якось перевірити. Заходжу в супермаркет у центрі Сімферополя і обираю відносно середні показники:

Десяток яєць: 60–80 руб (27–36 грн).

Цукор: 67 руб за кг (32 грн).

350 г сметани: 100 руб (45 грн).

М'ясо: 150–300 руб. за кг (68–136 грн).

Сир: 400–700 руб за кг (175–318 грн).

Скаржаться також на неякісні ліки. У Росії працює імпортозаміщення – якщо існує хай і поганий «вітчизняний аналог», лікар зобов'язаний виписати саме його.

Ще один тест на якість життя – дороги. Із самозабудованого кримськотатарського мікрорайону Бахчисараю мене забирає водій на стареньких «Жигулях» Інші автівки не готові їхати по таких дорогах.

– У Сімферополі, кажуть, все відремонтували.

– Подивитися самі.

Згодом додає:

– Це центр міста? Та вони не ліпші за наші бахчисарайські. Як же я виїду назад? – переймається розчарований таксист.

Хоча всюди ремонт, на дорозі скрізь ями. Експрокурор, а на той час заступниця очільниці комітету Держдуми з безпеки і протидії корупції Російської Федерації Наталя Поклонська звернулася з проханням змусити чиновників нести кримінальну відповідальність за неякісний ремонт доріг – так передає ТАСС. Показова боротьба з корупцією на телеекранах – ще одна

особливість нинішнього Криму. Але й через три роки окупацій-
на влада називає це спадком України, хоча на хабарях ловлять
і приїжджих із Росії.

І згодні, і незгодні з окупацією зауважують організова-
ність державницького апарату, темпи впровадження змін та
наявність державного фінансування, наприклад, фермерам.
Приміром, на викорчовування винограду можуть дати без-
поворотну позику, так само, як і на деяку сільськогосподарсь-
ку техніку.

Люди, яких не можна назвати симпатиками влади, підтвер-
джують, що цієї зими світло майже не відключали. Торік на від-
новлення енергопостачання знадобилося чотири місяці, але
все працювало за розкладом, тоді дуже швидко доправили ге-
нератори.

*«Відімкнення світла та води – те, що змусило українців
у Криму відвернутися від України», – є і така думка. Та, пев-
но, найвагоміший аргумент для того, щоб не скаржитися –
російсько-українська війна на Донбасі. «Тут же багато людей,
в яких родичі в Україні, чиї діти отримували повістки в армію,
а тут немає мобілізації», – пояснюють мені.*

*«Трое жителів Сімферопольського району нагороджені ме-
далями за участь у військовій операції в Сирії», – пише місцева
провладна інформагенція Кримінформ.*

*«Найстрашніше, що мені уявляється – це якщо за двадцять
років кримськотатарський хлопчик, який виросте, дивлячись
місцеве телебачення, піде служити в російську армію і стріля-
тиме в такого ж кримськотатарського хлопчика, який буде
відвойовувати Крим», – кажуть мені. Попри все, думки кримсь-
ких татар також розділені щодо того, як саме повертати закон-
ний статус півострова.*

*«Сьогодні – день народження Лесі Українки, пам'ятник їй
стоїть в Балаклаві, де вона жила пів року. А от тут – три
роки тому ми влаштували Майдан», – вказують мені ко-*

лишні українські військові та активісти, поки ми доїжджаємо до серця Севастополя – площі Нахімова. На автівці українські номери. В сусідньому ряду – розмальований тролейбус «Москва–Севастополю». У столиці анексованої автономної республіки я бачила схожий тролейбус – подарунок від міста Санкт-Петербург.

Один із співрозмовників обурюється тими, хто продав батьківщину за гроші, називаючи всю дискусію про ціни і зарплати підміною понять. Інший розповідає про колишнього співслужбовця, що переправляє російську пенсію синові, який служить в українській армії – тому бракує на житло. Колишній офіцер ВМС України виправдовується, що так «підриває російську економіку».

Військовослужбовці Чорноморського флоту РФ, які раніше базувалися в Севастополі, тепер отримують вдвічі менше – перестали виділяти кошти на відрядження. Та, як мене переконують, вони не нарікають. «Вистояти» – стало нині самозавданням.

«Это ты пытаешься увидеть в каждой тени своего врага, потому что без врага нет боя, а без боя нет победы. Твоя задача – выследить врага, догнать его, превзойти, стать лучше, чем он», – на великому екрані на площі Нахімова ролик закликає приєднуватися до контрактної армії в Севастополі. Він змінюється кліпом, в якому юна дівчина в оточенні дітлахів у костюмах матросів не дуже добре виводить:

*«Этот город поклонения и славы,
Этот город не держит слабых,
Этот город всегда со мной,
Город-герой, Севастополь мой!»*

В Артбухті продають надувні кульки у формі танка. Проходимо повз екскурсію для туристів із Росії. Засмагла спортивна на вигляд

бабця-екскурсовод з яскравою червоною помадою розповідає групі туристів із Росії, як Україна збиралася відвантажувати вугілля у місцевому порту, тож місто ризикувало стати чорним, мов Донецьк. Демонструючи мапу міста, пояснює, що рельєф Севастополя допоміг «захистити місто» і під час Другої світової, і в 2014-му, бо *«Донецьк – серед степу, там немає ані гір, ані моря...»*.

Подружжя з Ростова-на-Дону перепитує, як проїхати до одного з воєнних меморіалів. Інша літня жінка вишуканою російською пояснює, що там, куди вони хочуть потрапити, раніше була чудова приватна колекція українського музею, але її вивезли, тож катер більше туди не ходить. Вона нарікає, що хоча за цим сквером – Єкатериненським – доглядала Росія, за України він був гарніший. Звертаюся до неї.

– *А що змінилося за ці три роки?*

– *Жорстко дуже стало. Віддали гору Гасфорту цим «Нічним вовкам». Жах. А ще цей удаваний патріотизм. У вас патріотизм зрозумілий, ви його змалку викохуєте, і зрозуміло, чому саме. А от в Москві – я бачила по телевізору – створюють Парк патріотів. Що це за мілітаризація суспільства? От тут адмірал Міняйло керував. І що? Вибачте, я розумію, що ви військовий. (Мій знайомий встиг пояснити, що він у відставці, а я – гостя з Києва) Але, скажи, дитинко: а чого насамперед вчать в армії? – каже вона мені. Ну насправді? Ну чого?*

– *Послуху.*

– *Молодець! Слухатися і не думати, інакше б армії не було. А що друге? Ну, думай, поміркуй, чого насправді вчать це? Що має уміти військовий? Кажі... –* вона наполегливо вона вимагає відповіді.

– *Ну... вбивати...*

– *Молодчинка! Правильно, саме так – вбивати.*

Жінка народилася в Оренбурзі, вчилася в Пітері, у Севастополі живе з 1976-го. З подругами, більшість з яких ходили на

«референдум», посварилася ще тоді. Хоча старається пояснити, що брак конкуренції ні до чого хорошого не призводив, тож, якщо в лікарнях будуть лише «вітчизняні» російські стенти, то від цього нікому не краще. А північні, скажімо, пітерські заводи не дуже хочуть віддавати свої замовлення на південь. Хіба лише радить усім не дивитися телевизор. *«Але що дивитися, якщо людині нудно?»*

Я зрештою зауважую, що росіянка з Севастополя мала б підтримувати прихід Росії.

– *А чому я мала б? Ми стали провінційним шматком землі, як та Абхазія.*

Починається злива, і ми прощаємося. Але жінка продовжує:

– *Ви підніметеся. От що я хочу сказати. Вірю. Виборсаєтеся,* – говорить на прощання.

«Нас підтримують лише хороші новини з України. Раніше я із запалом дивився на нашу владу, на політологів, але в якусь мить збагнув, що вони ніби живуть у паралельній реальності, не розуміючи ані мотивів свого опонента, ані їхніх дій», – говорить мені український офіцер у відставці.

«Як там справи в Україні? Що насправді відбувається?» – буквально так закінчується кожна моя розмова.

«Що можуть робити українці для Криму?» – перепитую я. – *«Вимагати повернути територію власної країни»,* – відповідь майже одна й та сама.

Вже їду. Зв'язок поганий, але таки проривається дзвінок.

«Слухайте, що ще хотів сказати. Що зробити треба? От, коли їдеш через Чонгар, перше, що бачиш на підконтрольній Україні, перетинаючи кордон, – це бездомні собаки, пустка. Отак три години чекаєш, а там казна-що... Дрібниця, але... Ну ви зрозуміли?»

Біля КПП виходжу з маршрутки на контрольованому Росією боці. Нас десь восьmero. «Наталя Петрівна!» – чую, підходячи до

Загублений острів

шлагбаума, що перекриває дорогу для автомобілів. Пізнаю того самого прикордонника, що перевіряв паспорт дорогою до Криму. На цій зміні він працює не з документами, а просто стоїть на посту при в'їзді. Звісно, тривожно. Єдине – на зворотному шляху вже є російська сім-карта, а отже ти на зв'язку з зовнішнім світом. Що питатиме? Щось сталося?

– Добрий вечір, – відповідаю стримано.

– А я шукав вас...

Я мовчу.

– В Однокласниках. Але не знайшов, – каже той.

– Ой, а мене там немає. Перепрошую, – глибоко вдихаю.

– Вам цього разу, можливо, доведеться почекати довше на паспортному контролі. До побачення.

Вже всередині інший молодий прикордонник, весь час гортаючи паспорт, просить пройти і поспілкуватися. Час від часу скаржиться, що погано працює комп'ютерна база. Ставить доволі загальні питання, на які відповідаю так само загально.

– Ви краще зробіть собі новий паспорт, цей геть пошарпаний, і це проблема, – повертає мені документ.

РОЗДІЛ 5

ВІДВАГА

лютий 2018

**Сімферополь – Ялта – Скалисте –
Алушта – Гурзуф**

Залишатися українцем у Криму

Без прав, без грошей

«Цього літа я продавала фрукти на базарі. Біля тієї самої ятки, де раніше купувала продукти для своїх клієнтів», – розповідає кримчанка, що відмовилася від російського паспорта. До анексії її родина мала успішний бізнес, переважно співпрацювали з іноземцями, які приїздили на півострів. Від справи життя, якій віддала понад 25 років, вирішила відмовитися. І хоча громадянин ЄС не порушить закону, якщо приїде до Криму з материка через українське КПП з російською візою, в цій родині вважають, що заробляти так в умовах окупації – неетично.

Окрім факторів, пов'язаних з віком чи житлом, головна причина залишитися – принципово не віддавати рідну землю чужій державі. *«Якщо ми поїдемо, уявіть, що тут залишиться ще менше людей, які не підтримують анексію».*

Приїжджаючи щороку до Ялти чи Сімферополя, помічаю, як швидко русифікується регіон і як багато людей переселяються з Росії – це здебільшого силовики, багато бюджетників та й просто громадяни Росії, які переїжджають на південь до моря.

Тепер навіть звичні побутові речі для родини є розкішшю, не кажу вже про подорожі, хоча до анексії люди мали непоганий

прибуток. Рахують кожну копійку. Ще один член цієї родини, який непогано заробляв викладачем, нині змушений перебиватися приробітком на будівництві. Річ ще й в тому, що людям, які залишили український паспорт і отримали посвідку на проживання в РФ, треба щороку підтверджувати, що заробляють щонайменше 111 тисяч рублів на рік (приблизно 50 тисяч гривень на одну особу). Маєш дитину – сума подвоюється. Для родини з двома дітьми це чимало. Для звітування доводиться позичати гроші, які на кілька днів кладуть на банківський рахунок. Його перевіряє міграційна служба РФ. Отримавши довідку, борг можна повернути. Інколи міграційники дозволяють показати наявність половини суми й звітувати за пів року. Частина прибутку обов'язково треба заробити саме на території Криму.

«Відмовників», – радянське слово набуло тут нового значення, так кажуть про тих, хто відмовився від російського, залишивши українське громадянство, – не беруть на роботу на держслужбу і в бюджетні установи. Хоча прямої заборони на працевлаштування кримчан з українськими документами офіційно немає, в атмосфері страху роботодавці стають обережнішими. Надто ж, якщо робота передбачає спілкування – туризм чи сфера послуг.

Звітувати про фінансову спроможність повинні й пенсіонери, які відмовилися від громадянства. Українські виплати зняти можна тільки на материка за умови, що є довідка переселенця. Банківські перекази в Крим – під санкціями, отож, і отримати їх на півострові неможливо. Потурбувавшись і відкривши приватний український рахунок на материка з довідкою переселенця, щоб, скажімо, гроші міг перерахувати хтось із близьких, коштами все одно не можна буде розпоряджатися з Криму – інтернет-банкінг заблоковано. Хай дорога через КПП не така далека, це не завжди під силу пенсіонерам. А ті, хто мав власну автівку, мусили обрати, де нею користуватися – в Криму чи на материка, а відтак залишити українські або

отримати російські номери. Якщо власник залишає машину на материковій частині, приміром, в Херсонській області, де місцеві надають такі послуги, треба розраховувати, що доведеться сплачувати за паркування.

Кримчанину з українським громадянством також майже неможливо отримати документи на землю чи власність, якщо вона належним чином не оформлена «за часів України». А таких земельних ділянок на півострові традиційно було чимало. Виїхати і залишити їх тепер – по суті подарувати землю окупаційній владі.

Оплата медичних послуг, додаткові податки й різноманітні штрафи, скажімо, за те, що впродовж двох років дитина живе без документів, бо в Росії паспорт видають з 14-ти років, а в Україні до 2016-го видавали з 16-ти, – це додаткові щоденні незручності, до яких мусиш звикнути, залишившись громадянином України у Криму.

Відмовитися від російського громадянства можна було лише впродовж кількох місяців навесні 2014-го. Російська статистика твердить, що таких людей близько 3-х тисяч. Однак не всі кримчани цьому вірять. Офіційно в Севастополі – місті, яке вважається найбільш проросійським, – паспорти РФ не отримували близько тисячі людей. Окрім Севастополя, відмову можна було оформити в Сімферополі, Євпаторії та Ялті. Хто не встиг, мав вибір – ставати громадянином РФ або жити взагалі без документів.

Скільки саме кримчан не відмовлялися від російського громадянства і просто не отримували російські паспорти, а отже, живуть де-факто без документів, – сказати неможливо. Але таких чимало.

«Посвідку на проживання 2014-го видавали на 5 років. Чи дозволять нам лишатися далі, чи назвуть “неблагонадійними”, – а такий термін таки використовували, скажімо, викладачі

в школах, де вчилися діти громадян України, – побачимо вже за рік», – невпевнено кажуть співрозмовники.

Все ж дозвіл на проживання дає бодай право отримувати медичну допомогу. Але з українським паспортом є ризик, що після другого адмінпокарання можуть просто депортувати з півострова. Неблагонадійним може вважатися і учень, який має «дозвіл на проживання». Родина, з якою я спілкуюся, таки була вимушена забирати дитину зі школи через цькування вчительки. З київськими викладачами учень займався скайпом. Після дистанційного навчання вступити до українського вишу все ж непросто.

Ми хочемо потрапити в так званий «осередок українства» – так називають Українську православну церкву Київського патріархату в Криму.

Через три роки після анексії в УПЦ КП на півострові лишився тільки Храм рівноапостольних Володимира та Ольги, що у Сімферополі. Улітку 2014 року православна церква Київського патріархату мала конфлікт із церквою в Перевальному, згодом – із церквою в Севастополі, їхнє майно в селищі Мраморному підпалювали.

Там, у дачному кооперативі в Ангарській долині, УПЦ КП викупила сім ділянок разом із будинками, щоб побудували храм. Також там мав бути православний табір для дітей, але одне з приміщень спалили. Місцевому Владиці Клименту написали, що складу злочину немає, тому що не знайшли підпалювача. Натомість неофіційно дали знати, що, може, «обірвались електричні дроти», а може, «лежали розбиті пляшки розбиті, і, коли світило сонце, воно запалало».

Маємо потрапити на недільну службу, коли приходить найбільше людей, а отже приїхали рано-вранці. Цього разу чекати

на дозвіл російського начальника на адмінкордоні, щоб проїхати в Крим, довелося довше. Тож маршрутка, що мала довести нас із Києва до Сімферополя, поїхала, нас не дочекавшись. Зв'язатися з водієм без російського мобільного зв'язку неможливо. Тож ми опинилися зранку на морозі на порожній нічній трасі на Артемівськ. На початку березня в Криму було близько -10 °С. На щастя, неподалік таки чекав один таксист, що, певно, непогано заробляє на тих, кому не поталанило. О 6-й ранку із радіоприймача в машині заграв гімн СРСР. Поки доїхали у місто, здається, переслухали весь репертуар Філіпа Кіркорова.

Храм рівноапостольних Володимира і Ольги – на перший погляд, схожий на світську будівлю. При вході 4 височезні білі колони й трикутна арка. Раніше тут був колишній гарнізонний Будинок офіцерів Таврійського воєнного округу. Правлячий архієрей – архієпископ сімферопольський і кримський, голова Херсонської єпархії УПЦ КП Климент – просить не знімати обличчя людей, що прийшли на службу.

Нам здається, що парафіяни поводяться скуто.

«Ви звідки?» – привітно посміхаючись, питає літня вірянка. Дізнавшись, що ми з материкової України, перепитує: «А там, у Києві, не страшно?»

Чимало парафіян уже літнього віку та просто прийшли помолитися, але й вони не почуваться в безпеці. Все ж інші розповідають, що інколи до церкви приходили і кримські татари – просто висловити свою підтримку українцям.

Як і щонеділі, моляться тут українською і співають українських пісень. Під час служби згадують патріарха УПЦ КП Філарета. В цей час за вікном проїжджає тролейбус, розмальований передвиборчою агітацією до виборів президента Росії.

«Вибачте, що все так поспіхом, але ми тут немов на діжці з порохом», – говорить архієпископ Климент, щойно завер-

шилося богослужіння. Він має встигнути на автобус, щоб після служби доїхати до Херсона – служити і там. Більшість священників УПЦ КП та їхніх сімей виїхали в Україну ще в перший рік окупації. До Криму приїжджають на великі свята, зазвичай, раз на місяць.

«Кожна служба, хочу я того чи ні, підсвідомо для мене – наче остання. Немає відкритого гоніння, немає відкритого тиску, є конфлікт із фондом майна. Політично ніхто не буде нас закривати, нікому не потрібен скандал і ліквідація церкви Київського патріархату. Але все роблять для того, щоб церква сама припинила існування. Фонд майна вимагає, щоб я за будівлю платив нечувану оренду», – розповідав Громадському владика Климент ще 2017-го.

Відтоді стало тільки скрутніше. За словами владики, на земельну ділянку, яку раніше відвели для будівництва храму УПЦ КП, уже претендує інша релігійна організація. Водночас Міністерство культури України досі не узгодило порядок реєстрації церкви на окупованій території, і саме ця невизначеність та зволікання з переданням будівлі храму може призвести до втрати української церкви в Криму.

Климент пояснює, що неодноразово звертався до департаменту у справах релігії Міністерства культури, вимагаючи розробити бодай якийсь документ, що регламентує перебування УПЦ КП у Криму. Але ніяких документів так і не надали. Раніше відповідали, що в разі реєстрації кримської єпархії УПЦ КП в окупованому Криму організацію «буде знято» з реєстрації в Україні.

На запит Громадського міністерство відповіло: *«Мінкультури підготувало всі документи, необхідні для розгляду на рівні Кабінету Міністрів України питання стосовно юридичного статусу та передання на баланс єпархіального управління приміщення, в якому розташований центр Кримської єпархії УПЦ КП у місті Сімферополі».*

«Українська церква – чи не єдине українське, що лишається в Криму», – у словах Климента відчутна втома й роздратування від того, що вже не перший рік доводиться повторювати очевидне*.

Без мови

Знайти місце, щоб поспілкуватися з журналістами, до того ж українською – проблема. Наші співрозмовники переймаються: мовляв, готелі ненадійні – можливо, прослуховуються, а в кав'ярнях забагато сторонніх. Розмова українською в маршрутці, таксі чи кафе може привернути зайву увагу. Це вже ознака інакодумства, політичної позиції. Окупаційній владі й тим, хто її підтримує, нема чого відповісти на те, що кримські татари – корінне населення. Українці ж за ідеєю «русского мира» ніби можуть зробити «вибір» – стати росіянами і асимілюватися.

«За фахом – русист. Нині це слово набуло додаткового сенсу. Але ж так, у моєму дипломі записано, що я викладачка

* Згодом у 2017 окупаційний суд ухвалить рішення, за яким у епархії відберуть 110 квадратних метрів площі першого поверху будівлі. Влітку 2017-го територія буде опечатана і зачинена. Буде опечатане і церковне майно. В лютому 2019-го російське Міністерство майнових і земельних відносин Криму почне вимагати ПЦУ звільнити будівлю повністю, пояснюючи те, що припинив діяти договір про оренду з УПЦ КП, а церква заборгувала державі. На той час кафедральний собор вже стане частиною об'єднаної Православної церкви України. Архієпископ Климент буде заперечувати, зокрема нагадувати, що ще в 2014 він заплатив оренду (1 гривню на рік) аж до 2050-го року Фонду майна АР Крим. У липні 2019-го підконтрольний Росії Арбітражний суд Криму змусив передати будівлю Міністерству. А поки Климент буде на конференції з захисту свободи релігії в США в храмі без попередження почнеться так званий «внутрішній ремонт» приміщення.

російської мови та літератури. І література – це теж наше духовне життя. Російську літературу як любила, так і люблю. Так само, як і люблю українську», – каже активістка Українського культурного центру в Криму Олена Попова. Погулявши морозним Сімферополем, ми заледве знаходимо місце для спілкування: кав'ярня, де планували посидіти, – закрита.

Центр опікується єдиним україномовним виданням «Кримський терен». Воно виходить накладом у 500 примірників і розповідає про українську культуру і цікаві заходи, як-от вечір пам'яті Лесі Українки.

«Нас можуть читати ті, хто любить українську мову, кому потрібне українське слово в Криму. Я не хочу сказати, що ми якийсь рупор, як мене запитували. Ну який ми рупор? Ми купка аматорів, у нас немає професійних журналістів, видання незареєстроване, у нас нема редакції. Київські колеги нас навіть назвали «напівгазета». Ну хай буде напівгазета».

Олена дещо роздратовано наголошує: те, що вони роблять, не варто героїзувати. Якщо перебільшувати мотиви людей, які просто зберігають мову, – це означатиме привертати увагу й політизувати, а отже, – ставити під загрозу.

«Ми розслабилися й забагато наговорили журналістам, поки видавали попередні номери. Розповідали, що нас не чіпають, що люди добре ставляться, і коли роздають газети на вулиці, ніяких ексцесів не буває. Це обернулося проти нас. Бо хтось подумав – а чого це не реагуємо? Потрібно зреагувати. Тож я ні ні не маю особливого бажання про це розповідати в деталях».

Ми самі не знаємо, яким завтра буде наш день. Чи буде газета завтра, чи будуть наші заходи? Сьогодні є можливість. Це наша духовна пожива, ми це робимо передусім для себе. Ніякої місії – оці гучні слова я не використовуватиму. Але ми це вважаємо за потрібне, тому що вже є відгук від людей, які кажуть: «супер».

Олена пояснює, що в газеті припинили публікувати оголошення про курси вишивки. Охочі і без того вишивають, сприймаючи це як своєрідну медитацію. Зайвий раз знову розповідати, куди приходити, – тільки безпідставно наражатися на небезпеку.

Головна тема останнього номера: згортання ще одного осередку українства в Криму – музею Лесі Українки в Ялті. Його закрили на ремонт два роки тому – навесні 2016-го провалився дах. Більшість експонатів віддали на зберігання.

Поїхавши до Ялти, ми самі побачили, як музей, що займав другий поверх маєтку Ліщинських, нині перетворився на закуток – світлини довкола двох столиків у приміщенні історико-літературного музею міста.

Ми з фотокамерами, але скидаємося на туристів. Касирка питає, чи ми часом не студенти. Не заперечуємо і жартуємо з оператором, що будемо сподіватися, що нас вважатимуть студентами, поки не виповниться сорок.

Леся Українка провела в Криму щонайменше три роки життя.

Ми зумисне зупиняємося біля портрета Лесі, щоб немов випадково спитати: «А хто це?» Співробітниця стишує голос і ніби побіжно пояснює, що є така велика українська поетеса, вона бувала у Ялті. І продовжує екскурсію.

Старе керівництво музею звільнилося після анексії півострова. Нові співробітники дуже обережні з відповідями. Пояснюють, що гроші мають надійти незабаром і додають, що коштів на ремонт бракувало ще за часів України.

Ззовні музею на Катериненській меморіальна дошка двома мовами – спершу російською, потім українською: «Здесь в 1897 жила великая украинская писательница Леся Украинка». Перед будівлею поставлений у радянські часи пам'ятник – за задумом автора, поетеса немовби сидить на морському березі.

Вниз до ялтинської набережної – 150 метрів. Попри холодний вітер, там бавиться чимало дітей. Якщо пройти далі на схід у керунку пам'ятника Леніну, на стіні можна побачити величезний стінопис із зображенням Володимира Путіна.

Щоб дістатися до Ялти з Сімферополя, ми заледве встигли на останній громадський транспорт – тролейбус. Якщо порівнювати з маршрутками, той ходить допізна і коштує вдятеро дешевше за таксі – 184 рублів. От тільки йде три години. А на крутих перевалах в салоні відчувається сильний вітер. Та ми зручно розміщуємося на задніх сидіннях – в тролейбусі немає інших пасажирів. Час від часу злітають «роги», і водій зупиняється їх лагодити. Це одразу ж викликає спогади про дитинство.

У Ялту ми прибуваємо опівночі. Як завжди, провели цілий день на ногах і без їжі. Попри втому таки вирішуємо: ми – біля моря, тож треба вийти і подихати бризом, а можливо, навіть по-вечеряти. Несміливо гортаємо меню: страви з м'ясом близько 2500 рублів (1000 грн). В окупований Крим ми принципово беремо тільки українські добові – тобто 200 грн на добу. Мій оператор намагається зрозуміти, що більш поживне. Я раджу брати просто картоплю, він обирає бульйон за 700 руб. (десь 350 грн).

Уперше після 2014-го я приїжджаю в Крим не сама, а з колегою, який вміє професійно знімати. За ці роки в нас майже немає нормального якісного відео з півострова – короткі інтерв'ю, зняті на телефон, і вкрай мало краєвидів. Тема Криму – і без того не надто популярна, тож привернути увагу ширшого кола можна хіба справді хорошими матеріалами. Подорожувати вдвох, звісно, дорожче. Якщо раніше я могла зупинитися у знайомих, де точно знайдеться одне ліжко, то вдвох – це куди складніше. Стає очевидно, наскільки недешево бувати на півострові – готелі, таксі, навіть сніданки. Ще одне питання – мова.

Коли ти сам – просто більшість часу мовчиш. З колегою за роки спільної роботи ми звикли говорити тільки українською, тут вирішуємо в громадському транспорті, таксі спілкуватися російською. І якщо для нас, обох двомовних, у Києві майже неможливо прослідкувати, як відбувається перехід з мови на мову, то в Криму гостро відчуваєш, наскільки це обмеження неприродне. Оскільки ми – професійні журналісти, то не раз бували в непростих умовах, у ворожому й агресивному оточенні, але остерігатися говорити рідною мовою у своїй же країні – геть інше відчуття.

Мені здається, якось так мали почуватися українські дисиденти у радянські часи.

Без вибору

Хоч би де ми були – в українській церкві, музеї Лесі Українки, в родинях політичних в'язнів – в око впадають конверти, листівки, оголошення з російським прапором і написом «Обирай майбутнє».

Вибори президента Росії мають відбутися через три тижні. Кремль символічно приурочив їх до 4-ї річниці анексії Криму і призначив на 18 березня 2018-го. Саме в цей день 2014 року РФ формально включила окуповану територію до свого складу.

І хоча передвиборчої агітації чимало, лише подекуди можна завважити зображення головного кандидата в президенти Росії – Путіна*. За весь час помічаємо кілька рекламних

* Президент Росії Володимир Путін прилетів у Севастополь 14-го березня на мітинг, який анонсували як заключний акорд насправді млявої, як на президентську, кампанії. Його виступ на площі Нахімова тривав трохи більше хвилини.

оголошень ЛДПР, а також кандидата від комуністичної партії – мільйонера-аграрія Павла Грудініна.

«Голосуємо за майбутнє», – заклик прийти на дільниці й офіційне гасло виборчої кампанії. Що це за майбутнє, зрозуміло: рекламні білборди уздовж доріг і вулиць, які в інший час промотують «Кримську весну», а тепер ніби звітують – «Будуємо міст. Будуємо майбутнє», «Будуємо Крим. Будуємо майбутнє».

Найбільше запитання, а отже, й завдання цих виборів – продемонструвати високу явку. Саме вона і засвідчить, що Крим проголосував, а тому населення лояльне до анексії.

Одна зі співрозмовниць переповідає мені, як спілкувалася з подругами в лазні:

– *Дівчата, скоро ж вибори, за кого голосуватимемо?*

– *А що тут обговорювати? І так зрозуміло, за кого.*

Опозиції в Криму бути не може, адже той, хто не визнає окупаційну владу і має інші погляди, не визнає й самого факту проведення виборів. Голосування на анексованому півострові ставить під питання загалом легітимність російського президента, обраного зокрема й незаконними голосами. Однак, попри критику правозахисників, попередні парламентські вибори в Росії міжнародна спільнота загалом визнала, переважно проігнорувавши питання Криму.

Ті, хто не підуть на дільниці, головно мовчать. На перший погляд, – це непомітна непокора. Скарги на адмінресурс – заклик бюджетників обов'язково прийти на дільниці – з'являються в закритих спільнотах соціальних мереж.

1 березня 2018-го в Севастополі співробітники МВС і ФСБ провели обшуки в місцевих анархістів Олексія Присяжнюка,

Артема Воробйова, Ігоря Панюти, Олексія Шостаковича і Івана Маркова.

За три дні до того Олексій Шостакович опублікував у спільності «Анархісти Севастополя» соцмережі «Вконтакте» повідомлення про намір 10 березня провести в центрі міста мітинг під гаслом *«Пост президента – атавізм монархії»* і нагадати *«про конституційне право громадян не брати участі у виборах»*. Повідомлення направили губернатору Севастополя Дмитрові Овсянникову.

До Шостаковича та Маркова застосовували силу під час затримання, звинуватили в розповсюдженні екстремістських матеріалів. Посилаючись на те, що *«група планувала провокаційні акції в момент проведення виборів президента Російської Федерації»*, їм присудили 10 і 11 днів адміністративного арешту. Пізніше, навесні 2018-го, Олексій Шостакович виїхав із півострова.

Кожен клаптик півострова фізично й ментально вкрай швидко заповнюється далекими для Криму російськими назвами.

«Ми думаємо, що буде після деокупації? Що тут залишиться? Як позбуватися всього цього? Чи матимемо такий ресурс?» – питає одна зі співрозмовниць. *«Тут увесь час кажуть, що українців у Криму немає. І роблять це як представники місцевої «влади», так і на материку. Але щойно ми виїдемо, вже не зможемо писати про те, що коїться тут, не знатимемо, як воно насправді»*, – згадую слова Олени.

«Остання українська газета».

«Українська церква – єдине, що лишилося українського в Криму».

«Куточок Лесі Українки замість музею».

А ще – внутрішня міграція і спілкування, що обмежується власною родиною.

Загублений острів

Ті кримчани, з якими ми спілкувалися і які зберігають українське громадянство, культуру, мову, церкву, та й сама присутність яких має нагадувати, що півострів – окупований, відчують, ніби кожен з них тут чи не останній. Вони вкрай обережно спілкуються або не перетинаються одне з одним. З міркувань безпеки.

Як «Кримнаш» бореться з «Артеком»

Із співголовою громадського руху «Кримнаш» Ігорем Баришніковим зустрічаємося на площі перед будівлею міського суду Алушти. Сивобородий чоловік у темній спортивній куртці тут поки один. Баришніков приїхав підтримати заарештованих активістів – депутата Алуштинської міськради Павла Степанченка і Олексія Назімова – головного редактора місцевого видання «Твоя газета». Їм загрожує до 7 років ув'язнення. 2014 року і Степанченко, і Назімов підтримали анексію Криму, але згодом публічно звинуватили в корупції місцеву владу – членів колишньої «Партії регіонів», які після окупації вступили до «Единой России». Саме тому проти них сфабрикували справу – буцімто вони вимагали грошей за «непублікацію даних, що шкодять репутації». Так це пояснює і Баришніков, і адвокат Назімова та Степанченка Олексій Ладін. Останній перераховує купу аргументів, що свідчать про несправедливість процесу. Він щойно прилетів з Москви, але цього разу дарма – засідання вкотре перенесли. Ладін – юрист авторитетної російської правозахисної організації «Агора», яка взялася захищати кримських політв'язнів будь-яких поглядів. Ладін займається

і справами затриманих кримських татар, звинувачених у справі «Хізб ут-Тахтір», і загалом розповідає про повну відсутність правосуддя в анексованому Криму.

Саме такого адвоката – незаангажованого і готового взятися за справу проти тих, кого прикриває кримська влада, – і шукає сам Баришніков для своєї громади сусіднього містечка Гурзуф, яку й представляє. Там розташований легендарний табір «Артек», з яким місцеві на чолі з Баришніковим вступили в нерівний бій – поки марний. На той час вже минуло два з половиною роки, як вони протистоять забудові найбільшого міського пляжу «Гуровські камені». На цьому етапі Баришніков розмірковує про можливість процесів проти кримського гіганта в міжнародних судах.

«Під територію “Артека” потрапила і гурзуфська земля. Ми в суді намагалися довести, що земля – муніципальна. Ми – це позивачі, за якими стоїть більшість жителів Гурзуфа, котрі втратили змогу користуватися пляжем».

Двічі громада Гурзуфа намагалася в суді відстояти право на пляж, і обидва рази суд ухвалював рішення не на їхню користь. На противагу критикам забудови, місцеві медіа поширювали дописи блогерів, які писали, що пляж Гурзуфа був брудним і занедбаним, а отже, артеківське керівництво принаймні наведе лад і ним користуватимуться діти. З 2015-го навколо «Гуровських каменів» почалося будівництво, відтоді територію оточує триметровий паркан. Охочі ще рік продовжували купатися в морі поряд із забудовою. З 2016-го доступу до пляжу мешканці Гурзуфа не мають узагалі.

Найкращий краєвид на будівельний майданчик біля моря відкривається з гори Болгатур. Підіймаємося на неї з Баришніковим. Тут він знає кожен камінчик.

«От так зводять табір “Сонячний”. Будівельникам доводиться долати чималі складнощі, бо ґрунт – суцільний плаваючий пісок, – пояснює чоловік, вказуючи на забудову, яку дуже

добре видно згори. — Також там були археологічні розкопки, а ще — середньовічна базиліка. Ми не бачимо за будинками мусульманського цвинтаря. Коли я був маленьким, то було видно надгробки з написами арабською в'яззю», — Баришніков час від часу відволікається на ностальгічні спогади про своє дитинство і молодість у Гурзуфі.

За його словами, громада давно пропонувала створити тут заповідник. Чоловік показує відомі кримські пам'ятки — скелі Адалари, Генуезьку фортецю в Гурзуфі, яка тягнеться аж до гори Аюдаг. Краєвид перед нею на узбережжі псує забудова.

«Бачите, яка вона жадлива. Частина дозволів на будівництво видали ще за часів України, але більшість — уже за Росії. Я вважаю це неправильним. Не можна було цю територію забудовувати. Це єдині легені "Артека". Не можна безконтрольно збільшувати кількість жителів, не маючи інфраструктури. У нас очисні споруди в аварійному стані», — каже він.

«Народжений в ССРСР», — так говорить Баришніков про себе. Розповідає, що виховувався на зразках російської культури й навчався в Росії. Співголова руху «Кримнаш» вірить — рано чи пізно стосунки з Україною налагодяться. Так само, як вірить в «емісарів» з «Правого сектору», які в лютому 2014-го нібито приїздили в Крим. Анексію півострова чоловік називає *«переходом Криму під російську юрисдикцію»*, та впевнений, що значна частина українців уже визнала, що на псевдореферендумі голосувала більшість кримчан.

«Інша річ, що не все, що обіцяли, виконали. Якщо, наприклад, казати про медицину та доступність держпослуг, то зміни на краще очевидні. Можна без черг усе зробити. Водночас у Гурзуфі ліквідували залишки місцевого самоврядування. Дороги недостатньо асфальтують, не так дбають про впорядкування, але це не принципово», — розповідає Баришніков.

З місцевою владою домовитися не вийшло. Після анексії Росія провела адміністративну реформу, місцеву селищну раду

ліквідували, відтак Гурзуфом керує адміністрація Ялти. Жителі зверталися і до самопроголошеного «керівника» окупованого півострова Аксьонова, і до російського президента Володимира Путіна. Безрезультатно.

– *Ви не боїтеся виявляти активну позицію і так відверто говорити з медіа, та ще й українською?*

– *Ну, як бачите, я нічого від вас не приховую. Боятися можна лише страху. Ви тільки не зробіть мене там героєм українського спротиву, а то мене в сусідню з Назімовим камеру посадять»,* – відповідає Баришніков і проводить на маршрутку до Ялти.

Щонайменше 15 хвилин вона їде вздовж високого муру «Артека».

* * *

«*А що ж ви таки зробили з мене героя?*» – чую у слухавці. Телефоную Ігорю Баришнікову, повернувшись до Криму рівно через рік. На початку розмови переконуюся, що точно показали все, як він сказав. В українського телебачення не надто складаються контакти з активістами «Кримнаш». Хто знає, як Баришніков налаштований цього разу.

– *Як у вас справи? Що змінилося?*

– *Та ні, все гаразд, у нас все по-старому, далі боремося з «Артеком», маємо вже адвоката, – пояснює той.*

На цей час Справа Назімова-Степанченка по суті завершилася. Не на їхню користь, але й не з великими вироками. Восени 2018-го Олексія Назімова засудили до 4 років 7 місяців колонії загального режиму, Степанченка – до 3 років і 9 місяців. Їхнього оператора Андрія Облезова, з яким ми також перетнулися на суді в Алушті, – до 3 років умовного терміну та випробувального строку 2 роки. Водночас їм зарахували термін перебування під вартою з осені 2016 в розрахунок день за півтора. Обидва

Загублений острів

провини не визнали. Баришніков таки говорить про справу спокійніше – Степанченко має вийти на волю восени 2019 року, Назімов – навесні 2020-го*. А от щодо справи «Артека» – то й далі намагається домогтися, аби її передали до Європейського суду з прав людини. Я ж пропоную зустрітися знову, щоб поговорити не тільки про Гурзуф і пляж, а й про підсумки п'ятиріччя анексії. У відповідь чую: *«Немає сенсу. Я вам нічого нового не скажу. Я вважаю, що і в Росії, і в Україні є хороші люди. За ці 5 років сталися речі як хороші, так і погані. Ви знаєте мою позицію. Моя батьківщина – СРСР. І це не змінне»*.

* Павло Степанченко був звільнений 3 жовтня 2019 року. Він наполягає, що представники ФСБ Росії його катували, і він лишається Алушті й через суд намагається притягнути до відповідальності силовиків. Після подачі позову отримав «попередження від невідомих». Олексій Назімов вийшов на волю 1 листопада 2019 і виїхав з Криму.

Етапом через пів землі: справа Сенцова-Кольченка

Він досі мій єдиний контакт вКонтакте. «Влад Beetle» – майже як *Beetles*, або з англійської «жук». Влад Жук – виконавець головної ролі в фільмі Олега Сенцова «Гамер». Це стрічка про підлітка з невеликого містечка в Криму, що захоплюється комп'ютерними іграми і посідає друге місце на Чемпіонаті світу. Непрофесійний актор познайомився з Олегом за три роки до зйомок. Сенцов мав у Сімферополі власний комп'ютерний клуб і займався просуванням кіберспорту. Олег збирав гравців, які мали представляти Крим і на українській, і на світовій арені. Влад грав у команді клубу. А коли Олег шукав виконавця на головну роль у першому повнометражному фільмі, Влад таки підійшов. Після виходу фільму «Гамер» продовжив працювати з Сенцовим над зйомками фільму «Носоріг» – про кримінальні 1990-ті.

В Україні соцмережа вКонтакте працює лише через VPN. Користуватися ним просто, але я весь час забуваю перевірити повідомлення в мережі, де спілкуюся лише з однією людиною. Помічаю згоду на зустріч мало не в останню хвилину.

Влад не поділяє політичної позиції Сенцова щодо підтримки Майдану. Я це знаю, як і те, що він – «людина поза політикою, і не готовий обговорювати політичні теми». Він наголошує на цьому в першому ж повідомленні. Та на відміну від інших знайомих Олега, що лишилися в анексованому Криму, де взагалі бояться говорити про політв'язнів Кремля, Влад готовий розповісти про Олега як людину, зокрема про свою роботу з ним як з режисером, – якщо це допоможе нагадати про режисера, якого запроторили на Заполярьє.

Затриманих у травні 2014-го в Криму і засуджених у Ростові-на-Дону в серпні 2015-го за сфабрикованою справою, Сенцова звинуватили у створенні та керуванні терористичним угрупованням, тоді як Сашка Кольченка, а ще Геннадія Афанасьєва та Олексія Чирнія – в приналежності до нього. За словами адвокатів, окрім тих, хто обмовив Сенцова під тортурами, інші або мали кримінальне минуле (свідки обвинувачення), або ж співпрацювали з ФСБ чи взагалі були співробітниками служби.

Хоча імена Сенцова і Кольченка відомі кожному, хто бодай якось цікавиться Кримом і війною, деталі справи пам'ятають лише найближчі. Суть її наступна: Олексій Чирній – любитель історичних реконструкцій, котрого комісували від військової служби через психологічні проблеми, познайомився із молодим фотографом Афанасьєвим на одному з проукраїнських мітингів взимку 2014-го. Далі було кілька зустрічей, на яких також був присутнім Олег Сенцов.

Чирній також знав Сашка Кольченка – перетиналися на археологічних розкопках. Одразу після анексії Чирній захоче підірвати пам'ятник Леніну, зв'яжеться зі знайомим, а той – донесе ФСБ. Викажчику дадуть приховану відеокамеру і накажуть знімати всі зустрічі Чирнія. Двоє інших знайомих, на прізвиська Дюс та Кірюша, яких Чирній планував залучити до підриву пам'ятника, виявляться представниками так званого

«ополчення» і також свідчитимуть проти Чирній в суді. На записах прихованої відеокамери не буде ніякої згадки проти Сенцова, але Чирній свідчитиме проти режисера. За це отримає менший строк – 7 років позбавлення волі. Афанасьєв на тих самих умовах підпише угоду зі слідством, але через рік в залі суду відмовиться від свідчень проти Сенцова, пояснивши, що давав їх під тортурами.

У квітні 2014-го Чирній, Афанасьєв і Кольченко, а також ще двоє хлопців – Зуйков та Боркін, яких затримати не вдалося, візьмуть участь у двох підпалах у Сімферополі. У цьому вони зізнаються. 14 квітня 2014-го спалахнув офіс партії «Русское единство», де під час анексії був розташований офіс кримської «самооборони». На відео з камер спостереження, яке покажуть у суді, буде видно, що близько 4-ї ранку двоє в капюшонах підходять до офісу. Перший щось розливає на двері, другий кидає недопалок. Обидва тікають, хоча полум'я так і не займається. За мить один із них повертається, підпалює двері запальничкою й зникає в темряві. Двері миттєво спалахують. Уже за кілька хвилин пожежу гасять охоронці. Загальну суму збитків оцінять у 30 тисяч рублів (близько 9 тисяч гривень). Слідство кваліфікує підпал як «теракт», хоча тоді обгоріли тільки двері. От тільки жоден з хлопців на відео не Сашко Кольченко. Він візьме участь тільки у другому підпалі. У ніч проти 18 квітня запалає офіс «Партії регіонів», куди вже встигла переїхати «Единая Россия». Від пожежі постраждає кухня офісу, вигорить вікно. Збитки оцінять у 200 тисяч рублів (близько 62 тисяч гривень). Слідство і цей підпал трактуватиме як «теракт». Афанасьєв та Чирній наполягатимуть, що ідеологом підпалів був Сенцов. Кольченко пояснить свої мотиви тим, що прагнув завдати матеріальних збитків партії, «яка дозволила Путіну ввести в Україну війська». Він неодноразово зазначатиме, що жодних розпоряджень від Сенцова ніколи не отримував. Та фігурантів справи звинувачують не у підпалах, а в участі у терористичній групі, якою нібито керував Сенцов.

За версією звинувачення, Сенцов, «будучи прихильником необхідності зміни влади в Україні 2014-го, виїжджав до Києва, де у складі підрозділу «Автомайдану» та разом із «Правим сектором» брав участь у протестах. Там прийняв ідеологію «Правого сектора», встановивши контакт з її лідерами, а пізніше отримав від них вказівку створити на території Криму структурний підрозділ «Правого сектора» та перейти до терористичної діяльності з метою дестабілізації органів влади Криму та впливу на ухвалення органами РФ рішення про вихід Криму з її складу». Сенцов з «Автомайданом» контактував, але жодного стосунку до «Правого сектора» не мав.

Під час анексії в розмовах з приятелями Сенцов наполягав, що жодних радикальних дій в Криму не може бути, бо «тут військові й ситуація геть інша, ніж була на Майдані. Тільки мирні акції».

Звинувачений у співпраці з «Правим сектором» Кольченко взагалі був анархістом лівих поглядів. «За політичними поглядами я антифашист та анархіст», – кілька разів підкреслить він упродовж процесу. Студент географічного факультету Таврійського університету Кольченко брав участь у численних акціях – на підтримку студентів, робітників Кримтролейбуса, був учасником екологічного руху.

Від перших арештів слідчі наполегливо шукали серед затриманих «старшого». Імена «замовників» та «керівників» намагалися дізнатися й від Сенцова. Друзі режисера зазначають: на місці Сенцова міг опинитися будь-хто. Та виявився саме він. *«Олег був справді помітним: відкрито допомагав нашим військовим у Криму, вивозив звідти їхні родини, – скаже Громадському активіст «Автомайдану» Олексій Гриценко. – Він був на Майдані. Пам'ятаю, мені його представили як режисера з Криму. Сенцов одразу включився в роботу. До речі, здебільшого він займався організацією діяльності офісу, складав графіки чергування, наприклад. У нас там завжди був порядок».*

Справа Сенцова-Кольченка стане показовою ще й тому, що вперше українців з Криму вивезуть у в'язниці Росії. Це буде знаком для будь-кого, хто наважиться чинити опір.

2015-го суд винесе вирок – 20 років ув'язнення колонії суворого режиму для Олега і 10 – для Сашка. На суді в Ростові-на-Дону працюватиме й моя колега з Громадського, де познайомиться з сестрою Олега та мамою Сашка. Ми і далі будемо висвітлювати справу, але 2015-го дедалі частіше говоритимуть про справу української військовополоненої Надії Савченко. Згадок про Сенцова в медіа ставатиме все менше. Після того, як в Якутську *Pussy Riot* влаштують акцію на підтримку українського режисера, його переведуть в місто Лабитнангі. Там розташовано колонію суворого режиму «Білий ведмідь». Лабитнангі – місто на Півночі Росії, настільки далеко, що дістатися туди може хіба що адвокат, та й то час від часу. Взимку до міста можна доїхати лише з міста Салехард «по зимнику» – дорозі через вкритою кригою річку Об. Влітку – лише поромом.

На початку 2018-го ми вирішуємо зробити фільм про місця ув'язнення Сенцова і Кольченка. Засуджений до 10 років Сашко відбуває покарання в колонії Копейська біля Челябінська, що на Уралі. Ми знаємо, що інтерв'ю із в'язнями неможливе. Але досі ніхто не показував, як далеко перебувають українці. Ми б хотіли показати ті неблизькі міста, де їх тримають. З дитинства ми росли з висловом «відправити до Сибіру», який нагадував про XIX-те століття, сталінські табори. Уявити, що у XXI-му столітті до Сибіру засилають людей мого покоління – неможливо. *(Сенцов на 2 роки старший за мою старшу сестру, Кольченко – на 6 років молодший за мене – авт.)* Зрештою мої колеги рахують: відстань, яку етапом пройшли Сенцов і Кольченко – близько 20 тисяч кілометрів – по суті половина Екватора.

Ми поспішаємо зі зйомками – раптом зимник розмерзнеться, тоді доведеться чекати ще місяць, поки запрацюють пороми.

Одна колега їде в Москву із Лабитнангі з двоюрідною сестрою Олега і на той час журналісткою Громадського Наталкою Каплан. Друга – в Челябінськ до Кольченка. Я прямую в Крим до батьків, знайомих, аби хоч якось зафільмувати місця, пов'язані з хлопцями, а головне – таки показати, як в біса далеко Крим від Заполяр'я.

Із Владом Жуком ми зустрічаємося у парку в центрі Сімферополя. Він згадує, як Олег після одного з чемпіонатів підійшов і спитав, чи той не хоче спробувати себе у кіно. Влад сказав: «Чому б ні?» Пройшов кастинги. Ні на що особливо не сподівався, не мав амбіцій стати актором, робив усе просто заради інтересу. Фільм знімали 1,5 роки.

«Він принципова людина. Чітко знає, чого хоче, і вміє відповідати за свої слова. Мені так здається. В Олега на все власний погляд, і свою думку він вважав найголовнішою. Якщо і дослуховувався до когось, то все одно робив так, як сам вирішив. Якщо казав «буде так», то було саме так. Він все намагався для цього робити.»

Комп'ютерний клуб, яким керував Олег, був розміщений неподалік від місця, де ми розмовляємо – на одній з центральних вулиць Сімферополя. Зараз там магазин одягу з гуманітарки. Як пояснює Влад, Сенцов мріяв знімати кіно, але почав цим займатися, коли матеріально чогось досягнув і охолонув до кіберспорту.

Вчився сам, створив дві короткометражки, які соромився показувати. «Гамер» – перша повноцінна повнометражна робота. Влад і сам покинув кіберспорт ще до початку зйомок. Навчаючись на першому курсі, вагався, а потім зрозумів, що це більше хобі. Визнає, що кіберспорт – велика технологія, а Сімферополь, де він живе нині – провінція, куди якісь нові тенденції доходять пізніше, аніж до Москви чи Києва.

Я все ж запитую, чи стежив він за справою Олега.

— Так, маю товаришів, журналістів із України, які мені висилали інформацію, листи Олега. Я переважно дізнавався все з новин — інших джерел у мене немає.

— Що ти взагалі думаєш з приводу арешту, затримання?

— Це політичні питання і ми домовлялися їх не обговорювати, — говорить хлопець, але таки продовжує. — Це його рішення. В мені воно не відгукнулося. Коли був Майдан, Олег був чітко впевнений, що треба щось робити, потім через все переживав, йому це боліло, і він таки в усьому брав участь. Мене це здивувало, адже ми вже збиралися знімати нове кіно, а в нього раптом змінилися інтереси. Кіно відійшло на другий план. Мені це незрозуміло. Якщо ти художник, впливай на ситуацію художніми засобами. А він вирішив безпосередньо брати участь, і ось чим усе це скінчилося. Це його рішення, я його не засуджую і не захожую. Життя так склалося. Не хочу давати моральну оцінку цій ситуації. Сталося, як сталося. Коли я бував у Києві, ми зустрічалися і нормально спілкувалися зі знайомими, що були на Майдані. Але це серйозна подія, яка розділила людей за поглядами. Хтось просто відморозився від усього. Я для себе вирішив, що мені це нецікаво. Я сам туди не їздив, навіть і не думав про таке.

Влад вважає фільм, в якому знявся, малозрозумілим для прихильників масового кіно. Попри те, що «Гамера» знято «на колінах», вважає, що «вийшло непогано». Шкода лише, що стрічка не стала відомою одразу. Коли почався Майдан, пропонував викласти фільм в інтернет, якщо вже не змогли продати його: «Мене засмутило, що фільм не змогли побачити стільки людей, скільки могли б. Коли був пік популярності, стрічку не можна було ніде знайти — її намагалися продати, показати на телебаченні, але все це лишилося на рівні розмов. Зрештою фільм опинився з українським дубляжем у мережі — не знаю, хто його залив».

Другий фільм Сенцова — «Носоріг» — мав бути про людину, яка пройшла 1990-ті і брала участь в організованій злочинності.

Влад допомагав Олегу з підбором акторів. Навесні 2014-го вже було затверджено кастинг, розписані локації, над ним працювали більш як пів року, але «все закінчилося тим, що Олег показав свою громадянську позицію».

Щоб зрозуміти «громадянську позицію» Олега, його матері – Людмилі Георгіївні Сенцовій, знадобився час. В одній з перших із небагатьох розмов з сином та попросила у нього вибачення за те, що «неправильно виховала». А потім про це забула. Вони довго не переписувалися, бо мати не знала, куди слати листи. Аж згодом з московського Лефортово Олег написав: «Мам, чому ти мені сказала, що ти мене неправильно виховала?». Та пояснила, що мала на увазі не якесь особливе виховання: «Йшлося не про патріотизм чи щось таке. Не можу зрозуміти, як можна дітей своїх залишити. Тому так йому тоді і сказала. Та, мабуть, він не міг інакше».

Жінка згадує, як заарештували Олега. Це сталося 10-го травня 2014 року. Мати режисера живе в селищі Скалисте під Бахчисараєм. Олег мешкав у Сімферополі. У День перемоги він був у Бахчисараї на екскурсії разом з дітьми – 11-літньою Аліною і 6-річним Владом, в якого діагностували аутизм. Після прогулянки хлопчик залишився із бабусею, а Олег з донькою поїхали в Сімферополь. О другій годині ночі дівчинку привезли назад до бабусі в Скалисте – Олега заарештували. Зранку Людмила Георгіївна таки поїхала до сина додому, щоб зібрати дітей в школу, і побачила, що в сімферопольській квартирі все розкидано. Уже згодом у російських судах Сенцов докладно розповість про арешт: із мішком на голові в мікроавтобусі його вивезли до будівлі СБУ в Сімферополі. Там били, душили, роздягали й погрожували згвалтуванням, вкладали в рот пістолет. Вимагали назвати імена кримських активістів і тих, хто планував підірвати пам'ятник Леніну. *«Почувши мою відмову, запропонували*

свідчити проти керівництва Майдану: «Якщо це вони наказали, отримаєш 7 років. Ні – зробимо керівником тебе і отримаєш 20», – пояснив режисер. Далі Олега Сенцова відвезли додому на обшук: «Але нічого, крім найціннішого для мене – моєї дитини, яка змушена була за цим спостерігати, – вони не знайшли». Заяви Сенцова про тортури суд так і не долучив до справи: синці та гематоми назвуть результатом власних садомазохістських нахилів.

Усі роки ув'язнення дітей виховує бабуся, за професією вихователька, а також старша сестра Олега Галина. В неї живе старша Аліна. Влад кілька днів на тиждень проводить у мами – колишньої дружини Сенцова, Алли, яка має батьківські права на дітей, а через хворобу Влада отримує його пенсію. У будні діти вчаться в Сімферополі, на вихідних їдуть в село до бабусі.

До Людмили Георгіївни ми приїхали за два місяці до того, як Олег оголосив голодування. Вимога – звільнити всіх українських політв'язнів Росії, а на той час їх понад 70. На 145-й день голодування Сенцов буде змушений припинити акцію. Але вона приверне увагу всього світу.

Із-за ґрат Олег наполегливо не радить матері спілкуватися з журналістами. Переживає, що ті скористаються її відкритістю і прямою. Пояснюю, що знімаємо фільм про Олега, для якого конче треба зустрітися, до того ж її племінниця Наташа Каплан працює на Громадському.

Людмила Георгіївна надзвичайно привітна і справляє враження дуже сильної особистості. Їй вже 75, має проблеми зі здоров'ям – майже не бачить. Та попри все – тримається, щоб турбуватися про внуків. Найбільше переживає, що ті стали підлітками і дорослішають без батька, котрий був для них другом і порадиником. Хвилюється, що самій пенсіонерці складно їх розвивати: «Влад – хворий. Що з нього буде, якщо залишиться зі

мною? Я боюся, що ось так проминуть роки, всі забудуть про Олега, і він сидітиме 20 років».

З ув'язнення Сенцов таки дає дітям настанови, зокрема радить книги. Влад читає «Тома Сойера», «Робінзона Крузо». В невеличкій кімнатці Аліни на столі «Ловець у житті» Селінджера, «Кульбабове вино» Бредбері, «Голова професора Доуеля» Беляєва і «Три товариші» Ремарка.

Згадує, як Олег розчинявся в дітях: *«Вони всюди були з ним. Куди він їх тільки не возив: і в гори, і на море. Владуку було дуже важко, тому що він його навіть не татом, а Олегом називав. Олег для нього був усім, і раптом його не стало. У Влада великі очі, і він цими своїми великими очиськами дивиться: «Де Олег? Куди він пішов? Це я винен у тому, що він пішов?». 9-го травня Олег возив сина на якусь ферму кататися на конях в Бахчисарай. Потім покладати квіти до Вічного вогню їздили, згодом ще в лазню сходили, і Олег його там сильно парив, жарко йому було. І там вони трошки посварилися. Владик прибіг сюди й каже: «Ну і все, їдь!». Олег зібрався їхати — «Ну і їдь!». І так це сказав, наче хотів вимовити «більше не приїзди». Я не можу зараз точно пригадати. І в дитини в пам'яті закарбувалося, ніби він сказав батькові: «Їдь!», — і той поїхав. «То я винен, що тата немає? То я винен, що Олег не приїде?». Це було жакливо. «Його вбили в Києві? Він зараз на небі?» Це потрібно було витримати. Аліна одразу зрозуміла. Їй можна було пояснити. А от Владові — ні.»*

Влад займається в театрі для дітей з інвалідністю: це і діти на візках, і з особливостями психологічного розвитку.

За словами Людмили Георгіївни, коли Олега забрали, у селі усі були шоковані. *«Ми не знали, що він займається чимось небезпечним. У школі ніколи не хуліганив, зроду-віку не було тако-го. Але на своєму стояв. Він же дуже тяжко захворів на поліартрит, і тепер у нього пальці скалічені на ногах. В Олега і серце хворе було. До 8-го класу був слабосилий — високий, але кволий, з грудьми, запалими всередину. Якесь таке кволе й непримітне*

ходило. Так він як узявся в 9-му класі... Ви його взагалі бачили тепер чи ні? Так ось, він саме себе таким створив. Він ніколи не грубіянив, ніколи не матюкався, не сварився. Такого не було. Він ліпше помовчить, але своєї думки ніколи не змінить. Спершу звідусіль лився потік бруду, навіть у газетних статтях. На ринку їх читали: «Сенцов Олег, терорист, труїв воду, нас підривав?». Одна моя дуже добра знайома працювала в дитячому садку, і вона так щиро казала: «За що він так, за що хотів Крим підірвати?». І я не знала, чим син зайнятий. Він же ніколи нічого такого не казав. Зараз вже за ці п'ять років хтось щось розповів. Я вважаю, що нема за що [було його садити].»

Людмила Георгіївна певна, що онуки успадкували непохитність синового характеру: «Вони молодці. Алінци перший і навіть другий рік було дуже важко. І суперечки з учителями в неї траплялися, а тепер вона розумниця: просто поставила собі мету – отримати освіту. Вчиться. Характер у неї Олегів. Її багато розпитували про батька, а потім класна керівниця сказала: «Аліно, тобі важко. Може, треба просто поміняти школу? Вона каже: «Бабусю, я спершу слухала-слухала, хотіла звідти втекти. А потім, коли вона сказала поміняти школу, я повернулася і кажу: «Вчилася, вчуся і вчитимусь у цій гімназії. Вам не подобається – то йдіть самі». Повернулася й пішла. Тоді Аліна була в 5-му класі».

У руках мати тримає пачку листів з колонії. Сама на місяць намагається писати чотири листи. А от телефонувати не завжди вдається: «Я сильно плакала, коли син уперше зателефонував. Поки він сидів у СІЗО, взагалі не було ані листів, ані дзвінків. Де він, що з ним – невідомо. Аж раптом телефонує! Вірите, я, либонь, з тиждень ревла безперестанку, бо голос у нього був – ну просто як у знищеної людини. Моторошно, просто моторошно. Відтак прийшов лист, де син начебто пояснював, що

все добре. Під час наступної розмови він радів – тоді саме отримав фото дітей. Звичайно, давно їх не бачив. Хоча йому й раніше прислали фотографії, але півтора року не бачив Влада з Аліною і різницю помітив. Вони подорослішали. Олег дуже втішений був цими світлинами. І голос аж дзвенів... Я була щаслива. Так чи йнак, не хворіє, а отже, – все нормально».

У передпокої серед листів – агітаційні листівки із закликом прийти на вибори президента Росії – як, вочевидь, і в кожній оселі в анексованому Криму. На конвертах від сина – зворотна адреса у Лабитнангі. Поки ми в Скалистому, туди, на Північ, мала долетіти Наталка Каплан. Але ми знаємо, що зустрічі з двоюрідним братом не буде. Олег не готовий бачитися ні з ким із родини: ані з донькою, ані з матір'ю. Людмила Георгіївна розуміє, що в її віці подорож довжиною у п'ять тисяч кілометрів – із села з в Бахчисарайському районі Криму на Ямал – неможлива.

«Олег каже: “Це нікого не втішить – ні тебе, ні мене. Просто буде лише важче”. Ще коли ми хотіли з дітьми в Ростов приїхати, бо це не надто далеко, він сказав: “Не треба, я бачив людей, які зустрічалися з дітьми. Бачив, що з ними потім відбувається”. І повторював: “Зрозумій, якщо ми побачимося, легше не стане нікому”. Я б, звичайно, хотіла. Якби я його вільним побачила, я взагалі нічого не питала б. Лише дивилася б і дивилася. Аліна ж каже лише: “Я не можу. Бабусю, зрозумій: як я можу побачити тата, а потім поїхати і знову жити без нього? Мені несила”. Зі сльозами на очах казала.»

Застосунок в телефоні показує: від дому Сенцова, де ми зараз, до його колонії – 5165 км. На термометрі -40°C. На противагу полярному холоду, ми хотіли показати кримську весну. Та в Криму на початку березня сніжить.

«Місто Лабитнангі я взагалі ніяк не уявляю. Мені здається, це глухий степ, усе замітає, і там якийсь барак. Мені так

страшно, коли подумаю. Я стільки собі навигадувала. Для мене Урал – це вже далеко. А Лабитнангі – взагалі не знаю, як туди дістатися. Ми з Аліною дивилися мапу, але ж це мапа. Я лиш уявляю, скільки він їхав, і який він туди дістався. Мені вирушити туди самій надто важко. Насамперед через зір – його майже нема. Тут я бодай якось орієнтуюся, а деінде вже важко. Звичайно, дуже хочеться побачити. Страшно, що можна ж узагалі не зустрітись.»

За п'ять років ув'язнення сина Людмила Георгіївна не зустрічалася з мамою Сашка Кольченка, хоча та живе в Сімферополі. Вважає Олега більш відповідальним, адже він – старший: *«Як уявляю Кольченка – сльози ковтаю. Думаю, якщо побачу його маму, то й поготів упаду. Знаю, як це нелегко. Мені важко дуже. Я ніколи не докорятиму Олегові, що так вийшло. Це його життя, йому 40 років уже було. Це його вибір. Кольченко молодший. Мені його більше шкода, бо він зовсім молодий хлопчина».* (Коли Сенцов оголосить голодування, Лариса Кольченко приїде до Людмили Георгіївни. Відтоді молодша Лариса турбуватиметься про старшу Людмилу – авт.)

Мало хто може уявити, що хлопці, чії імена так пов'язані, до сфабрикованого судового процесу по суті не були знайомі, хоча й проходять у справі як співники. Зрідка бачилися на Євромайдані. У лютому 2014-го разом зі спільними друзями їздили до Києва, де Сашко провів півтора дня. У суді він, як і Сенцов, відкрито скаже, що Майдан – одна з найбільш виняткових подій, яку йому довелося побачити: *«Це був приклад неймовірної взаємодопомоги, підтримки. Я й сам встиг долучитися – віддав привезені продукти, трохи поприбирав сніг».* Після арешту хлопці спілкувалися, коли їх везли на суд в Ростові-на-Дону влітку 2015-го, а також на лаві підсудних. Також разом проїхали частину етапу до Челябінська. Саме так Кольченко

лишився відбувати свій строк*. Про це розповідає мати Сашка – Лариса Кольченко. Ми зустрічаємося у її рідному Сімферополі. Там жінка доглядає свою хвору матір. На відміну від Олега, Сашко погоджується на побачення з матір'ю, хоча й отримати дозвіл вдалося не з першої спроби. До нашої зустрічі Лариса Кольченко тричі приїздила до Сашка на побачення в колонію. Востаннє – у жовтні 2017-го. Планує новий візит, але син просив зачекати.

Кольченка співробітники ФСБ затримали 16 травня в центрі Сімферополя, коли той ішов вулицею з друзями. Того ж дня в будинку був обшук. Спершу звинувачували в масових заворушеннях, а потім – за статтею «тероризм». Забрали у відділок, уже там виписали ордер на обшук і разом із Сашком приїхали додому. Перевернули у квартирі все і нічого не знайшли. Вилучили оргтехніку, телефони. Сашка забрали.

«Я могла з ним поговорити, проте намагалася ходити слідом за співробітниками, що проводили в нас обшуки. Я знала, що нічого недозволеного у квартирі немає, й нічого не знайдуть, але я дуже переймалася, що можуть щось підкинути. Сашко поводився спокійно – не очікував, що все так станеться, не думав, що його затримують і відправлять у Москву, що вирок буде таким.»

Після цього Лариса побачила сина через півтора року – на суді. Поки він був у Лефортово, побачення не дозволяли.

Чекати на перше побачення було дуже тривожно, страшно. Навіть не могла до сина торкнутися – говорили через скло, телефоном. Дуже боялася, що в'язниця вплине на нього. Під час зустрічі впізнала свого Сашка – каже, ув'язнення його абсолютно не озлобило, він лишився такий же позитивний, яким і був раніше. Про колонію син розповідає дуже неохоче, хіба

* Олега Сенцова перевели в Іркутськ, а відтак – на Ямал.

скаже: «Мамо, все нормально». Більше запитує, що відбувається в Криму, в Україні, у світі, питає про друзів та подруг. Його все цікавить, тому що скрізь тільки російське телебачення й бракує інформації.

Для того, щоб отримати тривале побачення, потрібно писати запит за процедурою: заяву подають лише на початку місяця, її розглядають до кінця місяця і призначають побачення. Останнього разу Лариса потрапила на таку зустріч лише з третьої спроби. Коли Сашко написав заяву вперше – їм відмовили, пояснивши, що охочих в тюрмі забагато. Друге звернення загубили. Коли ж пішов до адміністрації колонії, щоб з'ясувати причину зникнення заяви, то на поліг, що оскаржуватиме з адвокатом дії адміністрації колонії. Документ «магічним» чином знайшли. Триденні побачення надають що три місяці – чотири рази на рік. Ларисі вдавалося приїздити лише двічі.

У колонії є закрите приміщення готельного типу: спільна кухня, спільний туалет і кімнати. Там можна бути три дні. Привезти дозволяють чимало, але лишити – не більше 20 кілограмів. Сашко до їжі невибагливий, але мати везла кримські продукти, фрукти – хотілося чогось домашнього.

«Все за колючим дротом сіре, похмуре, голі коридори також сірі. Важко, звісно, бути там. Пройти всі ці принизливі обшукки, огляди перед побаченням. Потрібно здати особисті речі. Спершу беруть продукти на перевірку, щоб нічого забороненого не пронести, а відтак сам проходиш огляд», – пригадує Лариса.

До писання листів Сашко неохочий, тож мати отримує їх десь раз на місяць. Іноді трапляється можливість зателефонувати. Подорожі – це дуже дорого. Потрібно і дорогу оплатити, і щось для передачі купити, і речі теплі на зиму зібрати. Говорячи про це, Лариса щиро дякує тим, хто підтримує сина. Заспокоює себе, що у Сашка неконфліктний характер, а отже – менше складних ситуацій. За ґратами вивчає англійську мову. Іноді ходить

у спортзал. Хотів улаштуватися на роботу і здобути якусь роботу спеціальність, щоб час швидше минав. Відмовили. Сказали: «Із таким набором статей ти нам не потрібен». Захопився педагогікою, психологією. Читав Макаренка, Сухомлинського, а ще — книги з соціології, психології. Користується бібліотекою, яка є в колонії. Раніше просив твори Івана Франка. Хлопці зібрали тритомник ще в Сімферополі, ось він возить досі всі ці книги із собою. У Ростов возив. У Челябінську його змусили здати книжки на склад, адже там україномовна література заборонена.

«Я навіть не знаю, як склалася б його доля. Напевно, займався б чимось у Криму, якимось туристичним бізнесом, — розмірковує мати. У рідному Криму Сашко любив ходити в походи, подорожувати. Обійшов увесь півострів. Вибрав спеціальність географічного факультету — туризм. — Наразі не склалося це, але будемо сподіватися, що й далі навчатиметься. Я розумію, що син вже в Крим не повернеться, доведеться нам перебиратися на материк. У Сашка питала на тривалому побаченні, куди б він хотів переїхати, але він каже, треба спершу звідси вийти, а потім щось вирішувати. Якою буде його подальша доля, поки не можемо сказати.»

Лариса говорить, що шкодує, але сама розуміє — їй доведеться залишити Крим, зокрема Сімферополь, де народилася і виросла.

Якщо Олега Сенцова засудили до 20 років, то Сашкові дали 10. На час нашої розмови матері дуже сподівалися на обмін. Чекаючи на їхнє повернення в Україну родинам доведеться ще півтора роки — до осені 2019-го. Лариса з онучкою переїде до Києва ще влітку 2018-го. За рік в столицю перебереться і старша донька Олега Аліна. Після звільнення Сенцов такий забере в Київ матір і сина. У них почнеться геть інше нове життя. Але боротьба продовжиться.

РОЗДІЛ 6

БІЛЬ

вересень 2018

Київ

РОЗДІЛЕНІ: бути мамою, дружиною, батьком політв'язня в Криму

Вони приїхали до Києва з окупованого Криму, щоб розповісти про свою біду. П'ятеро матерів, дві дружини, батько і сестра. Загалом дев'ятеро близьких родичів кримських татар, затриманих на півострові. Їхні рідні за ґратами в Сімферополі або Ростові-на-Дону, куди передають частину справ. Усіх звинувачують у тероризмі або причетності до забороненої в Росії організації «Хізб ут-Тахрір». Та справи сфабриковані до такої міри, що деякі судді вимагають від прокурорів бодай якихось серйозних доказів. Уся провина підсудних – сповідування ісламу, активна роль у житті громади, а тепер іще й участь у «Кримській солідарності» – організації, яка підтримує родини політв'язнів. У вересні 2018-го у політичних справах, в окупованому Криму затримано 38 кримських татар*. Життя їхніх рідних – це щоденна боротьба: за можливість побачитися, хай і через скло,

* На час публікації книги в політичних справах у російських тюрмах перебуває 67 кримських татар.

Загублений острів

в судовій залі, за спроможність утримувати родину. На наше прохання родичі привезли речі, які нагадують їм, а тепер і нам, про тих, кого забрали.

У столицю приїхали на півтори доби – мають зустрітися з юристами, громадськими діячами, деякими чиновниками, і гольовне – домогтися статусу політв'язнів для своїх рідних.

Здебільшого це літні люди. Вони приїхали автобусом, цілий день – по інстанціях, а наступного вечора вертатимуться назад. Для того, щоб записати інтерв'ю, часу геть обмаль. А цього разу – оскільки ми все ж в Києві, хочемо зробити це гарно – окрім зйомок на відео, плануємо зробити портрети. Ми попросили кожного привезти речі, які б нагадували про близьких. Але на все маємо кілька годин. Кожна історія – глибоко трагічна. Я весь час вибачаюся, розумію: люди й так заледве тримаються. Ми розділилися – в одній кімнаті я говорю з родичами, а щойно розмова завершується – в іншій жде фотографія, в третій – ще одна колега спілкується з тими, хто чекає. Усе це нагадує якийсь жахливий конвеєр з документування людського горя, і весь час хочеться перепросити...

Муміне Салієва

Дружина політв'язня Сейрана Салієва з Бахчисарая.

Чоловіка затримали 11 жовтня 2017 року.

У Сейрана Салієва четверо дітей.

Муміне не боїться. У перші роки після анексії жінок не чіпали. Але тепер дружини політв'язнів у небезпеці. У зоні ризику був від самого початку і її чоловік Сейран Салієв. Екскурсовод з Бахчисарая став активістом і допомагав кримським татарам, яких почали переслідувати. Родина вирішила, що їхнє завдання — лишатися зі своїм народом, який, як каже Муміне «увесь на лаві підсудних». ФСБ інкримінує Сейрану участь у терористичній організації. Лише наприкінці 2019-го суд в Ростові-на-Дону почав розглядати справу Сейрана Салієва по суті. Муміне за освітою економістка. Відколи чоловіка затримали в жовтні 2017-го, вона сама виховує чотирьох дітей. З чоловіком разом прожили 12 років. Незадовго до арешту родина добудувала власний дім. Муміне досі не наважується переступити поріг і в'їхати до нової оселі без чоловіка.

«Переслідування нашої родини почалися 2016 року, після перших арештів у Бахчисарай. Тоді мій чоловік інформував людей, що відбуваються арешти. Його притягнули до адмінвідповідальності – заплатив штраф. Через пів року – у січні 2017-го – озброєні люди з собакою вранці вдерлися до нас додому. Налякали маму, дітей. Шукали «предмет злочину» на сторінках дитячих книжок, в їхніх портфелях, серед моїх статей з економіки. Однак нічого не знайшли, але заарештували чоловіка на 12 днів. До арешту Сейран просто виховував чотирьох дітей, працював екскурсоводом, організовував мусульманські свята. Після

2014-го ми не були осторонь – відвідували суди і родини, яким була потрібна допомога. Ми розуміли, що людей, які мають громадянську позицію, можуть переслідувати. Не раз обговорювали з чоловіком те, що одного дня до нас придуть, і, можливо, двері за ним зачиняться надовго. Але ми не бачили альтернативи тому, щоб лишатися в Криму, не бачили можливості вести спокійне життя на безпечній території. Ми вирішили бути зі своїм народом до кінця в боротьбі проти нас, кримських татар, за релігійними і національними ознаками. Певною мірою чоловік був готовий до найгірших наслідків. Безумовно, він готував мене і дітей.

Потім ще раз, 11 жовтня 2017 року, до нас увірвалися люди в масках. Вони боялися показати своє обличчя. Знову перекинули все догори дригом у будинку. Чоловіку вказали на наступну статтю: участь у терористичній організації «Хізб ут-Тахрір», покарання – 20 років позбавлення волі.

Ми мали щойно відсвяткувати 12 років подружнього життя, про яке у мене немає ані найменшого негативного спогаду. З Сейраном ми познайомилися в університеті. Я вчилася на третьому курсі економічного, він – на факультеті філології вивчав англійську і кримськотатарську. Казали, що Сейран – двієчник, прогулює пари, погано вчиться. Я ж – відмінниця. Не виглядало, що в нього буде якесь особливе майбутнє, котрого хочуть батьки для своїх дітей. Але я сказала, що відчуваю в людині такий потенціал, таку силу, що буду ним пишатися. І я не помилилася. Ми створили не лише родину, а й побудували будинок нашої мрії. Планували туди в'їхати, але його двері поки зачинені. Бувають такі миті, коли я беру ключі і... не наважуюся перегорнути нову сторінку свого життя і ввійти в будинок без чоловіка.

У нас четверо дітей: Саліх, Самія, Суріє, Софія. Нещодавно Сейран написав листи кожному, але я відчуваю його біль, коли

Муніне привезла весільну сорочку. За кримськотатарською традицією, наречена повинна обрати її сама і подарувати. 12 років тому вона коштувала 90 гривень, Муніне отримувала стипендію 35 і збирала на неї три місяці.

йдеться про найменшу – Софію. Коли за чоловіком прийшли, їй було лише шість місяців. Тепер він просить у доньки прощення, що не встиг колихати її на своїх руках. Доти він завжди мені допомагав, наприклад, коли я йшла на сесію складати іспити. Мені було соромно, що чоловік цим займається. Хоча і в тому, щоб допомагати дружині, є чоловіча краса. На жаль, для молодшої доньки – хоч би як це жорстоко звучало – він абсолютно чужа людина.

Для решти наших дітей єдина нагода побачити батька – судові засідання. І лише деякі з них інколи відбуваються відкритому режимі. Але діти намагаються чи в коридорах цього кривосуддя, чи з вулиці коротким поглядом побачити тата. Стаття, яку Сейрану інкримінують, ніяк не пов'язана з тими адмінпорушеннями, які пред'являли за те, що він інформував людей про події. Це чиста фабрикація. Але немає значення, чи мала людина стосунок до «Хізб ут-Тахрір», чи була членом цієї партії. Вона винна лише в тому, що має переконання, які суперечать прагненням влади. Загалом на лаві підсудних увесь кримськотатарський народ. Переслідують тепер навіть жінок. У мене ж немає страху. Адже борешся за те, що вважаєш правильним, і вже ані трохи не сумніваєшся, що ти правий. Хай бояться ті, хто сьогодні є справжнім злочинцем, ті, хто звинувачують людей в тому, чого вони не робили, ламають долі і руйнують сім'ї. Понад сто дітей позбавлені годувальників.

Лілія Зекір'яєва

Мати політв'язня Сервера Зекір'яєва з Бахчисарая.

Сина затримали 11 жовтня 2017 року.

У Сервера Зекір'яєва 13 дітей.

Лілія кілька разів просила озброєних людей у масках, аби ті дозволили попрощатися з сином під час обшуку й арешту. Відтоді бачила сина лише за склом, в судовій залі. Розмовляти не дозволяли.

Сервера затримали 11-го жовтня 2016-го, коли той святкував двадцять річницю свого весілля і перший день народження наймолодшої дитини. Ще через пів року після цього народилася донька — його дружина була вагітною.

Зекір'яєв був активним учасником кримськотатарської громади, ходив до мечеті. Окупаційна влада звинувачує Сервера Зекір'яєва в тероризмі. Справа Зекір'яєва досі в суді.

«Він — учитель фізкультури, працював у школі, вирощував квіти у теплиці. Годував родину — має 13 дітей. Найстаршому синові 20 років, наймолодшій доньці — 6 місяців. Відколи його посадили, найменшої дитини не бачив. У той день, 11 жовтня, о п'ятій тридцять ранку мені телефонує онучка: «Бабусю, до нас приїхали в масках». Я бігом до них, хотіла зайти в будинок, а в дворі багато машин і 20–25 людей.

— Можна увійти? — питаю. — Це мій син, мій дім.

— Ні, не можна.

Почала плакати.

Обшук тривав 4 години. Коли його вивели в наручниках я знову спитала:

— Можна попрощатися з сином?

— Ні, не можна.

Так ми і стояли усі. Вони в балаклавах, з автоматами, батогами, і своїм отим: «Ні, не можна».

Того дня в Бахчисарай взяли шістьох. Будинок не впізнати — порозкидано книжки, зошити. Перевірили кожен. Геть усі портфелі. Забрали комп'ютер, телефон і паспорт. Діти кричали: «Тато, тато». А їм: «Чого плачете? Чого цирк влаштовуєте?».

Ми поїхали в Сімферополь, але не знайшли сина ані в міліції, ані в прокуратурі. Лише згодом дізналися, що арештованих повезли до Євпаторії. Трьох хлопців, яких затримали, ми побачили лише на суді. Лише встигли спитати: «Як справи?»

Син головою махнув: «Мамо, не переживай, усе буде добре».

Їх звинувачують у тероризмі. Але ж дома нічого не знайшли! Наші хлопці жодної шкоди нікому не завдали: ходили до мечеті, молилися, вірили в Бога. І зараз вірять, що тільки Бог допоможе.

Так, певно це не випадковість, що затримали саме їх. Вони говорили про іслам, навчили дітей, чого робити не можна. От таке було їхнє завдання. Про «Хізб ут-Тахрір» я нічого не знала. А судді нічого самі не говорять. Мовчать або шаблонно відповідають: «Ось така стаття». І так роками. Усі ці хлопці мали роботу. Мій квіти вирощував: гвоздики, троянди, еустоми...

Зараз нам допомагають люди. Сама я за професією фармацевт. Після тридцяти років роботи вийшла на пенсію. Маю 3 дітей і 19 внуків. У Крим переїхала з Узбекистану 1989 року. А з 2014-го живемо мов на пороховій діжці. Мою маму вислали тричі. Її нині 92 роки, спершу вислали в 1929-му, коли було розкуркулювання. Мати повернулася, а їх знову в 1937-му відправили до Воркути, бо вона, дружина кулака, повернулася. Мені ж от буде 69. Ми дуже переживаємо, щодня думаємо: хоч би до нас не прийшли. От вже й жінки під підозрою. А за що? За якийсь пост у фейсбуці 2012-го року! Діти все розуміють,

вони бачили усі обшуки. Дивляться телевизор, читають статті у соцмережах.

Два роки хлопці були в СІЗО в Сімферополі, далі – етап до Ростова-на-Дону. Апеляційні суди бувають закритими. Син у тюрмі книжку написав – через адвоката передав. Можливо, їм там тяжко, але він нічого поганого не пише. Хіба знаю, що в кімнаті буває по 20–26 людей. Сплять по черзі. Скажімо, коли 16 ліжок, а їх – 26, тоді одні сплять вранці, інші – ввечері. Але це так було раніше. У їхній кімнаті семеро людей і в кожного своє ліжко. Знаю, що їх не катували, хоча місяць Сервер був у психлікарні. Ми ж усі переживаємо, щоб не було гірше, щоб інших наших хлопців не забирали. Пильнуємо, підтримуємо родини. Я сама з кожної пенсії 1000–2000 рублів виділяю, щоб допомагати дітям політв'язнів. Нас із 1783-го року мордують, анексують, але ми не здамося.

Ми хочемо, щоб наших звільнили, а Україна допомогла, надавши їм статус політв'язнів офіційно. Поки не дають. Хочемо, щоб держава боролася за них, бо ми – громадяни України, нас громадянства не позбавляли, ми від нього не відмовлялися і російського громадянства не брали.»

Еміне Люманова

Мати політв'язня Рефата Алімова з-під Ялти.

Сина затримали 18 квітня 2016.

Рефат Алімов — один із наймолодших політв'язнів. Він з «Ялтинської четвірки». Російські силовики затримали його 18 квітня 2016 року. ФСБ інкримінує Алімову участь в ісламській партії «Хізб ут-Тахрір». Єдині «докази провини», які потім повернули матері, — зошит, де син писав молитви, і ще два диски із записами про виконання намазу і життя пророка Мухаммеда. У 27-річного Рефата хворі нирки. Належного лікування хлопцю не надають. Через рік після нашої розмови Рефата Алімова засудять до 8 років колонії суворого режиму.

«Я була на трьох судах у Ростові. Бачила сина та інших хлопців. Тримаяться вони гідно. Молодці! Усміхаються, щойно нас бачать. Одного разу мали побачення з Рефатом. Річ у тім, що коли ми, родичі в'язнів, їдемо разом, то дозвіл дають не всім — комусь одному. Пояснюють: «співучасникам» не можна зустрічатися з родичами в один день. Хоча першого разу, коли було три кабінки для зустрічей, пустили трьох одразу.

Разом з Рефатом затримано шістьох людей. Першу четвірку взяли після обшуків 11 лютого 2016-го, а через два місяці затримали ще двох — мого сина і сусіда. Це було в Краснокам'янци. Звинуватили в участі в організації «Хізб ут-Тахрір». Спершу я навіть не могла вимовляти це слово. Що це таке — й гадки не мала. Але хочу сказати, що ніде вони не брали. У мене син працює, точніше працював, торговим представником. У нього був один-єдиний вихідний, який він присвячував футболу. Він марив цим футболом. У мене вдома рукавиці воротарські, які

Рефат Алімов з дитинства захоплювався футболем, був воротарем.
Еміне привезла цукерницю у формі м'яча та його перчатки.
Вони постійно лежать у вітальні.

я постійно перекладаю з місця на місце, щоб завжди відчувати свого сина. І цукерниця є в формі м'яча, і одеколон. Він так любив футбол, що все довкола мало бути круглим, мов м'яч.

Я – пенсіонерка. Маю трьох дітей: сина і двох доньок, старшій – 30, молодшій – 24. Є п'ятеро онуків. Середульший син одружитися не встиг. Коли бачимося в судах, він мене заспокоює: мамо, не переживай, скоро все закінчиться, доведуть, що ми не винні.

Я не надто прислуховуюся до того, що читає слідчий, але на одному з судів почула, що вдома були знайдені предмети, що сприяють скоєнню злочину. Але це зовсім не так. Конфіскували системний блок від комп'ютера, зошит, де син записував молитви і вчився робити намаз. Зошит і два диски – «Виконання намазу» та «Життя пророка» – мені повернули. Тоді я спитала: «Якщо ви мені ці речові докази повертаєте, то і дитину поверніть, – немає ж провини». Хіба це зброя – зошити і диски?

Зі здоров'ям у Рефата проблеми. Ще в 2014-му в нього почалися приступи: сечокам'яна хвороба, камінь. І от напад стався у СІЗО. Це було страшно. Адвокат каже, що біль минає, а через пів години все повторюється. Ненадовго знеболять – а потім знову по колу. А коли син просив ліки, йому сказали: «Ти симулюєш». Я не розумію ставлення співробітників СІЗО до тих, кого засудили незаконно.

У сімферопольському СІЗО умови були гірші – блощиці, миші, волога. І тоді дуже багато ліків доводилося купувати. В Ростові – трохи краще. Принаймні без блощиць. Я була в суді, і ми з сином жестами якимось спілкуємося. Показую: «Кусають?». Він показує, що ні. Це вже тішить. Бо до того бачила Рефата в сімферопольському суді – був покусаний від рук до шиї.

Не можу стримати сліз, коли думаю про родичів інших затриманих. Я відчуваю велику дружню родину. Спершу познайо-

милася з нашою Ялтинською групою – їхніх хлопців першими забрали. Енвера Бекірова я знала. Тож, окрім своєї, маю ще чотири родини... Нині нас більше. Потім, в травні 2016-го, додалася ще й «Бахчисарайська четвірка». Ми спілкуємося, у нас є народ. Якби не допомога – було б дуже складно. Бо ця матеріальна складова непроста. Я пенсіонерка, а пенсії невеликі. Сину треба посилати дві-три посилки на місяць – цигарки, цукор, солодоші. Медикаменти поки не просить.

Надія є. Попри всі умови, в'язні п'ять разів на день роблять намаз. Тільки на всевишнього і сподіваються. Швидше за все, це переслідування за релігійною ознакою. Я в Криму живу 26 років, і за цей час в нас не було жодного терориста. А тут – зміна влади, і почали серед мусульман шукати терористів.»

Діляра Абдуллаєва

*Мати політв'язнів Узеїра та Теймура
Абдуллаєвих з-під Сімферополя. Синів затримали
12 жовтня 2016 року. В Узеїра четверо дітей,
у Теймура — п'ятеро.*

Діляра Абдуллаєва виховувала синів сама в Баку. Чоловік помер, коли Узеїр і Теймур були ще малими. Працювала лікаркою, роботи було багато. Дуже переймалася, аби сини не пішли хибним шляхом, тож віддала їх навчатися в Суворовське училище. Після навчання хлопці вступили на юридичний факультет. Переїхавши до Криму з Азербайджану в 1990-ті, вони не одразу отримали українське громадянство і не могли працювати за спеціальністю юристами. Хлопці займалися бойовими мистецтвами і стали професійними тренерами — одними з найкращих у Криму. Обох затримали 12 жовтня 2016-го. ФСБ інкримінує Узеїру участь у терористичній організації, а його брату Теймуру — організацію терористичної діяльності, що передбачає довічне ув'язнення. 2019-го російський суд присудив Теймура до 17 років колонії суворого ув'язнення, Узеїра — до 14.

«Я в Баку виховувала синів одна. Там вони вчилися в школі, грали на скрипці. Але хлопці більше любили спорт. Я ростила дітей сама — у нас рано з життя пішов батько: молодшому було 5 місяців, а старшому — рік і п'ять місяців. Коли сини були в 4-му класі, вирішила їх віддати в Суворівське училище. Баку — місто небезпечне, треба пильнувати, щоб хлопці не курили, не вживали наркотиків. Я зранку до вечора на роботі. Хотіла виростити їх гідними чоловіками.

Зараз старшому, Узеїру – 44, молодшому, Теймуру – 43. В один день – 12 жовтня 2016 року – до них прийшли з обшуками люди в масках, бронезилетах, з автоматами. Нас попередили – не рухатися, бо стрілятимуть. У мене 9 малих онуків, молодшій – два місяці. В одного сина п'ятеро дітей, в іншого – четверо. Живуть вони в двох будинках на один двір. Там виламали двері. Коли син підійшов до дверей, його повалили на підлогу, вдарили по голові, били в живіт і по ногах. Вдягнули наручники. Розбудили малолітніх дітей. Узеїр, коли це все почув, одразу сказав: не чіпайте дітей і дружину. Якщо я вам потрібен, то йду з вами.

Я росла в радянські часи. Таке бачила лише у фільмах. А мої онуки пережили таку психологічну травму! Навряд чи це лікується. Вона ж на все життя. Постійно про це думаю. Одна з дівчаток, якій було вісім, прокинулася і кричить: «Мамо, нас прийшли вбивати». Відтепер у неї немає надії на цю державу. Вона бачила, як батька в наручниках поклали на підлогу, як матір під автоматом тримають в кутку. В нас було дійсно найбільше ОМОНу, бо разом мешкало дві родини! Як ці діти виростуть? Яку батьківщину їм любити? Хто ці люди, які прийшли до нас із автоматами? Як це дітям пояснити? Хто такі, наприклад, американці, і хто така Росія? Якщо ми – громадяни Росії, як же їм пояснити, що американці – це вороги, а Росія – це наша країна, якщо росіяни забрали їхнього батька? 7 годин тривав обшук перед очима дітей. Сина виводили з мішком на голові. Це зняли на відео сусіди.

Хіба нам пояснюють, за що їх забрали? Гадаю, що забиратимуть усіх, незгодних з цим режимом, хто має власну думку. Мої сини – спортивні тренери, до того ж закінчили юридичний факультет. Коли ми приїхали з Баку, то не були громадянами України. Отримання громадянства – довгий процес. Російські паспорти нам дали упродовж двох місяців – ми залежні від медицини, пільг, пенсій, у всіх малі діти. А от український паспорт я намагалася отримати кілька років. Без громадянства не можна було працювати в судах, а сини – юристи.

Вони також з дитинства займалися спортом, бойовими мистецтвами – карате, дзюдо, тхеквондо. Починали ще в Баку, коли це було нелегально. Але то – справжня пристрасть! Навіть міліція в Криму складала в них щорічні іспити: вибивання зброї, застосування бойових прийомів. Старший син був головним тренером України, разом з братом працювали в спортивному товаристві «Динамо». Тренували і дітей, і дорослих. Виростили чимало талановитих спортсменів.

Мої сини – релігійні. У Криму за це тепер переслідують. Коли почалася кампанія проти тероризму, то кожен мусульманин може опинитися під підозрою.

Статті фабрикують на основі брехливих свідчень, пліток, доносів. Так зручно звільнити регіон від нелояльних! Мою невістку також судили за те, що вона наговорила грубощів судовому приставу. Але це брехня. Вона вчителька, вона не спілкується грубо.

Молодшого сина два роки тримали у спецкамері, одиночній камері без віконця і з поганим освітленням. Я побачила це на відео у начальника СІЗО. Коли я плакала і не вірила, що мій син живий, то він мені це відео з камери спостереження показав. Там спецкорпус, куди заходять два офіцери з начальником. Охоронцю навіть ніде і ніколи сидіти, має весь час ходити, тому й озлоблюється.

Судові засідання тривали в закритому режимі. Синів відправили у ростовський військовий суд. Вони два роки були СІЗО під слідством, хоча існує презумпція невинності. Але для Росії – це пусті слова.

Чому мої сини не під домашнім арештом? Чому не надіслати їм повістку? У них малі діти. Дев'ятеро дітей. Нам відповідають: «Вони громадяни України, можуть утекти».

Мої сини ніколи не хотіли тікати, навіть коли прийшла Росія, то сказали: «Ми живемо у себе на батьківщині, а Росія – це країна-агресор. На нас немає вини. Ми юристи, і знаємо, що

ніякий закон не порушували». Та судді ставляться до них, як до терористів. Сини сидять у клітках-акваріумах у спеку, у холод. Мені видається, що суддя одразу пристане на позицію прокурора. З іншого боку, ростовський суддя повернув справу у прокуратуру на доопрацювання. Він ФСБ сказав: «Я що, докази самаю вигадувати?»».

Народ вже знає, ці що репресії – переслідування тих кримських татар, українців, росіян, яких хочуть виселити з Криму. Виселити добровільно-примусово. Не поїхав геть – у в'язницю. Одну половину загнали за ґрати, інша злякається і сама поїде. Маєш бути або лояльним, або замовкнути. Від Росії я нічого не чекаю. Сподіваюся, що нам допоможе світ, допоможе Україна. Можливо, можна зробити щось таке, від чого Росія не відмовиться. Обміняти чи видати. Я не знаю. Бо діти мої – не винні.»

Ніяра Ібрагімова

Мати політв'язня Тимура Ібрагімова з Бахчисарая.

Сина затримали 11 жовтня 2017 року.

У Тимура Ібрагімова четверо дітей.

Кожним словом Ніяра ніби хоче сказати: її син — найкращий. Він ні вчому не винен, він — герой. Тимур Ібрагімов займався комп'ютерною технікою і був активістом: допомагав сім'ям політв'язнів, коли в Криму затримували людей, вів прямі трансляції. 11 жовтня 2017 року заарештували і його. Він — фігурант так званої бахчисарайської «справи Хізб ут-Тахрір». Тепер і четверо його малолітніх дітей ростуть без батька. Ніяра розповідає найменшим, що тато в далекому відрядженні. Тимура Ібрагімова судять в російському Ростові-на-Дону. За час ув'язнення в нього суттєво погіршилося здоров'я.

«Я цей день ніколи не забуду. Вважайте, що увесь цей час я сиджу з ним. Мій син — мій біль, моя кровинка. В нього четверо дітей, а найменшому в день обшуку виповнилося 10 днів. Тимура затримали, бо він в прямому ефірі показував, як велися обшуки. Мій син не терорист і ним ніколи не був. Він — герой. Для мене і для всіх людей. Якби він таким не був, його б не підтримували, не ходили до нього на суди. Навіть російські хлопці приходили до нього у в'язницю, щоб принести передачу. Побачень нам не дають. Хіба на суді встигла схопити сина за руку. Потриматися.

Я слово «Хізб ут-Тахрір» вперше почула під час обшуку. Не знаю, що це. Мій син робить п'ятиразовий намаз. У Бахчисарайі у нас таких багато. Місто наше невеличке. Всі одне одного знають. Впевнені, що ці хлопці, яких затримали по справі, — найкращі. Вони їздили допомагати родинам, де чоловіків

уже заарештували. Питали, кому потрібні дрова, влаштовували свята.

Ми в Крим приїхали 1993-го. Тоді були часи непрості, всіх звільняли з роботи, скорочували, затримували пенсії. Але ми все ж переїхали до Криму. Побудували дім, почали нормально жити.

Я синові хочу сказати, що він найліпший у світі, що я його дуже люблю і чекаю щодня. Хочу сказати, що він скоро повернеться і буде разом з дружиною і дітьми. Дружина тримається. Їй треба, адже старшому сину Алі – 9 років, дівчинці Айше – 8, Ясмiні – 6, а Амірчику от рік виповниться (30 вересня 2018-го). Діти питають: «Де тато?». Ми кажемо, що поїхав далеко і не може приїхати.

Мені син подарував старенький планшет, і я щодня слухаю на ньому пісню «Любимый сынок» Анжеліки. Там є такі слова: «Ты всегда рядом со мной, и я тебя никогда не забуду, и ни на кого не променяю.»

Айше Абільтарова

Мати політв'язня Рустема Абільтарова з Бахчисарая.

Сина затримали 12 травня 2016 року.

У Рустема Абільтарова четверо дітей.

Поки син був в ув'язненні, Айше Абільтарова поховала чоловіка. Синові попрощатися з батьком не дозволили. Рустем професійно займався спортом, працював будівельником. 12 травня 2016 року після обшуку в будинку в Бахчисарай його заарештували і звинуватили в участі в організації «Хізб ут-Тахрір». Мати каже, що син просто ревний вірянин — дотримувався намазу, ходив до мечеті. За ці 2,5 роки Айше бачила сина лише раз. У СІЗО той провів 2,5 роки в жахливих умовах: у камері на 18 людей було лише 12 ліжок. Спати доводилося по черзі. Влітку 2018-го Рустема перевели до російського Ростова-на-Дону. За рішенням російського суду, після апеляції Рустем Абільтаров засуджений до 8 років і 9 місяців ув'язнення колонії суворого режиму.

«Мої сини — двійнята.

Один — вдома. А до другого 13 травня 2016-го о 6 ранку постукали в двері. Той відчинив, а там — озброєні силовіки. Такі рейди того дня були в Бахчисарай у чотирьох домівках. У нього шукали зброю, все перекинули догори дриґом. Дітей — а старшому було 10, молодшому 3 — з кімнат не випускали навіть у туалет. Дома нічого не знайшли. Рустем — правовірний, робить намаз 5 разів на день, ходить до мечеті. Його зробили причетним до групи «Хізб ут-Тахрір». Це була перша бахчисарайська четвірка. Рустем — спортсмен. Займався в молодості тхеквондо. Отримав чимало нагород. Закінчив будівельний у Бахчисарай. Зарплата була маленька, тож почав будувати приватні будинки.

У Рустема Абильтарова четверо дітей. Айше привезла з собою футболку, яку подарувала одному з онуків. Та виявилася завеликою, та й геть йому не подобалася, тож її увесь час носив син, щоб не засмучувати Айше.

Я плакала, питала, куди його заберуть, але мені не сказали. Два роки був у СІЗО у жахливих умовах. Утримували в'язнів у підвалі. Спали по черзі. Довгий час не було жодних звинувачень, аж раптом – звинувачення у захопленні влади. Слідчий мене викликав на допит і все це зачитує. Я питаю: «Ви що взагалі таке кажете?! Ви йому закидаєте захоплення влади. Ви ж були в нього вдома. Хіба у нього танки-пушки знайшли? Автомати? Як можна голими руками владу захоплювати?».

Сина перевели до Ростова. Невістка туди поїхала. Добре, що нам кримськотатарська громада допомагає. Муку, масло, цукор приносять. А цього разу допомогли організувати автівку, щоб дружини політв'язнів дісталися до Ростова. І квартиру їм там орендували. Я кажу: «Поїду сама». Мене зупиняють, кажуть: «Мамо, ти не витримаєш 16 годин у машині. А я кажу: «Ні, я поїду, бо маю побачити сина». На останніх слуханнях їх тримали за ґратами. Ми перемовлялися через солдатів, що стоять там. Коли він мене побачив, спитав: «Мамо, що з тобою сталося?». А я за цей час чоловіка поховала. Син на похороні не був, не відпустили. Я йому кажу: «Ні, балам (дитинко – кримськотатарською), все нормально, все добре. А він: «Мамо, ви так схудли». А я: «Ні, балам, все добре».

У склі, за яким був Рустем, шматочок був відламаний. І от ми за руки й трималися. І настрої був хороши. Намагаємося одне одного підтримувати.

Я – дитина, народжена у депортації в Узбекистані, куди вислали моїх батьків. Там вони і померли. До останнього подиху вони говорили про Крим. Ми приїхали з надією, що будемо жити на історичній батьківщині. Іншала, сподіваюся, ми на ній лишимося.»

Рустем Мустафаєв

Батько правозахисника і політв'язня

Сервера Мустафаєва з Бахчисарая.

Сина затримали 21 травня 2018 року.

У Сервера Мустафаєва четверо дітей.

Російські силовики затримали Сервера в Бахчисараї 21 травня 2018 року. Сервер — один зі співзасновників і координаторів громадського руху «Кримська солідарність». Він не лише активно допомагав сім'ям політв'язнів, а й боровся за їхнє звільнення на міжнародній арені. І продовжує робити це за ґратами. ФСБ звинувачує його в «участі в терористичній організації». Стаття передбачає до 20 років неволі.

«Після школи син вступив до Бахчисарайського технікуму, згодом у Києві закінчив авіаційний університет, факультет газотеплопостачання. Працював у компанії мобільного зв'язку, потім — в компанії, що робила ювелірні вироби, а згодом — у пекарні. І повернувся до Сімферополя, де став виконавчим директором пекарної компанії. Адміністрував 7 точок по місту. Тобто займався бізнесом.

Але після анексії Криму у нас почалися гоніння проти активних людей, і тих, хто сповідує іслам. Обшуки, обшуки — і СІЗО. От ялтинських затримали, потім сімферопольських, згодом була перша бахчисарайська четвірка, потім бахчисарайська шістка. Аж ось 21 травня їх — так звану бахчисарайську шістку — разом з Едемом Смаїловим затримали.

Коли почалися репресії, вирішили створити організацію «Кримська солідарність». Матеріальну допомогу розподіляють,

Годинник Сервера для батька — особливий. Він пояснює: Сервер устигав зробити за день більше, ніж спроможна звичайна людина.

яку увесь народ наш збирає. От і мій син вів таку діяльність. Та минув майже рік, як він покинув свою роботу – займатися допомогою. Але й до нього дійшла черга. Звинувачують за статтею 205.5 – участь у терористичній діяльності.

Син мешкав зі мною. У мене семеро внучат. Ще троє дітей у доньки. Діти Сервера, звісно, питають про батька. Вони все бачили. Старший уже метикуватий хлопець. Сервер часто був відсутній через громадські справи. Здається, його син думає, що батько і далі там. Не здогадується, що той сидить. Решта – ще маленькі.

Спілкуємося ми через адвоката. Сервер ніколи не занепадав на душі, то й тепер не зламається. Там усі хлопці такі – сильні духом, з правильного шляху не звернуть. Так кажуть адвокати.

Ми, кримські татари, ще з першої депортації 1870-го звикли до гонінь. Наприклад, коли маму виселяли, їй було 9,5 років. Поїхати з Узбекистану ми не могли. По-перше, фінансово дорого, по-друге, не дозволяли. Активізувався наш рух з 1987-го. Крим для мене – усе. І мрія, і любов до батьківщини, і батьківщина.

Все це етапи історії. У мусульман є поняття «терпіння». Так от, воно нас і тримає. Усе в руках Всевишнього, і ми на нього сподіваємося. Я слідчому, ще як обшук вдома проводили, сказав: «Дивіться, ну ви забрали паспорт, ноутбук, телефони, син у вас під ковпаком. Лишіть під підписку про невиїзд, домашній арешт. А мені: «Ні, ви особливі. Ви, кримські татари, особливі». Ми будемо наполегливо працювати в правовому полі. Ще з радянських часів ми маємо ненасильницький метод відстоювання своїх прав. Ненасильницький. Без зброї.

А сином я пишаюся і як батько, і як кримський татарин. Відколи Сервера забрали, не було й дня, щоб до нас не прийшли. Увесь час відвідують. Питають, чи треба чимось допомогти. Цікавляться: «Як там Сервер?». Їм теж його не вистачає. Не кажучи вже про нас – батьків і родину. Його бракує всім, хто з ним спілкувався.»

Ліля Смаїлова

Дружина політв'язня Едема Смаїлова з-під Бахчисарая.

Чоловіка затримали 21 травня 2018 року.

В Едема Смаїлова троє дітей.

Едем Смаїлов — активіст і правозахисник. Від початку репресій на території окупованого Криму він приходив на обшуки, затримання й суди, допомагав сім'ям політв'язнів. Був головою релігійної громади у рідному селі Долинне Бахчисарайського району. Російські силовики затримали Едема 21 травня 2018 року. ФСБ інкримінує йому участь в організації «Хізб ут-Тахрір». Затримали Едема за місяць до весілля старшої доньки. Родина вирішила провести надзвичайно скромну церемонію, щоби бодай якось потішити батька. Ліля й Едем у шлюбі 20 років. Разом виховали трьох доньок.

«Ми разом 20 років. Живемо в селі Долинне Бахчисарайського району. Едем за освітою інженер-фізик. Закінчив Московський гірський інститут, але переїхав до Криму після навчання — здається, 1993-го. Почав займатися будівельними роботами. Нас із ним познайомили — Едема привів додому мій дядько. Я розуміла, яким має бути майбутній чоловік. Сповідувала іслам і знала, що моя половинка має поділяти мої погляди. Весілля ми справили 1998-го. Маємо 3 доньок. У селі Едема обрали очільником релігійної громади, і він дуже багато часу присвячував проблемам свого народу. Проводив шлюбні обряди, поховання, колективні молебні. Коли Крим став територією Російської Федерації, то чоловік ходив на обшуки, суди. А ще допомагав одній бабусі, син якої поїхав до Києва — оплачував комунальні, продукти купував.

Чимало людей, з якими Едем працював (а він був будівельником), постійно залишали в Едема речі й ключі, адже найбільше йому довіряли.

Коли Едема затримали, ми далі старенькій допомагали. Також три роки доглядаємо тітку свекра – вона лежача. От так і живемо.

Нашій старшій доньці 18 років, середульшій – 16, молодшій – 12. До арешту ми були ще заклопотані весіллям старшої. Але за місяць до весілля затримали мого чоловіка.

За 5 днів до цього померла одна з бабусь, за якою доглядали. Тобто ви розумієте, що обставини склалися непрості.

Ми часто згадуємо Едема, коли сідаємо за стіл. Я звикла готувати для певної кількості людей, так готую і досі. І от завжди на столі лишається порція для чоловіка. Думаю, як за ґратами він не може харчуватися домашньою їжею.

Усі обвинувачення проти Едема недолугі. Буцім-то він вів терористичну діяльність. Переворот, захоплення влади! Коли була на суді, то ніяких аргументів чи доказів обвинувачення не було, просто цирк. Спілкуватися на суді нам не дозволяли – тільки переглянутися.

Ми прекрасно розуміємо свою реальність. Кримські татари – мусульмани, і релігія нас зобов'язує допомогти іншому мусульманину, якщо він опинився у скруті, чи бодай підтримати його сім'ю.

Люди здивовані, що затримали таку людину, як мій чоловік. Ми розуміємо, в якому правовому полі живемо, і що наші можливості обмежені. Але стараємося робити, що можемо. Збираємося у «Кримську солідарність», організували «Кримське дитинство». Усі наші діти пережили стрес, у всіх були обшуки, тому весь час влаштовуємо для них заходи. Кількість родин політ'язнів зростає. Але ситуація нас поєднала. У мене відчуття, що кожна кримськотатарська родина якимось чином долучена до тих проблем, які в нас виникли в Російській Федерації.»

Сусанна Джеппарова

Сестра політв'язня Арсена Джеппарова з Краснокам'янки, Ялтинського району. Брата затримали 18 квітня 2016 року. В Арсена Джеппарова одна донька.

«Співробітники ФСБ тричі намагалися завербувати Арсена Джеппарова, проте він щоразу відмовлявся», — каже його старша сестра Сусанна. 18 квітня 2016 року Арсена затримали після обшуку в його будинку у селі Краснокам'янка Ялтинського району, звинувачуючи в участі в терористичній організації. В Арсена проблеми зі здоров'ям. У СІЗО Ростова-на-Дону, куди його вивезли, в хлопця відняло праву руку й пів обличчя. 2019-го Арсену Джеппарову присудили 7 років колонії суворого режиму. Удома, крім сестри і мами, на нього чекають дружина й маленька донька.

18 квітня 2016 року провели обшук у нас вдома. Арсен був кочегаром і будівельником. До затримання за ним місяці зо два слідували. Приходили співробітники ФСБ, пропонували співпрацю, але він відмовився. Так було тричі. Під час однієї з бесід сказали, що це останнє попередження: «Чекай, ми до тебе прийдемо».

Я не можу пояснити, чому обрали саме його. Вже потім з'ясувалося, що Арсен — сильний, охочий до спілкування. Можливо, думали, що швидко погодиться. Слідчі ж твердять, що ще з 2011-го він збирав якихось людей. Хоча тоді він служив в армії і звільнився 2012-го.

Арсен — один з Ялтинської шістки. Ще у сімферопольському СІЗО в нього були негаразди зі здоров'ям, робили операцію. Зараз проблеми з тиском, рука й половина обличчя німіють. Можливо,

був мікроінсульт. Для Арсена я – як мама, бо на дев'ять з половиною років старша за нього, тому змалку його виховувала. Завжди брата «прикривала» в дрібницях.

Востаннє бачилися на суді. Сказав триматися. Він з дружиною – фахівці у харчовій промисловості, закінчили технікум. Ми хотіли відкривати з ним власну справу. І досі сподіваємося.

Бабуся і дідусь родом з Гурзуфа. Там наша батьківщина, але після депортації родину виселили в Таджикистан. Повернулися в 1987-му. Арсен вже в Криму народився. Мамин будинок – біля скелі Червоний камінь. Це дуже красиве місце, одразу за будинком – ліс. Краєвид на море. Можна бачити усі святкування в Артеку, салюти. Сидиш на кухні, п'єш каву, радієш цій красі.

Нам сказали, що ми маємо говорити про Арсена, якщо мовчатимемо – це ні до чого не призведе. Тому маємо зустрічатися з людьми, розповідати, як це все сталося.»

Ми в «Кримському домі» у Києві, на стіні знаходимо фото з тим самим краєвидом на Адалари, про який говорить Сусанна. З кожним із рідних обіймаємося на прощання, кожен запрошує до себе додому в Крим і каже, що чекатиме. Обіцяю приїхати. Вони ж поспішають – вже приїхав водій, який хоче виїхати з міста ще засвітла. На них чекає ще ціла ніч в невеликій марш-рутці до Сімферополя, Бахчисарая, Ялти. Вони дуже сподіваються, що приїхали не дарма, що їх почули.

РОЗДІЛ 7

САМОТНІСТЬ

жовтень 2018

Керч

Місто могильної тиші

Вирушаємо в Керч. Напередодні, 17 жовтня 2018 року учень Політехнічного коледжу Влад Росляков убив 20 та поранив 70 людей, покінчивши життя самогубством. Це найбільший масовий розстріл у навчальному закладі, що коли-небудь ставався на території Європи, і перший в історії України. Найшвидший спосіб дістатися з Києва — авто. Наша маршрутка їде швидко, та після Умані дорога геть погана і стає ще гіршою за Вознесенськом, Южноукраїнськом, і тим паче за Миколаєвим та Херсоном. Виїхавши з дому о 7-мій ранку, ми добираємося до адмінкордону з Кримом затемна. Автівка має обережно оминати розставлені в довільному порядку бетонні брили на під'їзді до КПВВ, яких зовсім не видно у тумані. Піший перехід через російських прикордонників займає це ще добрих дві години, а потім ще дві години біля Сімферополя. А там ще майже чотири години у Керчі — фактично найвіддаленішій точці півострова. Абсолютно кожен метр траси з Сімферополя — а це 215 км — позначений знаками «ремонтні роботи». До квартири, де зупинилися, дісталися близько 4 ночі — через 21 годину. Уже рано-вранці — сьогодні субота — маємо бути на цвинтарі, мають прийти родичі на могили дітей. Перших загиблих ховали саме тоді, як ми були в дорозі. Увесь

час, ловлячи мережевий сигнал, читаю, що відбувається у Керчі. Російських журналістів в анексований Крим приїхало чимало – прямий рейс із Москви летить дві з половиною години. На добу тільки зі столиці Росії виконується понад тридцять польотів. Ми, звісно, ніяк не можемо покладатися на російські ЗМІ, тим паче пропагандистські, федеральні. Натомість журналісти кількох невеличких місцевих керченських видань і самі оговтуються від шоку – багато хто знав батьків і жертв, тож мають бути обережні у спілкуванні з українськими медіа. Все ж, хай і не готові спілкуватися під запис, допомагають підтвердити певні факти – кількість загиблих, поранених, інформують, що з ними.

Окрім найголовнішого – смерті дітей і намагання з'ясувати, що сталося, і як людям жити далі – дорогою думаю, що просто не може бути так, щоб у день найбільшої трагедії в історії міста туди не приїхало жодне медіа з материкової України.

Я перечитую повідомлення в спільнотах соцмереж про паніку в місті й усі можливі теорії змов – від українського сліду до участі кримських татар. Ще більше в інтернеті (українському і російському) обговорюють те, що вбивця, який розстріляв студентів, був не один. І що 18-річний Владислав Росляков не міг організувати вибух сам.

На цвинтарях, – а ховають загиблих на різних кладовищах, як у самому місті, так і в селах на околиці, – жодних чуток, розмов чи пересудів. Могильна тиша. Така, що й за десятки метрів чути моторошний скрегіт лопат, коли копають свіжі могили. Люди просто мовчать, адже пояснити, чому найбільше в історії України та Європи масове вбивство в навчальному закладі сталося саме в їхній громаді, раціонально не вдається.

Ті, хто вже поховав своїх дітей, наступного дня йдуть на поминки, а після того – на похорони друзів своїх же дітей. На старому центральному цвинтарі – 9 свіжих могил. «Ви з Києва?

Певно, краще йдіть геть, ми найпевніше не будемо говорити», – озивається активний чоловік, він намагається заспокоїти близьких. Водночас пропонує їжу – пом'янути. Здається, тишу на цвинтарі прорізає лише його голос.

Вікторія – вродлива спокійна жінка, мовчки вдивляється в обличчя доньки Аліни на фото, прикріпленому до хреста. 16-літня Аліна Керова займалася в модельній школі, а ще дуже добре малювала. У Політехнічному коледжі навчалася на другому курсі. Про трагічні події того дня матері повідомили телефоном. Відтак кілька годин вона їздила моргами.

До Вікторії підходить чоловік – він родич загиблої Аліниної подруги. Жінці легше розповідати історію іншої трагедії, аніж про свою доньку: 17-річну Віку Демчук – подругу Аліни – везли на термінове лікування до Москви, туди забирали важкопоранених. Дівчині ампутували ногу, але шанс на порятунок залишався. Віка померла на борту літака, ставши наразі останньою – двадцятою жертвою. Хлопець Віки, дізнавшись про загибель дівчини, намагався покінчити життя самогубством і вистрибнув з вікна. В нього зламаний хребет. Юнака відправили у лікарню Краснодар.

За кілька годин ми побачимо матір Аліни на похороні Віки. Дівчинку ховатимуть на іншому цвинтарі на околиці Керчі,

Емоційно виснажені родичі не хочуть уваги медіа. Самі ж медійники також не наважуються підходити. Стоять осторонь і перепитують колег, чи готові родичі говорити.

«Усі також побоюються, що якусь інформацію перекрутять, використають не так. Ви ж знаєте, як воно зараз. Усе ж дуже складно повірити, що субтильний хлопчик так методично розстрілював інших дітей», – каже нам жінка, що прийшла на похорон. Вона сама підійшла і перепитала, чи я з «Громадського».

Питання, чи втратила вона когось зі знайомих, недоречне. У місті зі 150 тисячами населення є багато таких, у кого по-

страждали рідні, адже Політехнічний коледж – це один з найбільших навчальних закладів Керчі.

Рудену Джурану трохи менш ніж за місяць виповнилося б 16. Поховали його найпершим, наступного дня після стрілянини, 18 жовтня. Він із мусульманської родини й мешкав у селищі Горностаївка, що на захід від Керчі. Коли ми туди доїхали, до нас вийшов Бахтіяр – дядько загиблого студента. Батьки не в стані говорити.

«За 48 років у мене не було й сивої волосини. І от усе одразу. Руден мені не племінник, він мені син, я його виростив, на своїх грудях колихав, щоліта він був у мене. Він був така дитина – тихіше води, нижче трави, – каже чоловік, тримаючись за серце. – Я весь час на “Валідолі”, що вже там батьки...»

Ми відходимо трохи далі від будинку, щоб навіть своєю присутністю за парканом не бентежити сім'ю. Все ж дружина Бахтіяра категорично забороняє чоловікові говорити з журналістами. Я не розумію кримськотатарську, але ясно, що вона вкрай стурбована. Наш водій – кримський татарин – згодом переклав, що дружина страшно боїться переслідувань. Однак Бахтіяр вирішує домовити. Мені знову перекладуть – він розуміє, що ми приїхали здалеку, і не може відмовити українцям.

«Я особисто бачив 7 гелікоптерів і вірив, що Руден на одному з них, бо його ж не було в списках ні живих, ні поранених. А потім уже вночі бачу – швидка. І в мене все оніміло, я зрозумів, що це все». Бахтіяр працює на автозаправці, він бачив, як містом буквально «літали швидкі». Власне так і вбраний в спецодяг побіг розшукувати племінника. Чоловік у деталях описує травми, які отримав хлопчик – Руден потрапив в епіцентр вибуху.

Хлопчик щойно вступив до політеху, вчився на електрика. Його старший брат Рінат також учився в коледжі, але пішов з обі-

ду. Уже потім, як переповідає дядько, почув вибух. Глухий, а зовсім не такий, як показують у кіно. Вадима Рослякова – убивцю – старший брат Рінат згадав, але розповідав сім'ї, що той був геть непримітний, хлопця взагалі саме мали виключити з технікуму.

«Все ж у цій ситуації є герої», – продовжує чоловік, і згадує про молодого викладача, який до пізньої ночі розшукував своїх студентів.

Ліля – сама з героїв. Навчалася в медичному коледжі, що розташований упритул до головної лікарні, куди спершу привозили потерпілих. Уже згодом важкопоранених перевезли до Сімферополя й Москви.

Попри те, що всі лікарі міста, зокрема й приватні (як нам підтвердив один з медиків), згуртувалися, рук бракувало. Тож студентів третього і четвертого курсів медичного коледжу викликали для надання першої допомоги.

«Приїхала чергова машина, потім сказали, що привезуть тяжких. Там було дуже-дуже багато крові. Один із моїх однокласників на руках ніс поранену на шостий поверх. Нам потім сказали, що дехто з тих, кому ми хотіли допомогти, помер. Я бачила дівчину без рук і ніг. Ми ж насамперед мали допомагати тим, у кого менші поранення.» Дівчина не говорить нічого, щоб могло видатися суперечливим чи небезпечним, та все ж воліє, щоб журналісти не показували її обличчя.

Лілі 18 років. Тож ті, кого вона рятувала, по суті її однолітки. *«Звісно, страшно. Ми весь час думали, що могли опинитися на їхньому місті. Та найстрашніше, що я не можу уявити, чи пережила б моя мама, якби таке сталося зі мною.»*

У всіх навчальних закладах Керчі в перші дні після розстрілів не було занять. Уроки мають поновитися в перший понеділок після трагедії, що сталася у середу напередодні.

У Політехнічному коледжі навчання теж планували відновити, але в інших корпусах. Місцевим складно уявити, як це – повертатися на місце трагедії.

Навпроти коледжу – відділок МВС.

Довкола повно поліції, чергують десятки поліцейських автівок. Загалом у місті на третій день після трагедії не заблоковані вулиці й не видно багато людей у формі.

Біля коледжу поліцейські самі підходять і вказують, звідки дозволено робити фотографії головної будівлі.

На розі – власноруч зроблений меморіал з квітів, іграшок і свічок. Днем раніше тут лишали малюнки й листи, фарби на яких розтеклися від вранішньої роси. Можна прочитати слово «дружба». Суботнього ранку безупинно приходять люди. Кладуть квіти, плачуть чи просто мовчать. Майже не розмовляють між собою та йдуть геть. Сивий чоловік пояснює – сам колись тут учився. Підлітки приходять зі старшими, більшість із них тутешні студенти. Батьки не бажають, щоб їхні діти говорили з журналістами. Та й самим нічого сказати. Переважно чуємо: *«Що може бути гірше, ніж ховати дітей?»*.

Попри всі дописи в мережі, ні серед присутніх на цвинтарі, ні біля училища майже не згадують Влада Рослякова, від рук якого загинуло 20 людей, постраждало 70, до 45 перебувають у лікарнях, 25 із них – підлітки, десятеро – в тяжкому стані.

У Керчі офіційно завершилася триденна жалоба. Але місто ніби розуміє, що горе, як і мовчання, тут іще триватиме.

«Ми тут — найкращий ОМОН»

«Ми тут — найкращий ОМОН. Але прийшли перевірити, як працює охорона. Те, що поставили поліцію — це добре. Ніби стоятимуть до кінця тижня, а як далі — поки що не пояснюють. Але дітям потрібен соціум», — говорить мама першачка біля керченської школи №17, що розташована в кількох сотнях метрів від Політехнічного коледжу — місця убивства. Біля кожного навчального закладу — двоє співробітників Росгвардії. Так починається робочий тиждень в Керчі після трагедії, що забрала життя 21 людини, в якій постраждало близько сімдесяти. Переважно підлітки.

У розмові між собою молоді матері нарікають, що вже через три-чотири дні після їхньої найголовнішої трагедії про неї нагадує «лише рухомий рядочок в новинних стрічках федеральних телеканалів». У новинах — нові катастрофи. З одного боку — все вже сталося. Попри те, що розслідування має тривати, зрозуміло, що відбулося. Бракує відповідей на найпростіші питання: що далі? Як із цим всім жити? Що насамперед потрібно родичам, а так само дітям, які стали свідками кровопролиття?

Після подій у коледжі школи в Керчі працювали, хоч у деяких класах було по семеро дітей. Але чи вести своїх дітей

у школи, чи відпускати в технікуми? Чи безпечно там? Чи краще лишатися вдома? Чимало жителів міста наступного дня після трагедії взяли вихідний, але ж однаково доведеться виходити на роботу. Тож якщо не школа, то діти будуть вештатися містом, або *«ще гірше – сидіти вдома у соцмережах»* – як каже мені один із мешканців Керчі.

«А ви скажіть, як жити? Що робити далі? – питанням на питання відповідає чоловік. – Я до своєї внучки намагаюся до-стукатися і пояснити, що реальне життя не в інтернеті. Їжі там точно немає. Я от у дитинстві весь Крим пішки обходив. А зараз усі діти в мережі.»

Життям у мережі лякають не лише тому, що буцім-то саме в інтернеті Влад Росляков дізнався, як зробити вибухівку, якою вбив однокурсників. На цей час «Роскомнадзором» вже заборонено відео вибуху, записане на камери спостереження. На останньому відео, оприлюдненому напередодні російськими каналами, нібито видно ще одного хлопця, але, окрім домислів, це зображення не дає додаткової інформації. Все ж подекуди відео з камер таки допомагає розібратися в ситуації. Скажімо, на деяких кадрах видно, що Росляков мав схованку посеред гаражів. З інтерв'ю подруги його мами випливає, що хлопець три роки підпрацьовував влітку, щоб заробити на гвинтівку.

Найбільше керченців лякають групи в мережі «ВКонтакте», в яких спілкуються підлітки, і де з'являються облікові записи від імені Влада Рослякова. Ще один виклик – як говорити з дітьми про цей злочин. Керченські медіа підтвердили, що з Москви приїхала група психологів, які працюють з родинами.

У Політехнічному коледжі в понеділок, 22 жовтня, навчання не відновилося. На роботу вийшли тільки викладачі. Самі співробітники не можуть точно сказати, чи поновлять заняття у вівторок, чи в середу. Та в будь-якому разі відбудуватимуться вони

в іншому корпусі. Будівля, де стався вибух, розтрощена. А головне – там тривають слідчі дії, корпус огорожений.

Ми приїхали до коледжу десь за пів години до початку занять, які так і не відновилися. Тут також молода місцева журналістка – та сама дівчина, яку зустріла на цвинтарі. Тільки ми намагаємося підійти ближче до будівлі і щось розпитати – приєднується і вона, гуртом простіше. Я – наскільки це може бути доречним – професійно їй заздрю: вона ж з Керчі, тож їй легше розпитувати, говорити з людьми. Не треба відповідати на питання, звідки ви. Звісно, в атмосфері тривоги й жалоби, якою оповито місто, і без того перелякані кримчани не зовсім розуміють, як реагувати на українських журналістів.

Поки ми просто чекаємо і роззираємося довкола, все ж думаю, що за останні п'ять років після Майдану і початку війни ми з оператором таки часто працювали на масових похованнях і говорили з рідними загиблих в трагедіях, тож маємо цей жахливий досвід.

«Що відбувається?» – впевненою ходою наближається до нас кремезний журналіст з камерою російського «Первого каналу». Здається, він тільки приїхав до Криму, змінивши колегу. Поводиться по-господарськи й намагається розпитати, що ж коїться. Кореспондентів небагато – більшість росіян поїхала геть одразу після офіційної церемонії прощання з жертвами, коли було оголошено день жалоби. (На материковій Україні день жалоби оголосила Тернопільська область).

Кореспондентка з Керчі мовчить. Я ж вказую, що висока струнка жінка, що пішла в напрямку ОМОН – це Ольга Гребеннікова, директорка навчального закладу. Вона не була на місці під час вибуху і розстрілу – поїхала незадовго до того, як усе сталося. Директорка прийшла на роботу в понеділок о 8:30. Про щось говорила із колегами, довго спілкувалася з правоохорон-

цями. В строгому одязі, на підборах вона виглядає, як людина в жалобі.

«*Читайте все в новинах – оце і є мій коментар*», – категоричного відмовилася від розмови з нами.

Не відреагувала вона і на московського журналіста, який так само безуспішно намагався поговорити з ОМОНОм і зайти всередину. Все ж його відносна нахабність і впевненість дозволяє і нам знімати зблизька. Вдягнені в форму «Росгвардії» бійці сприймають москвича майже як представника влади. Зрештою, по суті він ним і є.

Загалом викладачам не рекомендовано комунікувати з журналістами, як і всім, хто міг щось знати, – батькам, студентам, свідкам. Цими днями ФСБ спілкується і з колишніми студентами, яких із технікуму раніше відрахували.

Віталій Єгоров з дружиною приходять за документами. Їхня 20-літня донька Яна – на лікуванні в Краснодарі. Туди перевели більшість поранених, а тих, хто в критичному стані, доправили до Москви. Це ми також підтвердили, пішовши в лікарню, куди спершу привозили потерпілих.

Яні Єгоровій перебило ноги, але лікарі кажуть – ходитиме. Батьки прийшли забрати паспорт і кредитні картки. В день вибуху загубили документи багатьох дітей. Невисокий, середніх літ, просто вдягнений чоловік, схожий на будь-якого втомленого робітника, чомусь емоційно наголошує, ніби соромлячись, що *«компенсацію оформлюватиме тільки для доньки»* і ні нащо не претендує.

Загалом, за даними окупаційної влади Криму, родини загиблих отримують по 1 мільйону рублів (близько пів мільйона гривень). Збирають кошти і самі жителі. Якщо пройтися містом – мало не на кожному банкоматі впадають у вічі написи: *«Офіційний збір коштів постраждалим і родинам загиблих в Керченському Політехнічному коледжі»*.

В анексованому півострові працюють спеціально створені для Криму російські банки або ж підрозділи тих фінансових установ, яким байдуже до міжнародних санкцій.

«Ви не думайте, що знайдете когось особливого – готового говорити. Тут, у місті, однаково травмовані усі», – каже співрозмовниця.

«Має бути якась межа, щоб ми не вдавали, ніби нічого не трапилося, але ж потрібен час, щоб отямитися», – замислюється чоловік, що прогулюється з дружиною вулицею. Поки ми розходимося, подружжя між собою починає дискутувати, чи був Влад Росляков один.

У місті виникає відчуття неоднозначності, але й уявити, як має бути інакше – складно. З одного боку, можна сказати, що людям набридла увага. З іншого – є потреба виговоритися.

Упродовж години ми змогли записати на відео коментарі менш як десяти людей. Звісно, без камери спілкуватися простіше. Ніхто не питає, звідки ми приїхали.

На пішохідній вулиці Леніна, що веде до Керченської набережної, ми єдині журналісти з камерою. Наприкінці жовтня ще тепло. Довкола чимало підлітків: деякі таки втупилися в екрани смартфонів, інші – катаються на скейтбордах і велосипедах. Біля обеліска «Місту-герою Керчі» – квіти і чимало іграшкових плюшевих ведмедиків. На монументі – і давньоруська назва міста «*Кърчевъ*», і грецький напис «*Παντικάλειον*» – Пантікапей. Засноване в 6 столітті до нашої ери давніми греками, місто на місці Керчі було столицею Боспорської держави. Попри те, що це не зовсім відповідає грецькій міфології, в деяких джерелах пишуть, що саме в Пантікапеї народився Геракл. 2017 року Вчена рада Інституту археології Російської Академії наук визнала анексовану Керч найдавнішим містом Росії. (Доти таким

вважався дагестанський Дербент, що дуже пишався статусом, який враз втратив після анексії Криму). Поруч – один з найстаріших на півострові храм Іоана Предтечі, який звели із сірого каменю і банею з червоної черепиці – як у давніх візантійських церков. Таких в Україні дуже мало.

Керч – портове й промислове місто, що простягнулося уздовж моря. Перші дві доби ми їздили околицями, поміж цвинтарями та лікарнями. Натомість у центрі зауважую, наскільки це справді красиве місто. У Керчі я вперше. Сюди не доводилося приїздити на відпочинок – занадто далеко, до того ж є ще Південний берег Криму. Після анексії бракувало часу – далека дорога. І навіть коли починалося будівництво мосту, місцеві казали: *«Навряд чи зможеш щось побачити»*.

Щойно збудований Кримський міст видніється в тумані з гори Мітрідат, на яку підіймаємося відомими сходами. Розташована на самісінькому сході анексованого півострова, Керч у ці дні все ж виглядає особливо далекою і ще більш ізольованою від усього світу.

* * *

Щойно я повернулася з Керчі до Києва, більшість співрозмовників одразу почали переповідати мені чергову конспірологічну версію про стрільянина, підібрану з інтернету чи прислану знайомими знайомих. Я не встигаю навіть відповісти на їхнє питання *«Що там?»*, як мене одразу переконують, що Влад Росляков не міг бути один, а вся інформація засекречена; Керч в облозі ФСБ, і місто охопила паніка, тоді як загинув і поранених куди більше, ніж вказують ЗМІ. В коментарях, які пишуть після відеорепортажу з цвинтаря, мені надсилають якісь нові кадри-докази «злочину», бо «все було не так». На них заледве

можна розгледіти бодай щось. Згодом ніякі альтернативні версії справи, як і більша кількість жертв, не підтвердяться.

Ані в Україні, ані в Росії, що окупувала й контролює Крим, фактично немає фахівців, які мали досвід роботи саме з такими злочинами – стріляниною в однолітків у школах. Іноземні медіа, які через анексію майже не приїздять до Криму – дуже довго добиратися з Києва у дозволений спосіб, тоді як українське законодавство забороняє перельоти з Москви – також майже нічого не пишуть. Тож в часи, коли будь-який подібний злочин транслюється наживо мало не цілодобово, керченської стрілянини у світі ніби не існує.

Найбільше таких випадків ставалося в США. Списуюся з американським журналістом Дейвом Калленом, автором книжки «Колумбайн» – головного дослідження про масову бійню в школі міста Колумбайн, у штаті Колорадо, де 1999-го загинуло 12 учнів і викладач. Цей випадок вважають початком феномену масових убивств підлітками своїх однолітків у навчальних закладах. Тоді двоє учнів старших класів – Ерік Гарріс і Ділан Кліболд – заклали бомби у ідальні школи, та коли вони не спрацювали, хлопці почали розстрілювати учнів і вчителів. Після цього Ерік і Ділан скоїли самогубство в бібліотеці. Цим же злочином міг надихнутися і кримчанин Влад Росляков. Медіа звернули увагу, що перед тим, як почати вбивати, він перевдягнувся в білу футболку, чорні штани й високі черевики – одяг, максимально подібний до вбрання Еріка Гарріса. Росляков також заклав вибухівку в ідальні – тільки в нього вона таки спрацювала. Потім Владислав розстрілював людей у коридорах, а відтак скоїв самогубство в бібліотеці, вистріливши собі в підборіддя – знову ж так само, як Ерік Гарріс.

Американський письменник, який погодився на інтерв'ю, знаючи, що я повернулася з Керчі, розповідає, як одним із

перших прибув до Колумбайна – через 4 години після вбивства. Потім 10 років працював над книжкою, де показав: така стрілянина в школі зазвичай не пов'язана з готичною культурою чи шкільним цькуванням. Загалом такі злочини не мають нічого спільного з політикою. В усіх випадках місцеві мешканці та поліція спершу відмовляються вірити, що діти можуть убивати інших дітей, поширюють конспірологічні теорії, підозрюють правоохоронців чи владу у змові. Правдою виявляється, що вбивали діти – або одна людина, або двоє спільників, зрідка трое. Щоразу вони робили це без сторонньої допомоги.

Я розпитую, як можна запобігти трагедіям. Є застереження, що такі злочини, висвітлені медіа, можуть створити ефект доміно – спонукати іншого підлітка до подібних вчинків. Письменник знову пояснює, що не тільки відлюдько, а й товариська дитина може влаштувати стрілянину в школі. Учителям, близьким, одноліткам варто дослухатися до жартів про вбивство, адже майже всі підлітки, що стали вбивцями, попереджали про свої наміри. Він аналізує помилки американського уряду, який спершу ввів правило, що будь-яку дитину, яка сказала щось на кшталт «Я вас всіх уб'ю», могли затримати. Отже, однолітки стали боятися говорити про свої підозри.

Розпитую про поради батькам і вчителям: як поводитися з дітьми, які пережили трагедію. Замість перенасичувати опікою, Кален радить дати можливість дітям побути разом із людьми, які теж це пережили й отримали такий досвід. Окрім того, Кален наголошує: «*Медіа повинні зробити історії дітей, що пережили, цікавішими за історію вбивці*», а держава – організувати гарячі лінії, куди могли б телефонувати вчителі й батьки.

Такі поради видаються надзвичайно корисними, а головне – простими. Найбільше я хочу, щоб чужий і досі невідомий нам досвід допоміг дуже конкретним людям – родинам в Керчі, дітям, які побачили це жахіття, і колегам, з яким познайомилася

там. Я так само розумію, що все ж навряд чи вони про це дізнаються, чи прочитають матеріали після нашої розмови – хоча текст є у вільному доступі в інтернеті, насправді в нас із керченцями немає спільного простору для спілкування.

«Медіа повинні зробити історії дітей, що вижили, цікавішими за історію вбивці», – повторюю собі головну рекомендацію Калена. Після останніх масових розстрілів у США замість того, щоб постійно розповідати про вбивцю, який домігся уваги, якої так хотів, журналісти розповідали про інших дітей, достойних згадки.

Ми будемо марно намагатися детальніше написати про 20 загиблих дітей і згодом зв'язатися з їхніми батьками, однолітками. І досі в Вікіпедії лишатимуться тільки імена, прізвища, й вік двадцяти загиблих на день смерті. Є хіба кілька історій, поспіхом зібраних у перші дні після трагедії.

РОЗДІЛ 8

РОЗЧАРУВАННЯ

березень 2019

Сімферополь – Севастополь –

Бахчисарай – Ялта – Алушта – Скалисте

«Якщо російський прикордонник питає, куди їдемо, так і скажемо – в Керч. Розпитуватиме довше – просто відповім: «Дітей вбили. Хіба не зрозуміло, чому журналісти мають бути там? Побачимо, чи заперечить», – пояснювала оператору перед попередньою подорожжю до Криму. Тоді після відповіді «В Керч» нічого більше не питали. Все ж щоразу, переходячи КПП, тривожно: чи пустять? Ставтимуть багато питань? Найчастіше мені щастило. Досі найнеприємніший досвід переходу через адмінкордон – коли водій маршрутки не дочекався, поки ми поговоримо з російськими прикордонниками, і без попередження поїхав геть. Ми взимку серед ночі лишилися посеред дороги – дрібниця проти того, що відбувається в Криму.

Якось доволі юний російський прикордонник просив показати відео, що ми його знімали – в нас були красиві кадри моря. Почувши фразу українською, перепитав, чи дозволяють українським медіа говорити російською, чи в нас це заборонено.

Щоби підтримати розмову цікавлюся, чи зустрічають вони на кримських КППВВ знаменитостей. Незадовго до того мої знайомі переповідали, що переходили адмінмежу з боксером Олександром Усіком – його батьки, як і багатьох інших,

лишаються в Криму. Прикордонник Усіка не бачив, зате бачив Софію Ротару, котра «ну геть не схожа на свою фотографію в паспорті».

Російські силовики сидять у будиночках, де співбесіду можуть проводити одразу три людини. З роками їхні робочі місця «обрастають обладнанням»: комп'ютерами, телефонами. Автомобілісти проїздять окремо. Для пішоходів – довга вузька стежка, огорожена тонким високим парканом. Кримчани переповідають чутки про те, що вся нейтральна територія буцімто нашпигована вкрай чутливими мікрофонами, які записують усе, що говорять ті, хто подорожують, і що усе ніби прослуховується в режимі реального часу. Це виглядає малоімовірним, зважаючи на всю інфраструктуру довкола. Однак сама переповідаю це кожному оператору, з яким їдемо, і пропоную про всяк випадок просто мовчати.

Щороку бачу, як огорожа стає більшою, паркани вищають, укріплюються споруди з вагонки довкола. Здається, саме там між змінами розміщені прикордонники і, певно, співробітники ФСБ. На п'ятий рік після анексії на частині нейтральної території, яка ближча до росіян, уздовж дороги поставили ліхтарі. Раніше, після двадцяти хвилин пішки вночі під зорями, виникало відчуття цілковитого безлюддя цього місця. На мить це видавалося навіть романтичним. З українського боку освітлення немає. Хіба нарешті на українському боці з'явився туалет – на російському він був давно*.

* Наприкінці 2019-го на адмінкордоні Криму з Херсонською областю були відновлені два з трьох КПВВ – «Каланчак» та «Чонгар». Там чимало туалетних кімнат, митний і паспортний контроль можна проходити не на вулиці, а в закритих приміщеннях. За даними Державної прикордонної служби України, за 9 місяців 2019 р. в обидва боки адмінмежу перейшло понад два мільйони людей.

На відміну від захопленої росіянами частини, відгородженої шлагбаумами і забудовою, тут звичайний блокпост і кам'яні брили. Щоб показати документи при в'їзді чи виїзді, не треба нікуди заходити. Черга надворі – і коли сніг, і коли дощ. Головне питання до громадян – чи літала людина з/до Криму літаком з Москви або навпаки. Це одне з найчастіших порушень. Якось довелося довго слухати моряка, який геть наївно пояснював, що це не його вибір – крюїнгова компанія часом купує їм рейси з Москви (і тоді він має летіти так), а інколи – з Києва, тож питання до роботодавця. Побачивши його на зупинці, згодом почую, як він обурюватиметься, що мав дати хабаря (кілька сот гривень). Часом складається враження, що довкола всі у той чи інший спосіб порушували законодавство, пов'язане з переходами. Насамперед офіційних автоперевезень між Кримом та рештою України не мало би бути. Право на переїзд мають лише приватні особи в приватних автомобілях. Але очевидно, що сотні тисяч людей не мають власних машин і майже ніхто не може дозволити таксі на одну родину. З іншого боку, легальної альтернативи – як люди, що жили в Криму і мають там родини, або продовжують жити в Криму і хочуть приїхати на материк – не було запропоновано. Але в часи найжахливіших воєн не було такого, щоб люди просто переставали подорожувати. Тож річ не в тому, щоб категорично щось заборонити.

Є й інша «сіра зона»: і в Україні, і в Росії заборонене подвійне громадянство. Київ не вважає законними російській паспорти, видані в Криму. Але й мати той паспорт не заборонено – це такий собі «аусвайс». Чіткої позиції, що це дозволено – теж немає. Російські прикордонники дуже добре знають, що, отримавши паспорти РФ, кримчани не викинули українські. Тому чую, як прикордонниця монотонним голосом втовкмачує літній жінці: *«Запам'ятайте: тут у нас показуйте російський паспорт, а на тому боці – український, а не навпаки. Ну чого ж ви всі*

Загублений острів

показуєте обидва одразу?!». Говорить вона це так, ніби вкотре повторює офіційне оголошення.

Думаю, що непоганий прибуток має маленька чи то крамничка, чи то кафе, яка разом служить автостанцією. Нарешті з контрольованого Україною боку неподалік митниці можна зігрітися. Щоразу перетин КПП припадає на ніч, нерідко мої поїздки відбуваються взимку чи ранньої весни, тож інстинктивно знаю: дорога через Перекоп – місце крайнього холоду. Щоразу чекаю на водія, який проходить автомобільну чергу, і пробую перекопати себе, що такі скромні, категорично незручні умови для людей, що прямують з Криму й у Крим, варто пояснювати тим, що це – псевдокордон, якого просто скоро не має бути. Ну, й здається, свої прикордонники безпечніші. Але щоразу зізнаюся: це просто виправдання.

Антиутопія, що стала реальністю

Двоголовий орел із серпом та молотом на схрещеному гербі Росії та СРСР. Над ними – російський триколор, той самий, що його Володимир Путін ще 2009 року передав байкеру на прізвисько Хірург, аби той відвіз його до Севастополя. Цю конструкцію підіймають під звуки радянського гімну і, згадуючи Донбас, сирійську Пальміру й Карабах, проголошують П'яту імперію. Звісно, російську. У такий спосіб біля Севастополя на базі «Нічних Вовків» відзначають п'яту річницю анексії Криму Росією. Її тут називають «Кримською весною». Кримські «ополченці», козаки, чоловіки в уніформі «Беркута», серед яких один із нашивками «Новоросія», чорносотенці, молодь із прапорами «Севастополь наш» і байкери з Росії, а ще – з Сімферополя і Севастополя. Ми потрапляємо у світ антиутопії. Антиутопії, що стала реальністю.

16 березня 2019 року – п'ятиліття так званого «референдуму». У Криму офіційний вихідний, так само, як і 18 березня, коли Держдума РФ оголосила «возз'єднання Криму з Росією».

Урочисті гуляння почалися з 15-го. До півострова з Росії приїхав очільник Держдуми В'ячеслав Володін, який почав вимагати

від України «компенсацію за анексію» з 1991 року. Дістався сюди і лідер ЛДПР, російський націоналіст Володимир Жириновський.

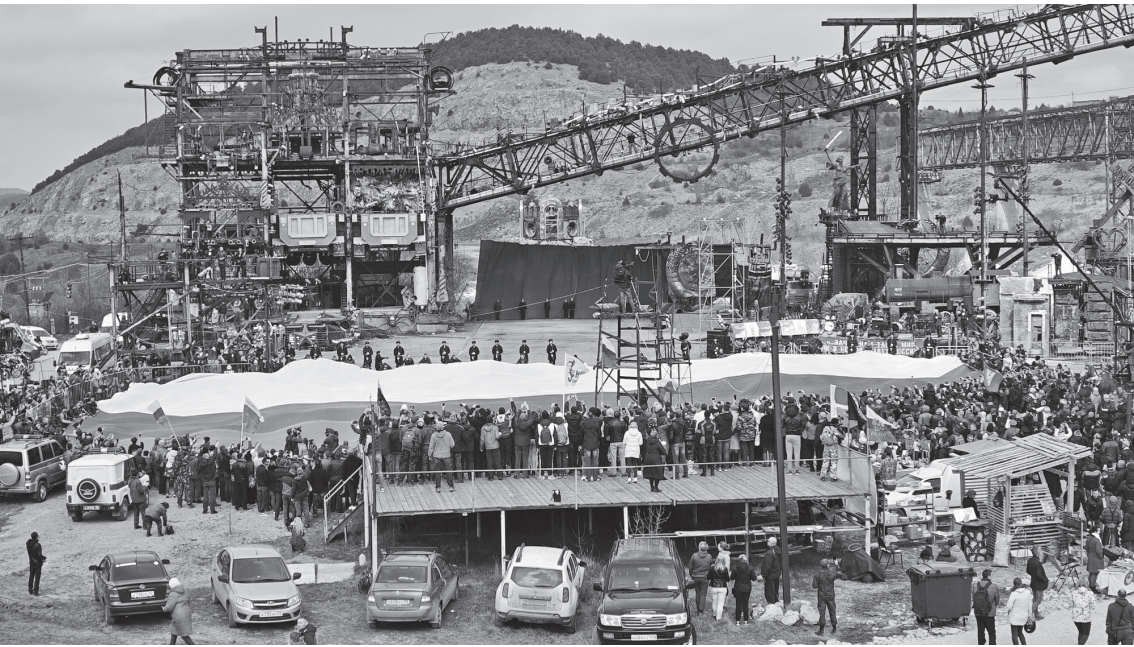
Та з динаміків кримських радіостанцій найчастіше лунає маловідоме прізвище – Тьеррі Маріані. Це колишній французький депутат, який очолив невелику французьку делегацію (11 людей). Окупаційна і російська влада воліють усіляко підкреслити, що тут є й іноземці, які підтримують анексію. Та все ж це не робить Маріані впливовим.

У Ялті на площі перед пам'ятником Леніну першачків приймають до «Юнармії» – це створена 2016 року в Росії організація, де дітей навчають «патріотизму». Прес-служба окупаційної Ялтинської міськради звітує про 200 школярів, що «пройшли посвячення».

«Нинішні новобранці – особлива каста. Вони – носії переживань і знань 2014 року. Події «Кримської весни» показали, що таке російський характер, воля й єдність народу», – процитує прес-служба слова начальника Генштабу Юнармії Романа Романенка – російського космонавта, полковника ВС РФ і депутата «Єдиної Росії» від Амурської області, що на Далекому Сході Росії – майже за 9 тисяч кілометрів від Ялти.

Біля імпровізованої сцени і військових автівок чоловіки в уніформі мають нагадувати про так званих «зелених чоловічків» – як називали російських військових 2014-го. Вони дійсно надзвичайно схожі на тих, що захоплювали українські військові частини. Зараз чоловіки охоче фотографуються. Щоправда, вдягнені в маски – але цього разу це частина вистави.

Ми ж прагнемо побачити так звану кульмінацію – химерне байк-шоу на горі Гасфорта поблизу Севастополя. Це історичне місце боїв Кримської війни та Другої світової. Нині тут розташована база «Нічних Вовків» – російського байкерського клубу,

який 1989 року створили на зразок американських байк-клубів, а тепер клуб підтримує російських націоналістичних політиків і вважається обов'язковим атрибутом «Русского мира». Очільник байкерів заснував російський рух «Антимайдан», який долучився до анексії Криму.

За задумом, в цей день до Криму мають з'їхатися мотоциклісти з усієї Росії. Спершу зупинитися в Сімферополі, а вже перед самим озером їх зустрінуть байкери з Севастополя. Тоді об'єднана колона на чолі з «Хірургом» – Олександром Залдостоновим – приїде до озера.

Із Севастополя до Гасфорти – 25 км. Вийшовши з таксі, нам біля залізних воріт бази вовків трохи лячно. Довкола козаки в папах та кремезні чоловіки в уніформі. Усі як один з георгіївськими стрічками. Нас двоє дівчат: я й операторка. Сподіваємося, що непримітні. Міцно тримаю за телефон. Другий про всяк випадок схований в рюкзаку.

Одразу за велетенськими залізними ворітьми – закинута бетонна будівля з великим плакатом «Севастополь-Сталінград – міста-побратими». Тут російський герб, червона зірка і копія пам'ятника радянському воїну, як у берлінському Трептов-парку. Трохи далі – скульптура «Робітника й колгоспниці». Все схоже на декорації з такого собі російсько-радянського стім-панк-фільму. Нервово жартуємо між собою, що це такий собі *Burning Man* «Русского мира». От тільки насправді нам геть не смішно. Перед нам хай і бутафорська, але чимала шибениця з написом «за зраду». І здається, немає жодних інтерпретацій, що тут вважають зрадою.

З гори відкривається краєвид на озеро, де на дійство вже чекають глядачі – колона з Сімферополя затримується на кілька годин. Біля берега гігантська сцена з металевих і частково заіржавілих конструкцій. Під нею – польові кухні, готують шашлики.

Пропоную колезі щось з'їсти – насамперед, щоб розчинитися у натовпі. У неї ж, здається, немає апетиту.

– *А от ми тут на фото, дивись, ось моя голова, –* четвірка бороданів в строкатих уніформах розглядає фотографії, зроблені в березні 2014-го біля блокпостів. Тут влаштована своєрідна виставка.

– *А ви тут є?* – втручаюся в розмову.

– *Ну, мене не дуже видно, я ночами стояв.*

– *А що, нас тепер покажуть по 5-му каналу? Чи потім фото на «Мілітаристі» з'являться?* – кажуть один одному, фотографуючись, до нас. – *Тобто, «Миротворці».* Весь час їх плутаю, – називає сайт, пов'язаний з українськими силовими структурами, який веде базу особистих даних сепаратистів, так званих «агентів Кремля», але принагідно публікує й особисті дані усіх, хто, на думку власників сайту, надто критично ставиться до української влади. Ми знімаємо це на відео, але, певно, краще піти від них якнайдалі.

За кілька метрів зі своєю донькою стоїть чоловік, вбраний в уніформу українського «Беркута». Трохи далі, біля автівки з прапором самопроголошеної «ДНР», – ще один учасник заходу з нашивкою «Новоросія». «День відновлення справедливості» – розгортає гасло чоловік на ім'я Микола. І розстібає пальто, щоб показати кілька медалей 2014-го. Народився він під Брянськом, служив у Луцьку, але від часів СРСР живе у Севастополі. Під час анексії долучився до так званої самооборони – кримчан, які допомагали російським військовим захоплювати півострів.

Миколу складно перервати, він безупинно говорить про єдиний слов'янський народ і висловлює незадоволення тим, як в армії українці й білоруси сперечалися між собою, а ще скаржитися на засилля англійських слів у російській. Десь на тлі з колонок ллється американська важка музика. Поряд – ятка

з чеченською їжею, над нею – прапор із зображенням Ахмада Кадирова – батька президента Чечні Рамзана Кадирова.

«Плювати на санкції», – стверджують два плакати, написані від імені енергетиків Кримської ТЕЦ.

Аж ось видно колону байкерів, що підїжджають під саму сцену. «Магнітогорськ», «Краснодар», «Грозний» – готичні нашивки на їхніх шкіряних куртках.

«Російська весна почалася ще 2009 року, коли Володимир Путін передав мені прапор, який я привіз до Севастополя», – дає коротко коментує лідер байкерів «Хірург». Він поспішає, бо мотоциклісти забарилися на кілька годин.

«Ходімо, ходімо швидше, зараз буде унікальна подія, розгортатимуть прапор», – кличе він журналістів, хапаючи за руку мою операторку. Вона тримає камеру і знімає. В цю мить не вслуховуюся, що той каже, тільки потім розумію, що він говорить, нахилившись до камери саме мого мобільного телефона. Вкотре перечитую в інтернеті біографію «Хірурга». Місце народження – Кіровоград.

Байкери привезли до Севастополя найбільший за розміром російський прапор, що вже увійшов до Книги рекордів Гіннеса. «Гуп-гуп-гуп-гуп», – в такт здіймаючи куряву, крокують ці, переважно вбрані в чорну шкіру, чоловіки. Гримить гучна важка музика, у центрі екран, на якому кадри захоплення Криму. Підводжу очі на VIP-трибуну, глядачі дивляться на нас згори.

Це схоже на антиутопію – так зазвичай показують, як господарі слідкують за битвами рабів.

Перед очима – кадри із «Залізного Макса» чи підготовка битви за Гондор Сауроном з «Володаря кілець». Здається, саме такого кінематографічного ефекту й намагався досягти ідейний натхненник дійства Залдостанов. Але найстрашніше те, що все довкола – справжнє.

Загублений острів

– *Як вам?* – запитую жінку середнього віку, яка дуже вирізняється з-поміж натовпу, де абсолютна більшість людей або у військовій формі, або ж є байкерами.

– *Чудово. Я приїхала з Феодосії. Моя сестра має медаль 2014-го... ну за ті події.*

Важкий метал змішується зі співом зі сцени Олександра Маршала – рок-музиканта, який став одним із головних співаків російського режиму.

Костюмоване зібрання у горах на березі озера серед залізних конструкцій на тлі гучної музики виглядає водночас дивним і природним. Хоча глядачів відносно небагато: тут зібралися лише ті кримчани, які підтримали російську анексію.

Саме тут сьогодні й чинний очільник окупаційної влади – Сергій Аксьонов. У короткій промові він упевнено заявляє – операцією з захоплення Криму особисто керував президент Росії: *«Ми робили цивілізаційний вибір. Хотіли бути разом з історичною батьківщиною – Росією. Ми не ставили умов і нічого не вимагали. Але нічого б не вийшло, якби наш президент Володимир Володимирович Путін особисто не керував цією операцією і не ухвалював особисто рішення, від яких залежали долі кримчан та севастопольців. Рішення президента врятували нам життя. Дякуємо йому. Дякуємо росіянам, дякуємо силам спецоперацій, усім, хто був тут, і брав участь у забезпеченні безпеки проведення референдуму»*. І додає: *«Насправді це була унікальна операція. Все відбулося настільки швидко, зухвало й нахабно, що наші опоненти не встигли оговтатися»*.

Свято триває. Ми відходимо трохи далі – я маю записати відеокоментар на тлі сцени. Звісно, українською. Викликаємо таксі, і здається, всю дорогу мовчимо.

Ціна анексії — життя

«Оксана померла», — пояснюють мені, коли показую відео, записане із нею, пацієнткою замісної терапії, у травні 2014-го.

«Я не можу фізично! Нас змушують зменшувати дозування. Це постійний біль, постійна слабкість! Допомогти ніхто не хоче», — розповідала тоді вона. З Оксаною ми зустрічалися в Сімферополі п'ять років тому неподалік лікарні, де до 2014-го надавали допомогу наркозалежним. До того Оксана 7 років під контролем лікарів отримувала метадон. Ця практика в Росії, а відтак в анексованому Криму, заборонена. Навесні 2014-го пацієнти замісної терапії, яких було не менше 800, благали про допомогу. На окупованому півострові Оксана протрималася три роки.

«Її рятувала мати. Та не вберегла. Вона померла вже в Києві, прямо у хостелі. Дівчину зламала самотність. Я розплакався, коли дізнався. Хоча чоловіки не плачуть. Мене дуже ображає, що всі ці смерті — даремні», — розповідає Ігор (ім'я змінене на прохання героя). Він сам — колишній пацієнт, один із небагатьох, хто на певний час виїхав на материк, але через хворого батька повернувся до Сімферополя.

Ігор довго не погоджувався на зустріч. Ризиковано, але головне — безнадійно: людей все одно не повернути.

«Нецікаво людям чути, що в Криму хтось помер, коли все ж пройшло добре – сходили на “референдум”», – пояснює він. Емоційно, з образою в голосі, обурюється, чому «світ і Росія говорять про геноцид в Одесі» (пожежу, що виникла в результаті сутичок біля будинку Профспілок 2 травня 2014-го року, тоді загинуло 48 людей), але не таких, які він. Та все ж перепитує, чи є шанс, що після його розповіді тему порушать і щось зміниться. Кажу, що точно не дам жодних гарантій. І шансів на зміни ну дуже мало, але через це нічого не робити також не можна.

Після довгих умовлянь в месенджері він таки призначає зустріч біля кафе у спальному районі одного з кримських міст.

«Українське телебачення? ФСБ Росії, ваші документи», – невдало жартує він замість вітання. Попри лічені секунди, коли стає зрозуміло, що все гаразд, подумки згадую усі заходи безпеки.

Ми вкотре доводимо йому, що немає іншого способу розповісти цю історію, аніж говорити про конкретних людей, знайти колишніх пацієнтів або тих, хто особисто з ними знайомий. І нам бажано записати хоча б голос, адже анонімним історіям з Криму вірять ще менше. У кафе, де ми зрештою фільмуємо, гучно і геть недоречно грає *Roxette* і *Ace of Base*.

«Сотні людей померли за ці роки жахливою смертю: один повісився, інший стрибнув з 9-го поверху. Я вважаю, що уряди Криму та Росії, знаючи про проблему, вбили 400 людей. Зрештою, навіть за людей їх не мали. Навіть за мавпами в зоопарку доглядають краще. Усім мала би бути надана перша допомога», – твердить Ігор.

Точної цифри, скільки з 800 загинули, немає. Благодійний фонд «Альянс громадського здоров'я», який опікувався наркозалежними в Криму, перестав рахувати померлих 2015 року. На той час, за їхніми даними, загинуло близько 120 колишніх паці-

ентів. Саме ці цифри звучать у документах ООН. Тему порушували на міжнародних засіданнях, російські чиновники драгувалися і наполягали, що всім надано допомогу. 2015-го доступ до інформації про пацієнтів, яка зберігалася у медзакладах під контролем РФ, ускладнився. Батьки померлих перестали йти на контакт. Ще через рік у родинах пацієнтів, які переїхали на материк чи давали коментарі ЗМІ, почали проводити обшуки.

«Нещодавно зустріла знайомого і дізналася, що Міша з Мар'їно, доволі відома людина, повісився. Женя – сіла у в'язницю, її взяли з вуличними наркотиками. Потім і вона померла. Знаю родину, в яких дитина народилася, коли вони почали приймати метадон за програмою. Зараз вони перейшли на вуличні наркотики – дитину покинули на дідуса і бабусю. Однокласниця мого чоловіка померла тут, в Ялті, просто посеред вулиці. А про скількох я не знаю в Керчі, Євпаторії, Феодосії... Якщо з 800 кілька сотень залишилося живими, це вже добре», – перераховує Інеса своїх знайомих, та просить не знімати її обличчя і змінити ім'я для публікації. Каже, що боїться не за себе, а за сина: *«У держави завжди на один патрон більше. Так учив мене батько».*

Інеса нарікає, що наркозалежні в Криму по суті безправні: *«Це не дискримінація, це садизм, расизм, шовінізм чи навіть фашизм. Не можна позбавити людину прав тільки тому, що та – хвора. Хіба не можна зрозуміти, що це хвороба, яка до того ж має соціальні причини?».*

Ми прогулюємося набережною Ялти. Жінка постійно відволікається, розглядає кожну новобудову, а їх на горизонті дійсно чимало. І на схід, і на захід видно будівельні крани. Для Інеси – це винищення її рідного міста.

І Ігор, і Інеса – дорослі люди, які пам'ятають і СРСР, і 1990-ті. Жили творчим життям, не переймалися політикою. Крим для них був місцем свободи, якої уже немає. *«Я вважаю, що уряди*

Криму та Росії вбили цих людей. Тут святкують «весну», п'ять років минуло. Я ж молю Бога, щоб ніхто не потрапив у ті лещата, в які потрапили ми і ті, кого уже немає», – завершує розмову Ігор.

Родини «ворогів народу»

Гортаю російський шкільний підручник «Навколишній світ». Зауважую, що в ньому немає Київської Русі, лише «Давня Русь». Дитячим почерком на мапі дописано «Київ», а ще заштриховано портрет Путіна.

«Головне – нічого зайвого не сказати при дітях, або ж учити, що почуте на кухні не можна переповідати чужим», – кажуть нам у звичайній кримськотатарській родині в Бахчисараї. 2014 року в цьому домі відверто говорили, що бояться репресій. Уже за рік зрозуміли, що ліпше мовчати. Після кожного допису у Facebook (хай і не під власним іменем) можна отримати догану на роботі. Вдома за кавою й чаєм з сусідками спілкуються і про українські вибори, і про окупацію. Пенсії у кожного різні – є й зовсім немалі. Та скрізь дорожнеча. Найбільше нарікають на медицину: «Раніше можна було піти до фахівця-спеціаліста, зараз обов'язково треба йти до сімейного лікаря. А ще – майже все лише за гроші».

Допомагають кримські татари і родичам затриманих українців – матері Олега Сенцова, що живе неподалік Бахчисарая, і сім'ї Володимира Балуха.

Телефон Людмили Сенцової – матері Олега – не відповідає. Я підозрюю, що після голодування сина і постійних дзвінків журналістів вона могла змінити номер. До Скалистого, що поряд з Бахчисараєм, дістатися із Сімферополя можна трохи менш ніж за годину, тому просто ідемо. Впізнаю скромний будинок.

Зачинено. В лікарні? Чи все гаразд? Щось з дітьми? Вона ж наче нікуди не виїжджає? В наш час неможливість миттєво зв'язатися викликає страх. Все ж доводиться приїхати в інший день. Жінка була на службі у церкві, і, таки дійсно, змінила номер. Цього ж тижня її розшукували і мати Сашка Кольченка – Лариса, що саме навідалася до Криму, а трохи раніше – священник тепер вже Православної церкви України отець Климент. Коли Сенцов голодував, Климент доїхав до Лабитнангі – заполярного містечка, де Олег відбуває покарання. Режисер казав, що не релігійний, тож не буде сповідатися. Але переказав Клименту, щоб той потурбуватися про матір. Відтоді святий отець разом з кримською «Солідарністю» опікуються жінкою.

Людмила Георгіївна зустрічає нас, мов близьких родичів – попри те, що Олег не рекомендує зустрічатися з журналістами – страшенно боїться, що якісь непорядні люди скористаються материною відкритістю. Родичі кажуть: *«Не варто ятрити рану»*, – але вона щиро рада спілкуванню, а ще – вдячна за увагу. *«І українці, і росіяни за нього просять, а отже розуміють, що справа сфабрикована. Сподіваюся, що народ не забуде. Я боялася, що рік мине, а потім всі перестануть згадувати. І як він це витримає? І щире спасибі всім, хто не забуває. Головне – люди. Якби не люди, напевно, все б затихло. Як в болоті, все потонуло би, а людям – спасибі. У Криму дуже тихо, таке враження, що всі бояться і нічого не хочуть. Про Олега якщо і запитують, на вушко їм відповідаю. Питають ті, хто добре мене знає, я ж тут вихователем багато років працювала»*.

Жінка не дивиться телевизор, про всі акції на підтримку сина їй розповідає онучка Аліна, яка тепер старається оберігати бабусю. Запитую, як Людмила Георгіївна пережила голодування сина. Вона хоч і не зрозуміла, проте прийняла його рішення.

«Я дуже боялася. Знаю стан його здоров'я, пам'ятаю, як си-на це маленьким витягали з цих хвороб. Олега навіть в армію не взяли за станом здоров'я через серцеву недостатність, поліартрит, він же на препаратах сидів, на одному тільки біциліні був. І тут таке голодування. Мені було дуже страшно, він мене довго заспокоював, казав: «Мамо, організм витримає, все буде добре». Але це були тортури. Знаєте, як воно: лягати спати і думати про це? І вставати потім, та навіть вночі прокида-тися з тими ж думками. Я дуже хотіла, щоб син перестав голо-дувати, і Господь мене почув. А потім подзвонила внучка і ска-зала, що тато почав їсти. І зателефонував отець Климент. Сказав: «Я вас вітаю, наші молитви дійшли до Бога, і Олег при-пинив голодування». Але було найстрашніше – як він вийде».

Із сином Людмила Георгіївна спілкується близько 20 хвилин на місяць. Насамперед Олег розпитує про дітей. Говорить, що раніше він їх уві сні не бачив – хіба раз чи два. А останні пів ро-ку сняться постійно і все – маленькі. Питає: як здоров'я, як вони вчаться, чим цікавляться? Після голодування просить фотогра-фії дітей. Каже матері, що дуже задоволений, адже вони так змі-нилися. Про його здоров'я в телефонних розмовах не йдеться, тому що в нього завжди «все добре». Розповідає, що займається спортом, потроху набирається сил, п'є вітаміни, стежить за со-бою, тому за нього хвилюватися не варто. Його ж цікавить будь-яка дрібниця про дітей: з ким зустрічаються, з ким дружать, і на це в розмовах телефоном заледве вистачає часу.

Уперше бачимо сина Олега – 13-річного Влада. Він високий і неймовірно схожий на батька. Мов фотографія, що ожила. Це трохи дивно, бо Олега Сенцова ані я, ані моя колега ніколи не зустрічали особисто, але за ці роки він став кимось близьким. Тим паче ми бачили, здається, всі світлини з ним.

Перепитуємо бабусю, наскільки Влад готовий до спілкуван-ня. Та пояснює: якщо боїться, що його щось зачепить, швидко

закривається, і завжди знає, що можна запитати, а що не можна. Розказує, як Владик відкрив для себе китайський гороскоп і вирахував, що тато – дракон: «Захопили нашого дракона, і не може він ніяк звільнитися.»

Поки ми спілкуємося, хлопець грається в планшеті. Вирішує показати фотографії зі своїх виступів. Театральна студія, де навчається, з гастролями була у Москві. З ним їздила і мати Алла. Як і раніше, Владик живе у неї в будні дні. Колишня дружина Олега, Алла, отримує пенсію за інвалідність сина. З донькою в неї складні взаємини – Аліні навесні 2019 року минає 16,5. Вона хотіла займатися фотографією, але зараз фотоапарат лежить без діла. Хотіла бути оператором, тільки щоб з татом разом були. Вона хоче вчитися, але тільки не в Росії. Мріє виїхати на материкову частину України, але мати не дає потрібний для неповнолітньої дозвіл. Олег, що виховував дітей до арешту (на той час Аліна була у п'ятому класі, Влад – у другому), по суті ніяк з ув'язнення не може вплинути на те, щоб передати опіку замість дружини матері чи старшій сестрі.

«Аліна довго не могла змиритися, що так вийшло. Навіть на батька спочатку ображалася, поки все не зрозуміла. А зараз їй і говорити не треба нічого. У неї тато – найкращий. Хоч би що він робив – усе правильно. Найголовніше – швидше тата дочекається. Тільки з татом поруч хоче жити».

Під час голодування Олега ніхто ані з українських, ані з російських політиків із його матір'ю не зв'язувалися. Вона ж таки наважилася написати листа про помилування. На той час була інформація, що Олега можуть обміняти (після прохання матерів російських військових Єрофеева і Александрова, їх обміняли на Надію Савченко).

«Я написала такий лист. Може, хтось таки зглянеться, адже за що стільки часу Олег сидить? І я написала самому Путіну. Думала, знаєте, він православний, щойно повернувся зі святих

місць. Дуже на милосердя сподівалася, вірила, що він відгукнеться. А мені прийшла дуже офіційна відповідь, навіть дві. І там було просто і ясно написано, [що помилування можливе], коли Олег сам звернеться до президента Росії. Тільки тоді буде розглядатися питання. І все. І я зрозуміла, що даремно це зробила. Взагалі не треба було писати. Та думала – а раптом? Якась надія була. Зараз я знаю, що це вже не допоможе.»

Людмила Георгіївна сподівається лише на зміну влади. Згадує, як після арешту, від якого минуло п'ять років, всі казали: «Олега незабаром звільнять». Якось Олег написав в одному з передостанніх листів: «Мамо, я розумію, що це станеться, але буде дуже несподівано».

Якщо Людмила Сенцова живе неподалік Сімферополя і Бахчисарая, і до неї гості навідуються частіше, то матір ув'язненого Володимира Балуха відвідують рідше. Вона живе у Серебрянці – селі на північ від Євпаторії. Йдеться не про журналістів, адже для матерів будь-які розмови – стрес і сльози, а про волонтерів, що можуть передати хоч якісь гроші, їжу, а також переказати новини про дітей.

Кримський фермер Володимир Балух став відомим, коли 2015 року вивісив на своєму будинку український прапор. Тоді й почалося переслідування. За його долю і ми несемо відповідальність – перший відеосюжет про нього зняла моя колега. Згодом Балуха звинуватили у зберіганні набоїв і засудили до чотирьох років ув'язнення за сфабрикованою справою. Перебуваючи за ґратами, він голодував 206 днів, вживаючи тільки по кілька ложок вівсяного киселю, сухарі, воду та чай із медом. Утім, припинив голодування на час етапу.

Поки їдемо, при виїзді з Сімферополя бачимо новий аеропорт і велике будівництво автомагістралі «Таврида». Вона має з'єднати Керч із Сімферополем, Бахчисараєм, та протягнеться

до Севастополя. Я б хотіла оглянути місто, але ми поспішаємо, тож оминаємо його, щоб не стояти в заторах. У дитинстві, на початку 1990-тих, я відпочивала там в таборі і запам'ятала його геть непривітним – містом, де вода й світло по годинах, погано працює транспорт і жакливі жорстокі правила розпорядку, яких мали дотримуватися пострадянські школярі під час канікул. Вже після анексії читала старі книжки і згадки про Текіє дервішів – єдину в Криму ханаку – їхній притулок. У перші роки після розпаду СРСР вона не була пам'яткою, яку показували учням. Зараз, вже після анексії, я вдруге поблизу Євпаторії, і знову немає часу бодай трохи розгледіти місто. 2016-го намагалася хоча б сфотографувати колишню базу української Олімпійської команди, але нас одразу ж прогнала охорона.

У Серебрянці ми заходимо в сільський магазин перед тим, як прийти в дім. Як і в Бахчисараї, тут майже нічого немає. Забираю з вітрини останню коробку цукерок.

Поки ми в Криму, Володимира перевезли з російського Ярославля у Тверську область. За час незаконного утримання Наталя бачила сина двічі – під час суду в Роздольному, востаннє – влітку 2018-го. На суди у Керчі їздила тільки дружина Володимира.

19 лютого 2019 року Балуха вивезли до Росії, а згодом, в березні, – етапом до Твері. В переддень нашої зустрічі син зателефонував: *«Він тільки питає, як мое здоров'я. А про себе нічого не каже»*. Пенсію, що залишається після сплати комунальних платежів, матір передає Володі, бо він не харчується тим, що дають у в'язниці: *«Каже, що з корита терористів не їстиме»*. У Володимира в Росії сестра, як каже мати, «бойова».

Володимир мав чимале господарство і красивий дім. У Наталі – простора сільська хата, купила будинок 1967-го. Говорячи про

це, додає, як до того жила в колгоспному будинку без світла, без води. Сама все життя працювала: то на птахофермі, то на винограднику. «Володька» – як його називає мати – також виріс на землі. Мати з гордістю згадує, що син завжди допомагав сусідам: на вулиці живуть самі жінки, чоловіків немає, тож Володимир робив усе: грядку скопати, щось відремонтувати. Водночас мати згадує і сусідів, які бігали до сільради скаржитися на Володю, коли той причепив на трактор до жовто-блакитного ще й червоно-чорний прапор. Але дякує тим, хто підтримує – таких теж багато.

На серванті висить футболка із зображенням сина. Є і листівка з портретом Тараса Шевченка. *«Вовка з малечку читав літературу українську, все було українське. Українську вчили, хоч і школа була російська, – згадує мати. – Тут усе було українське, а як прийшла Росія, всі раптом виявилися росіянами. Але все змінюється. Люди Росію трохи спробували. Раніше казали, що як прийде Росія, то у нас будуть нові трактори, а нічого немає, за все треба платити».*

Мати прагне пояснити, як мало треба, щоб стати «ворогом народу». Згадує, як справу «шили» з нічого. Скажімо, син просто кілька разів їздив в Україну, коли Порошенка обирали Президентом. Як повернувся, казали, що він з «Правого сектора». Приїхали з обшуком, знайшли прапори. Балух знову привіз із материка прапори й табличку «вулиця Небесної сотні», яку причепив на хаті. У сільраді попередили, що треба все зняти. Володимир не відреагував. Дім знову обшукали, все перевернули, але нічого не знайшли. Потім і до матері приїхали чотири машини без номерів. Усі люди в масках. *«Приїхали “терориста” ловити. Розумієте? Все село гуде – вони ж не розберуться, чи Балух – “терорист”, – обурюється вона. – А коли приїхали вдруге – то вже знайшли набої. Але який би дурень залишав набої на горіщі в хаті? Поліз на горище один з іншого села. Вони ж*

і понятих своїх привели. Тоді й Володю забрали. Вже третій рік відтоді минув.» Наталя не збирається просити «помилування в Путіна, бо син не зрозуміє». Сподівається на Бога і людей.

«Терористом» у сучасному Криму стати просто, особливо кримським татарам. Ще навесні 2016-го адвокат Еміль Курбедінов пояснював: *«Маєш стосунок до Меджлісу – звинувачують в екстремізмі, якщо ж релігійний – у тероризмі».*

Систематичні затримання кримських татар почалися через рік після анексії. Нині в тюрмах Росії та Криму понад 70 політв'язнів, переважно кримчан. Коли спілкувалася з рідними перших затриманих, багато хто вірив, що це – помилка. Спершу дружини і діти були обережними, згодом розповідали про своє горе – прагнули докричатися. Тоді й організувався рух «Кримська солідарність», що об'єднав родичів політв'язнів. А ще організація «Бізім балалар» («Наші діти») щомісяця надає фінансову допомогу дітям до 16-ти років. На одній з перших зустрічей у березні 2017-го дітей було близько 40. Сьогодні їх 168.

Приїжджаємо до дружини одного з перших затриманих. Давно її знаю: жорстка і безкомпромісна. Дивуюся, але цього разу жінка не готова дати інтерв'ю. Раніше дружин і дітей таки не чіпали, нині ж – переслідування і обшуки. Під час останнього обшуку жінок змусили роздягатися, що особливо принизливо для мусульманок. Цього разу ми вперше у неї вдома – досі бачилися в адвокатів. Дім – високо на горі, якщо йти від зупинки, вдалині видніється море. Поки йдемо, каже, як раніше часто приймали у себе друзів – мають їх і в Росії, і Середній Азії, та вони, хоча й особисто знають чоловіка, не готові критикувати анексію – воліють просто уникати цю тему.

Жінка розповідає про нескінченні приниження – часом дрібні, але від того не менш болючі. Скажімо, як російські

охоронці зумисно загородили прохід у судовій кімнаті, щоб малі діти не встигли побачити силует тата.

Востаннє українські прикордонники чотири години протримали на КПП, вимагали дозволу від батька на виїзд неповнолітньої дитини. Жінка довго пояснювала, що той – політв'язень, і перепитувала, чи дійсно українських прикордонників задовольнить документ із кримської в'язниці.

Із фотографії на холодильнику всміхається чоловік. Згадую, як п'ять років тому перефотографувала це зображення з екрана мобільного телефона. Тоді ще ні в кого не було фото затриманих. Ця багатодітна родина вже четвертий рік без чоловіка.

«Я би зрозумів, якби український уряд відключив усі енергоресурси, ми готові потерпіти, адже наші батьки, які були депортовані, перетерпіли й не таке, там не було ані газу, ані води», – у березні 2014-го, зранку після так званого «референдуму», говорив Ленур Османов – адміністратор кафе «Мусафір» в Бахчисараї. Через 5 років чоловік запевняє, що не відмовився від тих слів: *«Не треба ніяких попускань. Я чекаю на шоу, коли вони будуть звідси тікати з валізами».*

Ще два роки після окупації Криму Ленур працював у «Мусафірі». Зараз спілкуємося в маленькому офісі в Сімферополі. Один із найкращих кримськотатарських закладів на півострові змушений був закритися. *«Коли були перші «маски-шоу», то прийшло 15 людей в масках. Я спитав, навіщо автоматники. Пояснюють – для їхньої безпеки. Кажу: «Заждіть, я один тут чоловік, решта – жінки».*

Далі – численні суди щодо землі і власності, яку переоформити правильно господарям так і не вдалося. Саме тоді відкрилися два успішних заклади «Мусафір» у Києві. Ленур розглядає у Facebook фотографії: *«Я б офіціантом влаштувався, поїхав би*

до Києва, якби не родина, а ще – нерухомість. Я її не продам. Втрачу геть усе».

Досвідчений управлінець певний час таксував – це одне з найпопулярніших занять у Криму.

Над кафе «Мусафір» у Бахчисараї, як і 5 років тому, має блакитний кримськотатарський прапор. Переглядаю своє відео: у день псевдореферендуму на цьому самому місці проїжджала російська військова техніка. Господарі кафе не планують продавати приміщення – сподіваються все зберегти і повернутися.

#ІхнійКрим

Ми спілкуємося не лише з критиками режиму. Але з ними – найскладніше. Останні 5 років більшість кримчан підкреслено тримається осторонь політики. Розмову з журналістом про ціни чи ведення бізнесу можна вважати «оцінкою подій», тому і тут маємо називати співрозмовницю іншим іменем – Оксаною.

Ми в одному з сучасних ресторанів Ялти. Той надзвичайно затишний і стильний. Такими б хотілося бачити заклади в туристичному Криму. Це впадає у вічі ще й тому, що несмаку не бракує. Дорогою побачили на пірсі невелику копію Ейфелевої вежі.

Оксана роками працює в ресторанно-туристичному бізнесі Ялти. Займається організацією культурних заходів. Пояснює: якщо раніше 40% гостей були з материкової України, 30% – з Росії, а решта – іноземці, то нині 95% – росіяни.

Однак з минулого літа чимало друзів з материкової України почали приїздити в гості. Запрацювали термінали й банки, вже не треба везти із собою валізу готівки. Потроху повертаються інвестиції – переважно російські. Контрабанди мало – все

контролюється. Ціни московські. Великі компанії поновлюють представництва*. Відроджується маленький бізнес, зокрема харчовий: приватні пекарні, винарні, виробництво сирів.

«Залишати Крим лише задля того, щоб продемонструвати позицію – записати себе до політичних аутсайдерів. Для мене це неправильно. У нас є море, гори. Ми тут народилися. Є ті, хто виїхав до Києва. У них бізнес не склався, повернулися. Є ті, хто там залишився», – розповідає Оксана.

Жінка уточнює, що молодь після школи намагається поїхати у Москву чи Пітер. На материкову Україну виїхати складно – непростий перетин, та й дітям, які вчаться в Україні, проблемно передавати передачі чи переказувати гроші на картку.

«Мені складно зробити висновки – стало гірше чи краще. Чи я мушу весь час перебувати у стані «все пропало»? Є речі, які не змінилися, – море, ліси. І ми, люди, не змінилися, бо намагаємся подорожувати, бути відкритими до світу. Та виникає відчуття, що ти весь час під наглядом «Великого брата». Все ж ми стараємося дотримуватися нейтральної позиції і бути разом. Я не певна, що треба кинути все – батьків, дім, господарство, і шукати світлого майбутнього там, де нас, швидше за все, не чекають», – завершує вона.

На площі Нахімова в Севастополі – російська військова техніка і люди у формі. Риторика вже не про учасників так званої

* Раніше російська «Новая газета» повідомляла, як в обхід санкцій в Криму працюють *Siemens, Adidas, Metro Cash&Carry, Auchan, Volkswagen, DHL, Visa, Mastercard*, литовська мережа *Novus*. Іноді російські представництва не інформують головний офіс. Тоді платіжні системи *Visa* і *Mastercard* були змушені перевести всі транзакції зі США до Росії, щоб працювати на російському ринку, чим скористалася РФ.

«самооборони – захисників кримської весни», а про сили спецоперацій і Росію. 2014 року присутність російських військових у місті приховували.

«Я не думаю, що Захід виявиться таким безсилим, а НАТО – паперовим тигром». Не думаю, що це триватиме так довго, але навіть нині гадаю, що другого десятиліття окупації не буде», – каже Андрій Миколайович (ім'я змінене). Він – колишній український військовий, що вийшов на пенсію. Під час анексії допомагав контактувати з українськими частинами. Він пропонує поїхати далі від «офіційного Севастополя» і послухати людей, скажімо, на ринку – «там вони вільніші».

Зустрічаємося біля готелю «Україна». На кожному балконі – російський прапор. Досі не розумію, як місцеві ставляться до «слідів України». Скажімо, в готелі «Севастополь» – тому, де зупиняються всі чиновники – працює «Львівська майстерня шоколаду». Усі назви в меню – українською. Зберігаю на пам'ять чек, де таки сказано «Крим, Росія».

Придивляюся, чи є на базарі українські продукти або ж товари, імпортовані з інших країн, крім Росії – і не бачу їх ані там, ані у великому супермаркеті.

Андрій Миколайович переказує, що ще кілька днів тому продавчині обговорювали вибори в Україні. Найбільше до вподоби Тимошенко, бо «в неї гарні обіцянки». Люди на ринку про політику говорити відмовляються. Найбільш політично ангажовані кримчани, з якими я зустрічаюся під час цієї поїздки, підтримують президента Порошенка. На питання, за якими медіа слідкують, кажуть – канали «АТР» і «Прямий». Поїхати проголосувати навіть для найбільш свідомих кримчан – дорого. Треба зареєструватися у Херсоні, потім проголосувати, і те ж саме повторити в другому турі. Увесь маршрут обходиться майже у сто доларів – як пів пенсії.

На усіх екранах – в готелях, магазинах, кафе – російські телеканали. В готелі показують фільм «Траса Таврида», де оспівувач режиму Мамонтов їздить півостровом, порівнюючи, що відбудували, і ставить питання в стилі: *«То краще стало, чи це пропаганда?»*. Мамонтов показує замінений тролейбусний парк – у Севастополі дійсно всі тролейбуси нові. Далі – ТЕЦ у Саках, а на річницю «приєднання Криму» Путін приїхав відкривати Балаклавську ТЕЦ.

«Порівнювати ціни й зарплати з тими, які були, – такий аргумент більше не спрацює», – каже Андрій Миколайович, коли вкотре йдеться про ціни й інфраструктуру. «Найголовніше – віра, що про тебе не забудуть, якщо щось зробиш, а ще те, що життя в Україні дійсно краще».

П'ять років тому кримчанам почали видавати російські паспорти. Упродовж двох місяців можна було відмовитися від російського громадянства, зберегти український паспорт і отримати посвідку на проживання на 5 років. Андрій Миколайович саме з тих, хто обрав такий шлях. Цьогоріч буде ясно, чи дозволять лишатися і далі. У нього – два адміністративних попередження. Обидва надумані, однак формально це достатня причина, щоб не дозволити далі жити на півострові. *«Я хочу лишатися тут, але я готовий до того, що доведеться покинути Крим. Як і багато хто, я зламався. Мав кілька операцій. У такому стані, та ще й у моєму віці, складно боротися. Але головне – навіщо? Опір можливий, якщо є віра, що це має сенс. Перемогти тут можна лише технологічно й інтелектуально. Силою не візьмеш», –* продовжує він. Та додає, що змін у Криму годі очікувати: *«Я дивлюся тільки на Київ. Дуже переживаю, що Путін зробив те, що хотів – українці стали агресивними. Агресивні ті, хто бояться. А ми не повинні боятися. Вони нападають на слабшого. Ми не повинні грати за їхніми правилами. Маємо бути іншими».*

* * *

Кожне місто Криму в моїй уяві має власний колір. Сімферополь – сірий. Певно, через асфальт, вічний ремонт на дорогах, панельні багатоповерхівки та адмінспоруди. Бахчисарай – жовтаво-кам'яний. Такі будинки в кримських татар, де бувала найчастіше. Ялта, як і весь Південний берег, навіть взимку зелені – як кипариси. Натомість Севастополь – білий. Білим пофарбовано головні споруди – театри, ще радянські кінотеатри, музеї. Це місто завжди було якимсь холодним. Наш останній день в Криму неймовірно сонячний, тож будинки видаються геть білосніжними, а море – лазуровим.

Ми наостанок записуємо мої відеокоментарі для фільму про п'ять років анексії. Цей блакитний колір води і світлий день надто дисонують з тим, що я кажу: політв'язні, загиблі пацієнти, цензура. Навіть шкодую, що така гарна погода.

Загалом у Криму я багато про що шкодую і часто почуваюся винною. Скажімо, цього разу я не змогла розшукати Світлану – вчительку української літератури, яку зустріла на Майдані, одразу після загибелі Небесної сотні, і яка так допомагала нам під час перших поїздок. Світлана не користувалася соцмережами, тож я мала тільки її український номер телефону. Через рік українських мобільних операторів у Криму вже не було. Почуваюся винною, бо мала би подбати про те, як зв'язатися зі Світланою, поки не було пізно – перед тим, як стало відомо, що український телефонний зв'язок відімкнуть.

Через зміну телефонів я втратила контакти й українських військових та їхніх родин. І розшукати їх в інтернеті не так уже й просто. Скажімо, військовий перекладач «Роман» заради безпеки мав вигадане ім'я для телеінтерв'ю, а інший псевдонім – для Фейсбуку. У багатьох поїздках для певності я користувалася іншим телефоном – спершу українським, потім російським. Повертаючись до Києва, не встигала зберегти і скопіювати номери на імена.

Цього разу стало незручно і геть сумно, коли Андрій Миколайович перепитав, як там український активіст, який познайомив нас у березні 2014-го. Його телефон теж загубився. Навіть більше: його я втратила двічі. Після Криму знову зустріла хлопця 5 вересня 2014 року – за кілька годин до того, як були підписані Мінські угоди. Він спав під деревом біля блокпоста у Маріуполі після ночі бою.

Я б дуже хотіла дізнатися, що сталося з іще одним військовим пенсіонером, який вирішив лишитися в Криму одразу після анексії, щоб розслідували ДТП, в якому загинув його син.

Можливо, я таки могла застати живими пацієнтів замісної терапії? Хіба знаю, що севастополець Юрій, котрий займався бізнесом, таки переїхав до Одеси. Час від часу провідує батьків.

У Криму почувуюся винною ще й тому, що не встигаю приїхати до всіх, кому обіцяла. І загалом за те, що на материку ми, живучи в куди кращих умовах, робимо занадто мало. У Києві відчуття провини виникає, коли отримую чергове повідомлення про нового затриманого. Особливо, коли пишуть родичі політ'язнів, які самі стають жертвами нових переслідувань. Йдеться про людей, які, здається, сподіваються на увагу, бо ми бачилися особисто. І хоча ми щоразу пишемо новини, видається, що вони губляться у вирі інших повідомлень.

Цього разу в Криму я не застаю Діляру-ханум – власницю «Мусафіра». Більшість часу вона тепер проводить у Києві – допомагає доглядати правнуків, поки діти працюють. Але наполягає, що в столиці тимчасово, що досі «живе в Бахчисарай і Крим не покинула».

Діляра Сейтвелієва – молодша сестра лідера кримськотатарського народу Мустафа Джемілева. Вона не дуже любить на цьому наголошувати. У Діляри своя доля і своя боротьба.

Вона теж із кримськотатарського руху. З юності в часи СРСР виходила на демонстрації, повернулася з Узбекистану до Криму, коли це було заборонено, звідки її знову депортували, організовувала допомогу для інших кримських татар, що поверталися на батьківщину. З сумною іронією розповідає, що часи, коли брат сидів за ґратами, були для родини, що після депортації жила в Узбекистані, найспокійнішими – тоді у дім не приходили з постійними обшуками.

Цьогоріч я кілька разів спілкувалася з Ділярою телефоном. Лише приїхавши у родинний дім на околиці Києва, зведений так, ніби за парканом створили маленький Крим, розумію, що саме в її маленькому готелі у Бахчисараї – який їй довелося закрити – ми оселилися вночі після званого «референдуму». Діляра тоді довго говорила з моїм естонським приятелем. Згадувала балтійських лідерів і дисидентів, які допомагали кримським татарам наприкінці 1980-х. Литовські, латиські і естонські демократичні визвольні рухи підтримували і українців, і кримських татар, друкуючи підпільну пресу. Деякі з її знайомих стали очільниками своїх країн, як от Вітаус Ландсбергіс – лідер руху за перебудову «Саюдіс» і перший голова Парламенту незалежної Литви після відокремлення її від СРСР. В різний час він бував у Криму і зупинявся в тому самому готелі.

Ту годину я запам'ятала на диво добре. Тоді, у березні 2014-го, провівши в Криму одну добу, я страшенно поспішала. Здавалося, що інакше ми не встигнемо все розповісти, усе показати, а отже – бодай когось чи щось врятувати.

Ми зупинилися на десять хвилин, щоб просто подивитися на скелі Сувлу-Кая, які видно з готелю. Їх називають бахчисарайськими Сфінксами. Тоді я побачила цей краєвид вперше. Над скелями майорів російський прапор. Стало боляче. Відчуття втрати чогось, що тільки-но для себе відкрив. Згодом

з'ясувала, що над скелями Сувлу-Кая роками висів червоний радянський прапор. 2019 року замість російського триколо-ра – знову він.

Наша розмова з Ділярою присвячена історії депортації їхньої родини, яку висилали з Криму тричі: спершу 1929-го як куркулів, потім – 1944-го, і знову – 1979-го. Говорила вона, як поверну-лися вже після перебудови і починали все з нуля в «гоблінські» 1990-ті, як непросто було і в 2000-ті.

Подякувавши за дуже довге інтерв'ю, перед тим, як про-щатися, я попросила Діляру сказати щось тим, у кого опуска-ються руки. Родинам, друзям, активістам, які, як вона колись в радянські часи, чекають на рідних з-за ґрат, яким здається, що протистояти гігантській імперії неможливо.

«Завжди кажіть: “Слава Богу”. За будь-яких обставин. Буває ще гірше. Просто треба рухатися постійно, ніколи не втра-чати надію. Це головне. Не можна замикатися в собі. Треба обов'язково підтримувати одне одного», – сказала вона, пояс-нюючи, що так вчила мати. І додала, що сама засмучується, але через інше: жінка бачить українців, які шкодують про анексію, але на її слова «повернемо Крим» відповідають: *«Та ви що?»*.

«Як так можна? – впевнено і навіть з посмішкою продовжи-ла Діляра. – Як ми можемо втрачати надію, коли стільки зроб-лено? Узагалі дивуюся, на що сподівалися наші батьки. Ми вже чогось вчилися, щось бачили, знали, а вони були постійно гнані. На що вони могли сподіватися? Все ж сподівалися і вірили. Тому ми й повернулися.»

ПІСЛЯМОВА

НАДІЯ

вересень 2019

Москва – Київ

– Шансів побачити, звідки з Лефортово будуть вивозити українських полонених, мало. Там чимало виїздів, в нас, бувало, кілька груп журналістів чергували, а автівка з в'язнем вискакувала через якийсь інший виїзд, – пояснює мені редакторка незалежного російського телеканалу.

– Відомо, в який аеропорт можуть повезти полонених? Скажімо, як було під час минулих обмінів між Росією й Україною?

– Минулого разу просто бачили трансляцію з невідомого військового аеродрому, яке робила RT (*Russia Today*), тому це все непевно.

Намагаюся зрозуміти, як діяти. В суботу, 7 вересня 2019, родичів українських полонених в Росії покликали до Києва – бути зранку, зустрічати своїх. Розмови про обмін тривають вже кілька тижнів, до того ж трохи раніше стався своєрідний фальстарт – російські *Telegram* канали написали, що звільнення почалося, це викликало ажіотаж. Але тоді родичі нічого не знали, українська влада нікого нікуди не кликала. Цього разу все інакше. Все ж ми не маємо жодних підтверджень.

Я у Москві, і попри все приїхати під СІЗО Лефортово куди надійніше, навіть якщо там нічого не відбувається, ніж перевіряти стрічки федеральних медіа, яким складно довіряти. Окрім очікування на обмін, у нас є й інша робота (ми також робимо матеріал про російські протести), а гарантій, що щось відбудеться – нуль.

Попередні дві ночі я провела в дорозі (через відсутність прямого сполучення, доводиться літати через Мінськ, тож, щоб не прогавити в Москві робочий день, виїжджаємо в аеропорт о третій ночі). Я ледь тримаюся на ногах і раджуся з редакцію, що саме можу зняти в Лефортово. Стувбичити вночі під в'язницею, а в кращому разі побачити авто, що виїхало з воріт? Мене переконують, що це того не варте. Але я вирішую їхати.

Навпроти воріт СІЗО стоїть камера прокремлівського телеканалу. Фотографую. От воно. Таки чекають.

– Навіщо фотографуєте? – наближається молодий хлопець. В голосі чути певне обурення. Звісно, говорить російською.

– Колеги.

– Звідки?

– З Києва?

– 112?

– Ні, Громадське

– Як я скучив за батьківщиною, – той несподівано переходить на українську. І каже, що дивився нас 2014-го під час Майдану.

– Ти звідки?

– Із Севастополя.

– А тут як опинився?

– Вчився на заочному в МГУ (Московському державному університеті), а потім кілька років тому перевівся.

Я маю дуже чітке завдання: зрозуміти, що відомо про обмін, чи буде він, куди повезуть в'язнів. Звісно, можна вступити

в тривалу дискусію про анексію, але зараз майже третя година ночі, я стою під Лефортово, у Москві. Зрештою, хлопець розповідає, що репортери їхнього телеканалу чергують позмінно по 12 годин останній тиждень. Натомість камера телеканалу «Звезда» не зводить об'єктива з воріт СІЗО два тижні поспіль. Той журналіст не з відділу політики, просто йому випало чергувати. Розкажує про те, що чув і бачив довгими ночами на змінах – від теревенів місцевих алкашів до сексу під парканом. А тим часом скаржитися на те, що, на відміну від федеральних російських каналів, на територію Лефортово разом з кумом Путіна Віктором Медведчуком пустили український телеканал 112.

Зрозуміло, що автобус може виїхати тільки з воріт навпроти (решта виїздів завузькі), а на територію заїхали два. Такі, в яких можуть поміститися 35 людей – саме стільки мають випустити за попередньою домовленістю. Серед них – 24 взятих у полон у Керченській протоці в листопаді 2018 моряків, а також 11 політв'язнів – Олег Сенцов, Олександр Кольченко, Микола Карпюк, Станіслав Клих, Роман Сущенко, Володимир Балух, Євген та Артур Панови, Павло Гриб, Олексій Сизонович та хворий Едем Бекіров.

Я знаходжу місце, звідки можна побачити припаркований на території Лефортово автобус, і відправляю відео в редакцію. Для історії. Оприлюднити це відео ми зможемо, коли матимемо підтвердження, що обмін почався, до того ж від тих, кому можна довіряти. Всі ці нічні розмови тут – для внутрішнього розуміння: щось таки відбувається, і команда в Києві має бути на поготові.

Намагаюся розпитати, в який аеропорт можуть повезти полонених. До нас наближається ще один російський журналіст з телеканалу *RT*.

– Це ж треба, щоб тут зустрілися ми, троє українців? – каже перший.

– А хто третій?

– Я, – каже журналіст.

– А ти звідки?

– З Севастополя. Я там служив у російському флоті, але коли все почалося, в лютому 2014-го подав рапорт на звільнення і зрозумів, що треба тікати.

Обидва починають розпитувати про Київ, нарікати, що були там давно, що скучили за містом, а також за рідними – в одного в Києві близькі родичі. Один вважає, що в'їзд в Україну йому закрито, тож не бував там з початку воєнних дій на Донбасі. Другий таки час від часу приїздить, але щоразу переживає, чи пустять знову.

Думаю, що за інших обставин і в іншому місці я б довго з ними говорила про те, як вони опинилися тут, що насправді думають, і чому, якщо вже працюють на федеральних каналах, у розмові зі мною час від часу переходять на українську і навіть не думають називати себе ніким іншим, як українцями – принаймні, тут і зараз.

Таки насправду дивно, що о третій ночі під парканом відомої московської в'язниці так багато українців і кримчан: троє нас – із цього боку, і ще 35 – по той.

Дві попередні доби без сну даються взнаки і я розумію, що, на відміну від федеральних каналів, які мають удоста людей чергувати під Лефортово, мені самій працювати всі наступні дні. А якщо буде обмін, треба мати сили.

Кажу, що піду, бо не можу собі дозволити чергувати усю ніч. Якщо таки буде обмін, ми хочемо зафіксувати, кого віддали і як зустрічають в'язнів.

– Дай, будь ласка, телефон, – прошу я в одного з севастопольців перед тим як піти. – *Про всяк випадок. Просто хай буде.*

– А ти мене не здаси? В мене там мама, я хочу до неї приїхати.

Я лишаю йому свій номер, і уточнюю, що нічого не прошу.

Ближче сьомої ранку отримую смс: «Почалося».

Ми встигаємо приїхати до того, як з Лефортово виїхали автобуси – о пів на дев'яту ранку. Під СІЗО чимало автовок з мигалками, окрім вже знайомих – в рази більше російських журналістів центральних телеканалів, ще кілька українських і російська волонтерка, що весь цей час допомагала українським полоненим.

Тоді я хотіла би думати: ну от, відбувається щось надзвичайно важливе, нарешті люди, про свободу яких ми мріяли, будуть звільнені. Але я маю дбати про те, щоб телефон був заряджений, навушники працювали, інтернету вистачило для передачі картинки. Ворота відчиняються, і два автобуси у супроводі автовок спецслужб швидко залишають територію тюрми. Ми заскакуємо в машину, але зрозуміло, що їдемо повільніше за ескорт. «Два автобуси у супроводі мигалок виїхали з Лефортово. Саме там утримували українських політв'язнів.» До того, як офіційні джерела в Києві не підтвердять, що «процес обміну почався», ми не зможемо написати чи сказати щось конкретніше.

На цей час представники десятків російських медіа – переважно провладних – вишиковуються під воротами урядового терміналу аеропорту Внуково. Раз по раз всередину заїздять машини з мигалками. Ми включаємося в прямий ефір, розповідаємо, що бачимо. Російський урядовий літак полетів, потім приземлився з українським прапором на борту – це видно через лісосмугу поряд.

На вулиці спека. Тут і відомі російські журналісти-пропагандисти Скабеєва та Кісельов – на відміну від решти, їх таки пускають всередину терміналу.

Хоча сама процедура триває кілька годин, часу на рефлексію немає. Головне, щоб працювала техніка. Зараз ми просто на своєму посту і маємо чатувати. Найбільше мені хочеться бути в Борисполі, щоб побачити звільнених, замість стовбичити біля непривітного паркана Внуково-2 посеред траси.

Спека шалена, але добре, що є вода. Ми з відеографом відволікаємося і намагаємося роздивитися на телефоні стрім з Києва – ті самі 15 хвилин, коли українці, що повернулися до Києва, сходять з трапа літака.

– *О! Будзило! Мокряк! Мокряк, дивись! Ейдер!* – голосно кричу з радощів. – *Дивись, дивись, а це Клич! І Паша! Паша Гриб! Балух! Кольченко,* – кричу далі.

– Що там? – перепитують журналісти? Що ви дивитесь?

– Стрім із Києва.

Довкола майже 70 російських й іноземних медійників. Їм явно нудно. Але вони мають слідкувати за воротами Внуково-2, звідки от-от можуть виїхати ті, хто прилетів до Москви. Водночас здається, що ми тут самі, бо єдині, хто можуть нас зрозуміти – ще двоє українських журналістів, російська волонтерка та кілька незалежних російських журналістів. Один підтверджує, що родичі росіян, а також свідка збиття малазійського боїнга *МН17* Цемаха, яких віддала Україна Росії, дізналися про обмін від журналістів. Вони не чекають своїх на злітній смузі.

«Олег! Олег! Сенцова точно віддали!» Це таки сталося.

Десь за годину можна було швидко побачити, як пропагандист Кісельов на брендованій автівці «Россия сегодня» вивозить журналіста Кирила Вишинського – керівника «РІА-Новини Україна», якого Україна віддала Москві. Ще через якийсь час ми

бачимо, що з дальніх воріт виїздять ті самі два автобуси, які ми бачили в Лефортово. Вони буквально промчалися за кілька секунд, що ми показали в прямому ефірі.

Ми повертаємося в Москву під вечір. Звісно, нам хотілося би бути в Києві.

Знову не спали всю ніч, повертаючись із пересадкою в Мінську до Києва. Поки дістаюся з аеропорту, починається перша пресконференція Олега Сенцова й Сашка Кольченка. Виявляється, одразу після неї хлопці приїдуть на обід і я зможу з ними зустрітись.

Обидва – чужі люди, з якими ми не знайомі особисто. Так за ці роки я не раз бачила їхніх матерів, дітей, родичів, бувала в одного з них удома. Їхні зображення – на футболках, які я носила і дарувала лідерам західних країн, вони – на стінах нашої редакції. Нас, таких, для кого ці профілі стали рідними, насправді багато. Але що це означає?

Знайомлячись і записуючи телефон, Олег одразу говорить про те, що перше своє інтерв'ю дасть Громадському, але просить про це не розповідати.

Переповідаю йому про Крим, розпитую про в'язницю. Кажу, що боюся, що інші політв'язні не такі відомі і про них можуть забути. Він повторює, що, звісно, робитиме все для інших політв'язнів. Але професійно хоче займатися кіно: бути режисером, та головне – просто жити.

Наприкінці тижня Олег напише, що готовий до інтерв'ю. Ми переживаємо й готуємося. Він подарує зроблену з паперу аплікацію – тюремний телевізор, на якому дурнувато зображення Путіна і Кадирова, і підпис: «Громадське, не ставайте картонним ТВ». Я ж дарую йому його автобіографічну книжку «Маркетер», яку щойно забрали з друкарні, тож він її ще не бачив. Здається, це саме те, що дійсно його тішить.

Читаю книгу, намагаючись розшарувати автобіографічний текст, який нагадує про місця в Криму, де бувала. Сенцов пише зокрема про своє село Скалисте (не називаючи його), і про те, як «не розумів, що бувають люди, які не готові йти на все заради власної мрії». Складно відділити образ борця за свободу і найвідомішого політв'язня від звичайної людини. Саша Кольченко також приходять до нас в гості, жартує, чи не час замальовувати його зображення на «кримській стіні Громадського».

Тим часом колеги спілкуються з іншими політв'язнями – мічманом «Яни Капу» Юрієм Будзило, наймолодшим із полонених моряків Андрієм Ейдером, який освідчується дівчині, що чекала його з полону. Ми публікуємо інтерв'ю Павла Гриба.

За п'ять років висвітлення подій у Криму це – перші позитивні емоції, пов'язані з півостровом. Ніби «геппі енд» довгого фільму. Але часу на те, щоб це усвідомити, бракує – нас поглинають інші новини.

Водночас відчуваю острах: історія окупованого Криму і людей, які лишаються там, не закінчується. А ті, хто вийшли на волю, попри все щастя свободи – іще не повернулися додому.

ПОДЯКА

Якось після однієї з перших подорожей до Криму мені довелося посперечатися з кількома київськими колегами, котрі наполягали, що їздити туди немає сенсу, а допевне й не варто, адже «привезти звідти правдивий матеріал неможливо, бо повсюди цензори, а жителі за таких умов нічого не розкажуть». Вони наводили приклади інших конфліктів або ж авторитарних режимів. Однак, це геть не так. Журналісти завжди намагалися потрапити на території, навіть коли їхню державу сприймали як ворога. В сучасному світі куди більшою проблемою за «контроль місцевого цензора» є фізичний факт доступу, який насамперед залежить від наявності візи, яку видає влада. Саме через неможливість отримати візу, кореспонденти не потрапляють до Сирії, Північної Кореї чи Росії.

Багатьом журналістам з Криму в'їзд на батьківщину закрито — вони у переліку нев'їзних. Все ж українцям з материка бувати в Криму простіше. На півострові, який для нас рідніший й знайоміший, аніж для приїжджих з Росії, ми не виділяємося, як, скажімо, американський чи західноєвропейський журналіст в Ірані.

Згадуючи цей приклад я насамперед хочу подякувати редакції hromadske, в якій протягом усіх цих шести років жодного разу не поставало питання, навіщо їхати в окупований Крим і привозити ці історії. Чи це псевдореферендум, чи роковини депортації, історія про

родичів політв'язнів, або розстріл у школі в Керчі, чи, на перший погляд, «чергова» річниця анексії. Редакції, яка готова брати на себе і ризики, і відповідальність, а головне — усвідомлювати цінність кожної фрази, фото, попри те, що з року в рік історії з Криму ставали дедалі менш популярними. У передмові я наголосила, що є чимало чудових український журналістів й проєктів, що спеціалізуються на темі Криму, яким я дякую за їхню роботу.

Моя ж вдячність найбільша hromadske як загальнополітичному медіа з обмеженими ресурсами, яке надало мені повну підтримку. За цією загальною подякою стоїть ціла команда людей — відеографів, режисерів монтажу (обов'язково Нікіта Мікензін, з котрим ми змонтували перший фільм «Крим, я люблю тебе» за результатами першої поїздки), продюсерів, редакторів, інших колег, котрі були і є поряд. Я окремо згадаю команду Громадське.Крим, деякі з матеріалів ми готували у співпраці. Тож дякую Юлі Стець, Олі Волинець, Наталці Кокориній, Сергію Мокрушину, і, звісно, Максиму Кошелеву.

Дякую команді Громадського — нашого російськомовного проєкту, що розповідає про Україну для тих, хто не знає української, а також hromadske international, яка робить можливим те, щоб про реальність сучасного Криму дізнавалася англомовна аудиторія. Ну, й звісно, подяка редакторам сайту та соцмереж, що працювали з цими текстами і з максимальним розумінням ставилися до нашвидкоруч написаних матеріалів «з коліс».

Мені надміру пощастило з «Видавництвом Старого Лева», що взяло на себе місію так швидко видати цю книжку, і вразило тим, наскільки приємною може бути співпраця автора й видавництва.

У перші роки після анексії я лише знімала відео і не писала репортажі, тож Настя Кольченко допомогла розшифрувати години записаних тоді інтерв'ю і відновити події. Анжела Осипова й Ксенія Туркова погодилися вкрай оперативно перекласти й відредагувати книгу російською, аби з'явилася електронна книга, щоб про окупацію Криму могли прочитати і за межами України.

Моя подяка Катерині Міщенко, котра в своєму вступному слові змогла так глибоко передати те, що я мала на увазі, а також надихнула на назву. А ще Ігорю Балинському, котрий зорієнтував в українській видавничій справі.

Тільки завдяки фотографині hromadske Насті Власовій міг вийти такий проект як з «Розділені», для якого вона зробила портрети родичів політ'язнів, якими ми скористалися у виданні.

Моя безмежна вдячність попутникам і попутницям, відеографам у Криму. У таких поїздках можна бути лише з тими, кому довіряєш більше, аніж собі і розумієш з півслова. Це Сашко Назаров — перший з команди, який поїхав разом зі мною знімати фільм про ув'язнення Сенцова й Кольченка «Етапом через пів землі». А ще Сашко Попенко, котрий з такою делікатністю працював під час трагедії в Керчі. Головна режисерка hromadske Аня Цигима, з якою ми разом побували на базі «Нічних вовків» на горі Гасфорта, і якій, на жаль, довелося переживати, що так багато співрозмовників у Криму вона не може зняти, бо ті не ризикують на камеру. Попри все їй вдалося змонтувати фільм до 5-річниці окупації «Ціна анексії життя».

Окрема роль в цій історії відведена моєму давньому другу Сільверу Мейкару, котрий раніше за мене, в березні 2014-го, вирушив до Криму й погодився стати моїм «іноземним прикриттям». Без тієї поїздки не було б і решти.

У своїй попередній книзі «Майдан Тахрір» я дякувала своїм мамі і сестрі — Галині й Олені Гуменюк за те, що «якоюсь миті вони змирилися з моєю роботою і перестали ставити запитання». Я знову дякую за те саме, хоч знаю, що вони не стали турбуватися менше. І якщо в першій поїздці я робила вигляд, що «десь зайнята», зараз мені достатньо короткого дзвінка: «до речі, їду в Крим, перетинаю КПВВ, не буду на зв'язку, в мене там знайомі, і, ви ж знаєте, мені дуже подобається працювати в Криму, повернуся за кілька днів».

Усе це не давалося б так просто без підтримки мого чоловіка — Петра Рузавіна. І річ не лише в тому, що знаю, що ніколи не сама, де б не була, і «все, як завжди, буде добре». Найголовніше — це спільне бачення, що в нашому житті не існує «роботи» як такої — чи це необхідність все перепланувати, або ж поїхати серед ночі під Лефортово. Все, чим ми обоє займаємося і є життям.

Найбільша ж моя подяка редакторам — Владу Азарову, котрий читав один з перших манускриптів. Фоторедакторці Вікторії Курчинській, котра обрала й підготувала ілюстрації до видання. Ну й звісно Ангеліні Карякіній — головній редакторці hromadske, що у свій вільний час стала й редакторкою цієї книги, і чії поради зробили книжку глибшою, барвистішою, відвертішою, а отже, щирішою й правдивішою. Дякую і за прискіпливість, якої мені часом бракує, а також взірцеву етичність і вимогливість у роботі зі складним й суперечливим.

Та звісно, нічого не було, якби не герої цієї книги, що дарували свій час, щирість, а також і довіру. Якби не кримчани, які змушені були обличити Крим, але вже з Києва допомагали зорієнтуватися на місті, як от Валя Самар, чи Саша Дворецька та багато інших. Якби не всі згадавні тут родини політ'язнів, що заради нашого спілкування мали знову згадувати, а отже, переживати своє горе. Якби не правозахисник Павло Скала, з «Альянсу громадського здоров'я», який один із небагатьох, хто робив, що міг, аби рятувати життя й допомагати наркозалежним у Криму. Якби не активісти, правозахисники й відважні адвокати, які зробили найбільше, щоб голоси Криму були почуті.

Все ж ця подяка так і лишатиметься неповною. Адже людей, які на неї заслуговують найбільше, я таки не можу назвати. А це всі ті, хто міг вирішити питання в будь-якій точці Криму — знайти контакт, познайомити, довести, зустріти, і просто бути поряд. Ті, в кого зупинялася, і кому можу без попередження раз на рік подзвонити й попросити про зустріч, просто сказавши «я тут, у вас». Завдяки їм за останні шість років я навряд чи відчувала більшу гостинність, і щирість, аніж

Подяка

в окупованому Криму. Але найбільше дякую не за допомогу мені, а за те неймовірне натхнення й захоплення, яке вони викликають завдяки своїй позиції через яку часто потерпають, людяності і силі духу. Бо знаючи, що вони є, я вірю, що загублений острів знайдеться швидше, аніж ми думаємо.

Літературно-художнє видання

НАТАЛЯ ГУМЕНЮК

ЗАГУБЛЕНИЙ ОСТРІВ

КНИГА РЕПОРТАЖІВ З ОКУПОВАНОГО КРИМУ

Дизайн обкладинки *Тетяна Омельченко*

Головний редактор *Мар'яна Савка*
Літературний редактор *Катерина Щадило, Ангеліна Карякіна*
Фоторедактор *Вікторія Курчинська*
Відповідальний редактор *Оксана Антонів*
Художній редактор *Назар Гайдучик*
Макетування *Дмитро Подоляничук*
Коректор *Оксана Сворик, Людмила Тимченко*

Підписано до друку 31.01.2020. Формат 60×84/16
Гарнітури *DiariaPro, Ponzu, PF Vague Sans Pro*.
Наклад 2000 прим. Зам. №

видавництво
СТАРОВОГО ЛЕВА

Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру видавців ДК № 4708 від 09.04.2014 р.

Адреса для листування:

а/с 879, м. Львів, 79008

Львівський офіс:

вул. Старознесенська, 24–26

Київський офіс:

метро «Контрактова Площа»

вул. Григорія Сковороди, 6

Книжки «Видавництва Старого Лева»

Ви можете замовити на сайті www.starylev.com.ua

☎ 0(800) 501 508 ✉ spilnota@starlev.com.ua

Партнер видавництва

Віддруковано на ПрАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»

Свідоцтво серія ДК № 5454 від 14.08.2017 р.

09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Тел./Факс (0456) 39-17-40

E-mail: bc-book@ukr.net; сайт: <http://www.bc-book.com.ua>